

ISSN 1512-9195

UNIVERZITET U SARAJEVU
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNİK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

II / 2004.

*ZBORNIK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI*

**ZBORNİK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI**
Godište 2, br. 2, januar 2004.
Zbornik izlazi godišnje

Izdavač
Pedagoški fakultet u Zenici

Urednik
Doc. dr. Salih Jalimam

Recenzenti
Prof. dr. Refik Ćatić
Doc. dr. Salih Jalimam

Lektor i korektor
Mr. Hazema Ništović

Tehnički urednik
Izet Pehlić

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja
i nauke broj: 04-15-3114/03 od 20.08.2003. godine,
Zbornik je oslobođen plaćanja poreza na promet
proizvoda i usluga.

UNIVERZITET U ZENICI
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNİK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

Zenica, april 2004.

UVODNA RIJEČ

Drugi broj Zbornika Pedagoškog fakulteta u Zenici pojavljuje se u desetoj godini rada jedne od prvih humanističkih visokoškolskih institucija u Zenici, Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici. Fakultet (prvo Pedagoška akademija) nastao je u teškom ratnom vremenu, sa najnužnijom potrebom i zahtjevom da nadoknadi nedostatak nastavnog i obrazovnog kadra u osnovnim školama Zenice i šire regije. Prema postignutim rezultatima, očigledno je da je u prvom momentu postigao svoj osnovni cilj - popunio je prazninu nastalu ratom u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine.

Vremenom, fakultet se razvijao i kadrovski i s novim usmjerenjima te danas predstavlja respektabilnu nastavnu i naučnu činjenicu i to ne samo u Zenici nego i mnogi šire. Treba znati da je Pedagoški fakultet nastao na bogatim tradicijama školovanja i odgoja na zeničkom prostoru, čiji tragovi su evidentirani još u srednjem vijeku da bi se institucionalno razvijalo u XVIII i XIX vijeku. Tragovi pisane riječi su potvrđeni u brojnim istraživačkim radovima što je samo pretpostavkom daljem razvoju školstva na ovim prostorima.

Sa nastavnim sadržajima oblikovao se i njegov naučni profil, Pedagoški fakultet je vremenom organizovao nekoliko okruglih stolova, naučnih konferencija, a nastavnici i saradnici aktivno su učestvovali u brojnim naučnim i stručnim skupovima u Bosni i Hercegovini i u susjednim državama.

Pedagoški fakultet u svom desetogodišnjem vrlo uspješnom radu školovao je na smjeru razredna nastava preko sedam stotina nastavnika razredne nastave, nekoliko ih je završilo smjer matematika i informatika. Pored ova dva smjera, Pedagoški fakultet je pokrenuo i smjerove stranih jezika (njemački i engleski) tako da se vremenom prepoznaje njegovo nastavno-humanističko usmjerenje.

U ovoj 2004. godini za historiju visokoškolskih institucija desio se važan događaj, poslije više godina priprema, konačno je ozvaničeno formiranje Univerziteta u Zenici, u kojem svim svojim segmentima participira i Pedagoški fakultet. Formiranje Univerziteta u Zenici znači konačno organizaciono povezivanje nastavnih i naučnih institucija zeničkog kraja u povezan sistem kroz koji će se fakulteti i Univerzitet uključiti u bitne sadržaje u obrazovanju ali i istovremno participirati kroz sve njihove zahtjeve.

Pedagoški fakultet u Zenici kroz formirani Univerzitet u Zenici ide ka daljoj profilaciji svog nastavnog i naučnog sadržaja, uključiće se i kao jedinica, ali i kao članica Univerziteta u sve započete procese transformacije obrazovanja i odgoja kao i aktivnijeg učešća Pedagoškog fakulteta u istraživačkim procesima Zenice i šire regije. Sve su to pretpostavke koje se stavljaju kao bitno njegovo obilježje, kroz šta se vidi i zna budućnost i fakulteta i Univerziteta, kao transmisija znanja i iskustva, te pokretanje Zbornika radova Pedagoškog fakulteta.

Zbornik radova nastavnika i saradnika Pedagoškog fakulteta u Zenici već se polahko prepoznaje po svojoj unutrašnjoj strukturi, ali i nastavno-naučnoj orijentaciji: prije svega objavljuje stručne i naučne radove nastavnika aktivno uključenih u nastavne procese fakulteta, ali i saradnika. Na ovaj način povezuju se dvije važne činjenice fakulteta nastavni i naučni sadržaji, kao i dvije temeljne strukture: nastavnici i saradnici.

Ponuđeni radovi su rezultat istraživačkih napora nastavnika i saradnika Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici, nastali prema metološkim postulatima koji se primjenjuju u sličnim publikacijama. Svi naučni radovi su isključivo na humanističkim principima, sa svim onim pretpostavkama koje su primjenjuju u ovim oblicima.

Salih Jalimam

Prof. dr. Željko Škuljević

ETIČKI SELEKCIONIZAM ili: Petronijevićevo (ne)razumijevanje Nietzschea

Abstrakt

Petronijevićev prikaz Nietzscheove (i) moralne filozofije svojevrsna je camera obscura: ono što je "dobro" kudi i izmiče njegovom dubljem poimanju i razumijevanju, a ono što je "loše" hvali, prenaglašava i prilagodava slijedu vlastitih moralnih misli.

Bez obzira što ova etička progovaranja nisu filozofski (naj) relevantnija ni za Nietzschea, ni za Petronijevića, smatrali smo uputnim oslušnuti ih. Prvog, u jednoj kratkoj, nedovoljnoj i usputnoj slici, a drugog, u njegovom ambivalentnom i "kritičkom" nastojanju (ponekad jasno i ingeniozno, ponekad simplicifirajuće i nedovoljno) da ga, osvit vlastite etičke refleksije, razumije i predstavi, u ono vrijeme malobrojnoj filozofskoj publici.

Jake uvijek treba braniti od slabih.

F. Nietzsche Volja za moć

Ruso apostol demokratije, Niče apostol aristokratije.

B. Petronijević Fridrih Niče

Što je još gore, Petronijević nije imao mnogo sreće ni s Ničeom (Nietzsche), tim svojim nesumnjivo najznačajnijim savremenikom...

Uopšte nije razumeo Ničeov dalekosežan filozofski značaj, već ga je svrstao među moraliste i učitelje života i olako ocenio njegovu filozofiju kao u osnovi pogrešnu.

M. Đurić Filozofija u dijaspori

Ono što Kant svojom metafizikom ćudoređa u izvjesnom smislu potcjenjuje, Friedrich Nietzsche svojom (i)moralnom

filozofijom procjenjuje. Naime, to da se djelanje mjeri i procjenjuje, ne po mjerilu djelatnog, individualnog čovjeka, već po opštim mjerilima, onim trebanja imperativa, načela i normi, zamjerka je ne samo Kantu nego i svim moralističkim načinima procjenjivanja djelatnosti.¹ Dakle, ne apriorni moralni zakon u idealnoj formi neminovnosti i trebanja, nego moralno procjenjivanje i djelovanje koje ima pretpostavku u instinktima, sklonostima, nesklonostima, iskustvima i neiskustvima. Drugim riječima, u izboru i opredjeljivanju između empiričke, konkretne, upojedinačene i, čak, fiziološke individue i transcendentalne, apstraktne (idealne), opšte, nadindividualne moralnosti i trebanja, Nietzsche se vezuje za ovu prvu. Jedan od glavnih Nietzscheovih prigovora moralističkom načinu procjenjivanja djelatnosti, napada ovaj način vrednovanja u tački u kojoj se "delanje meri i procjenjuje, ne po merilu delatnog, individualnog čoveka, već po opštim merilima, onim trebanja imperativa, načela i normi."² Moralista sa idealističkim načinom mišljenja, smatra Nietzsche, trebao bi da reflektuje o svojim vlastitim motivima, o stanju *svoje* volje i o genealogiji morala kako bi uvidio da njegovo insistiranje na opredjeljivanju djelatnosti prema trebanju, umjesto prema bivstvovanju onoga koji djela, kao i pozivanje na praktični razum sa zahtjevom obrazlaganja, upravljanja i procjenjivanja djelanja, treba da bude relativizirano moralističkim ustrojstvom volje, umjesto da pretenduje na apsolutno važenje:

"Zar ništa ne znaš o jednoj intelektualnoj savjesti? Savjesti iza tvoje savjesti? Tvoj sud ovo je ispravno ima pretpostavku u tvojim instinktima, sklonostima, nesklonostima, iskustvima i neiskustvima; ti moraš pitati *kako* je ona tu nastala?, a zatim još *šta* me zaista tjera da je slušam? Ti možeš slušati njene komande kao što valjan vojnik sluša komande svog oficira. Ili kao neka žena, koja voli onoga koji zapovijeda... Ukratko, svoju savjest možeš saslušati na stotinu načina... i, kratko rečeno, ako si mislio suptilnije, bolje pazio i više učio, ovu tvoju dužnost i ovu tvoju savjest više nećeš bezuslovno zvati dužnošću i savješću: uvid u to

¹ Usp. G.: Deleuze *Nietzsche et la philosophie*, Presse Universitaires de France, Paris, 1967., 102 -104 i 106 - 108.

² F. Kaulbach: *Vidovi jedne filozofije delanja kod Nietzschea*, Theoria, broj 3-4, 1982., 34.

kako su jednom moralni sudovi uopšte nastali, ogadiće ti tvoje patetične riječi..."³

Ovo Nietzscheovo kategoričko suprotstavljanje Kantu, u smislu traženja i postavljanja etičkog regulativa, u nekim je aspektima prividno. Premda Nietzsche vjeruje da je njegov zahtjev za prevrednovanjem moralne filozofije orijentisane na trebanje istup protiv Kanta, u argumentovanju contra utilitarizam, primjetna su i određena približavanja. Na iznenađujući način, reći će Kaulbach, pokazaće se da se Nietzscheovi argumenti protiv utilitarizma značajno slažu s Kantovim, sa kojim, opet, Nietzsche vjeruje da je u potpunom sukobu. Iz utilitarističkog postuliranja mišljenja kao kriterija poznavanja svijeta od koga se, zatim, čini ovisnim djelanje i njegovo procjenjivanje, Kant izvlači zaključak da praktično mišljenje i djelatno određeno odlučivanje treba učiniti nezavisnim od "teorijskog" znanja svijeta i da svaki čovjek djelanje mora potpuno postaviti na praktično primjenjivi um. Nietzscheova teza, dakle, polazi od pretpostavke o nedovoljnosti proračunavajućeg razuma za djelanje i njegovo procjenjivanje, sa ishodištem, da ni saznanje ni um, takođe ni praktični um, nisu mjerodavni u ovoj tački, već da se mi moramo vratiti bivstvovanju onoga koji misli i djela. Na ovaj način on opštim zakonima i načelima djelanja pretpostavlja individualitet onoga koji djela, trebanju bivstvovanje, a svijesti - djelatnog čovjeka samog.⁴

I Volker Gerhardt smatra da između bivstvovanja i trebanja nema nikakve veze koja bi se dala umski utemeljiti. Nietzsche smatra, veli on, samoobmanom i ovu ravnotežu za kojom se teži u individualnom djelanju, a koju je Kant, mada u ovoj tački skeptičan slično Nietzscheu, ipak podmetnuo kao praktično pretpostavljivu. Kantov realizam se pokazuje u tome što se um zadovoljio jednim "kao-da." Nietzsche je i u tome vidio još jednu iluziju koja prekriva realitet.⁵

I u Kantovoj praktičnoj filozofiji i u Nietzscheovoj "etici", dakle, figuriraju kao centralni pojmovi volja, samo različito određena i definisana. U Kanta je to apriorno određena ili čista volja, dok je u Nietzschea oblik djelatne volje kojoj je inherentna

³ VS 255/56, FW af. 335; uobičajene skraćenice ukoliko se koristi izdanje *Nietzsche Werke, Gesamtausgabe* (Giorgio Colli/Mazzino Montinari), Berlin/New York: W. de Gruyter, 1967.

⁴ F. Kaulbach: *Vidovi jedne filozofije...*, cit. izd., 35.

⁵ V. Gerhardt: *Moć i moral*, Theoria, 77.

moć. Moć kao ospoljena volja javlja se u Nietzschea kao neka zapovijest (imperativ), ona zahtijeva poslušnost ili naređuje otpor:

"Sa pojmom volje Nietzsche se, dakle, vraća *centralnom pojmu moderne moralne filozofije* (kurziv V. G.). I baš ovaj izvorni pojam uzdiže on do odlučne karakteristike moći. Bit moći leži u nastupu neke stvarne, to će reći delatne volje. Time se moć i moral poklapaju u svom najunutrašnjijem delu..."⁶

Kritičko suprotstavljanje i sistemsko rušenje dogmi tradicionalno shvaćenog morala, dovešće Nietzschea na poziciju jasnog i konzekventnog imoralizma. Neprihvatanje postojanja morala po sebi, u smislu njegove tiranije i determinisanosti čovjekovog zbiljskog života, nije, čini se, puka destrukcija morala zarad nemorala. S toga Nietzscheova kritika moralne svijesti nije data sa stanovišta zahtjeva za prostim rušenjem morala, ali ni sa stanovišta zahtjeva za formiranjem novog morala kao određenog fiksiranog sistema vrlina i dužnosti.⁷

Imoralizam je sasvim drugačija pozicija od nemorala, on stremlji oslobađanju života kome je taj i takav moral, u svom dezintegracionom djelovanju i želji da se nametne kao krajnja svrha i apsolutno načelo, stran i neživotan; u tom smislu, traži se ili, bolje, zapovjeda bezpogovorna abdikacija i uništenje morala u njegovoj fantomskoj idealnosti i opoziciji spram života i zbilje. S toga, nema moralnih fenomena, reći će Nietzsche u *Zur Genealogie der Moral*, nego samo moralno tumačenje fenomena, čime se oporiče njihova objektivna valjanost i postojanje. Moralno, prema tome, nije ništa po sebi egzistentno, moralno je samo mišljenje, *mnijenje*. Ono pripada svijetu inteligibilnih pričina, *privida*. Nietzsche moral smatra određenim i to izopačenim načinom tumačenja zbilje. Čitava njegova filozofija negira vrijednost morala, prije svega, što je on tumačenje stvarnosti i istine, a ne stvarnost i istina sama. Nužnost ukidanja i samoukidanja morala osigurava, po Nietzscheu, samosvojnost i slobodnu individualnost

⁶ *Ibid*, 79.

⁷ M. Životić: *Smisao Ničeovog imoralizma*, 164 (u Zborniku *Niče i marksizam*, Savremene filozofske teme, Beograd, 1969). Tu se, između ostalog, kaže da se upravo u Nietzscheovom imoralizmu mogu naći izvjesne dodirne tačke između marksizma i Nietzschea. Nije slučajno, veli Životić, da ni marksizam nema jednu takvu teoriju o moralu koja bi zahtijevala formiranje jednog sistema vrlina i dužnosti. Marksizam nije moralistička doktrina. Naprotiv, kod Marxa možemo naći uvijek veoma oštre osude svakog moralističkog stava.

do koje mu je osobito stalo. Svo čovjekovo stvaralaštvo i originalno nadahnuće životno su, dakle, ljudski fundirani: sasvim oljuđena, duševno-duhovna ovostranost u svojoj permanentnoj suprotstavljenosti i neprijateljstvu spram onečovječene, bezdušne, idealno transcendentne onostranosti. S toga, polemisući sa dosadašnjom naukom o moralu Nietzsche se, u *Volji za moć*, pita odakle moralu pravo da bude moralni sudac cjeline života, odnosno da sudi i propisuje zbilju "a da pri tom nikada u nju ne siđe..."

Apologet zbilje u njenoj osebnosti i čvrstini (koju ne svodi na puki redukcionistički naturalizam ili biologizam), u svojoj konstruirajućoj a ne dekonstruirajućoj nakani nudi, ipak, samo drugi obrazac moraliteta: protest i osuda morala izopačenog, osiromašenog, blijedog čovjeka (uključujući licemjerje i lažno milosrđe kršćanske etike), s jedne strane, a s druge, pohvala i ditirambi dosokratovskoj etici, odnosno moralu u tragičnom razdoblju Grka.⁸ Bez obzira, dakle, na Nietzscheove radikalne zahvate u oblasti tradicionalno shvaćenog morala (za, kada je u pitanju zbilja, moralnu imanenciju, a ne transcendenciju), ne izbjegava moralnosti, istina obojenoj, "novoj" i ograničavajućoj. Pledirajući tako za konkretno i individualno, a protiv apstraktnog i opšteg, primjetna je i stanovita paradoksalnost Nietzscheova izvođenja i zaključivanja. On ne napada moral uopšte, "već na određeni moral pomoću drugog morala," čime ne izbjegava hipostazi imperativnosti, obaveznosti važenja ustanovljenog "moralnog principa." Nietzsche nije vidio da iz stava po kojem se upravo čovjek postavlja kao kreator i za čovjeka najviše biće, koje se stalno očovječuje, ujedno nužno slijedi i (h)istorijsko poimanje etike i nepriznavanje nikakvih ljudskih instikata, nikakve volje za moći, nikakve "ljudske prirode" kao osnovnog, jedinog izvora cjelokupnog moraliteta, pozitivno utvrđenog za svagda, u biti nepromjenljivog. Samom negacijom vječnog ljudskog morala mi negiramo i nepromjenljivost ljudske prirode, i tvrdimi njenu istoričnost, pa je s toga nikako ne možemo ugurati pod neku hipostaziranu kategoriju, nosila ona ima volje za moći, dobro, zlo,

⁸ To isto tvrdi i Nikola Milošević u pomenutom Zborniku (24), kada kaže da Nietzscheovo učenje ima svoju inspiraciju u onim grčkim shvatanjima po kojima su mogućnosti svijeta ograničene, shvatanjima koja on sam (pri)pominje u *Nesavremenim razmatranjima*.

kategorički imperativ, ideje boga ili ideje zbilje. U biti, dakle, ne može biti presudno da li će kao ideal čovjeka biti postavljen Rousseauov po prirodi dobar čovjek, Kantov čovjek dužnosti ili veliki, jaki, bezobzirni čovjek Nietzschea. Čim se, naime, tako postavi etička problematika, ona vodi nepromjenljivosti njenih osnovnih kategorija ili, kao u Nietzschea, imanentnoj protivurječnosti, "fiksiranju realno promjenljivog kao realno nepromjenljivog." Za Nietzscheovu još uvijek etičku koncepciju bitno je jedno: ona ruši hijerarhiju starih moralnih vrijednosti, i to tako da odriče apsolutne transcendentne moralne vrijednosti, da odriče moralnost svekolikog dosadašnjeg morala i da ga tretira kao jednostavno sredstvo, kao oružje života. On ruši ploče svakog morala samo ne i ploče "moralnosti" svog imorala⁹: *Mi isto tako hoćemo biti nasljednici moralnosti, nakon što smo moral razorili*, stoji u Pabircima iz *Nietzscheove ostavštine*, aforizam 102.

Spekulacije i svakovrsna reinterpetiranja na jednu od velikih tema Nietzscheove filozofije su više nego poznate. Preko tendenciozno-brutalnih falsifikovanja i prisvajanja od strane nacionalsocijalističkih teoretičara A. Baeumlera i Rosenberga, zatim staljinističko-dogmatskih i jednostranih interpretacija Rosentala i Lukacs,¹⁰ do upornih pokušaja nekih južnoslavenskih autora da ga, po svaku cijenu, predstavje teorijskom prethodnicom i najavljičkom fašizma.¹¹

Stav Branislava Petronijevića prema Nietzscheovoj filozofiji *resp.* etici je, višestruko, zanimljiv i u osnovi ambivalentan. Baveći se kritički njegovom filozofijom u više navrata,¹² zadržava

⁹ D. Grlić: *Smisao i sudbina filozofije Friedricha Nietzschea*, 315-316, pogovor knjizi *Tako je govorio Zaratustra*, Mladost, Zagreb, 1980; takođe, knjigu od istog autora *Friedrich Nietzsche (odjeljak Imoralizam kao moralni zahtjev)*, Zagreb, 1981., 53-69.

¹⁰ Iako se ova konstatacija, (naj)češće, preuzimala nekritički, postoje pokušaji, istina rijetki, da se to malo temeljnije (prop)ita. Naime, u jednom kraćem progovaranju o ovoj temi, N. Milošević govori "o izvesnom nićeanstvu u filozofiji samog Lukača." Tamo gdje se govori o Nietzscheovom shvatanju dekadencije, veli autor, nalaze se jedina mjesta na kojima se Lukacs o velikom imoralisti izražava u superlativima (N. Milošević: *Šta Lukač duguje Niću?*, 179-187, zbornik *Niće i marksizam*).

¹¹ V. Pavićević: *Osnovi etike (odjeljak Nićeov imoralizam)*, BIGZ, Beograd, 1974., 322-331.

¹² (Naj)prije Fridrih Niće: *Život i filozofija* koji je objavljen u Letopisu Matice srpske 1901., koja je iste godine preštampana kao zasebna knjiga. Uvrštena je i

dvosmislenost stava i prilagodljivost intoniranja. Izlažući i komentarišući Nietzscheovo shvatanje moralnog dvojstva, kaže na jednom mjestu, da je moral gospodara istotako pogrešan kao i druga dva principa Nietzscheova. U nastavku veli, međutim, da on (moral gospodara, prim. Š.Ž.) "kad se ne stavimo na ovo apstraktno-principijelno stanovište, ipak sadrži u sebi relativno mnogo više tačnog od ona prva dva Ničeova principa." Šta je to "relativno mnogo više tačnog" u Petronijevičevoj apologiji morala gospodara (čitaj: duhovno izuzetnih pojedinaca) vidi se iz pasusa koji netom slijedi:

"Već smo rekli da Niče ima utoliko pravo ukoliko velike ličnosti smatra za stvaraoce kulture, i dokle god je potrebno da čovečanstvo još stvara, *dokle god čovečanstvu treba velikih ličnosti, dotle se moral aristokrata, moral velikih mora poštovati pored morala malih*" (podc. Š.Ž.).¹³

Bez obzira što pod aristokratama Petronijević misli na "aristokrate duha i srca" ovaj moralni selekcionizam i sankcionizam (ne)obično konotira sa reakcionarnim oblikom feudalno-staleške tradicije. Njegov filozofski rojalizam (koristeći Nietzschea kao povod i povijesnu ispriku), polemišući sa "neosnovanim traženjima demokrata", veli da kad bi se danas ostvarili zahtjevi socijalizma bez ikakvog ograničenja (u tekstu ih brka za zahtjevima socijaldemokrata), da bi to značilo propast ljudske kulture. Argumenti u prilog ove (hipo)teze su apsolutno neprihvatljivi, bez obzira ko ih izriče i u kojem političko-povijesnom i "filozofskom" kontekstu:

"Jer niži stalež svojom moralnom autonomijom još su suviše nemoćni, svojom inteligencijom još su suviše mali da sami sobom vladaju - još treba generacije da prođu, pa da se dostigne onaj stepen inteligencije i moralne samodiscipline nižih staleža, koji su stolicima živeli u najvećem mraku, koji je potreban da se

1910. u knjigu Šopenhauer, Niče, Spenser, da bi drugo, popravljeno izdanje, u knjizi pod istim naslovom, izašlo 1920. godine. U nešto redigovanom obliku ovo drugo izdanje je objavljeno u knjizi B. Petronijević *Istorija novije filozofije* 1982., i, na kraju, u izabranim djelima (knj. 5) *Od Zenona do Bergsona*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998., 453-532.

¹³ B. Petronijević: *Istorija novije filozofije*, Nolit, Beograd, 1982., 666. Pokušaji "relativnog akceptiranja" i opravdanja ovakvog Petronijevičevog (ne)etičkog stava nalazimo, primjerice, u Lj. Ilić: *Srpska književnost i Niče (Branislav Petronijević)*, Konras, Beograd, 2002., 410-411.

učini pokušaj sa ostvarenjem zahteva krajnje demokratije. Dogle, pak, mora se voditi računa o tome da ima ljudi izuzetnih, i da je, ako oni odista služe ljudskoj kulturi, masa dužna da im mnogo šta dopusti i da im mnogo oprost, što se običnom čoveku ne bi dopustilo i ne bi oprostilo, a prvo i prvo da se od takve ličnosti ne traži - osim ako ona od prirode ima takvu dispoziciju - da i u običnom životu bude rob demokratije. Samo ova neosnovana traženja demokrata, upravljena bez ikakvog dubljeg prava na otmene ličnosti velikog uma – proizvodi s vremena na vreme takve velike protivnike njene..."¹⁴

Ovo Petronijevićovo podvajanje na moralno i intelektualno velike i male (ljude ili literature, svejedno), proizilazi iz njegove pomalo patogene sklonosti da lamentira nad usudom darovitih mislilaca rođenih u "malom narodu",¹⁵ kao i u neumjerenosti u izricanju laskavih ocjena onima iz velikih koji su nezaobilazni za "opštu nauku čovečanstva." Kao da je po svaku cijenu htio da bude "samostalni heroj misli", ugledajući se i ogledajući u Velikima; sebe je smatrao genijem i pišući svoja najvažnija djela jezikom "velikih naroda" (njemački, engleski, francuski), uopšte mu nije bilo važno da li ga domaća kritika razumije i prihvata. Ovo neprihvatanje i nekomuniciranje sa vlastitom malom sredinom odvelo ga je u "podvajanje merila vrednosti" i ljudi. Time se htjela, primjećuje Branko U. Pavlović, izdejstvovati zaštita provincijalnog statusa jedne "male literature, kao što je naša", obezvređujući ga istovremeno jednim apstraktnim mjerilom "opšte nauke čovečanstva":

"Time se u stvari svakoj "maloj literaturi" postavlja zahtev da bude neka imitacija "velike literature" ili da se iskazuje na jeziku "velike literature". Posledice su sasvim obeshrabrujuće: ako hoćete da stvarate apsolutno vredno delo, ako hoćete da mislite i da iskazujete svoju prirodnu obdarenost, onda stvarajte i mislite na jeziku neke "velike literature". To je, mora se reći, kobna predrasuda. A ona "nepravda" koju je Petronijević tako duboko

¹⁴ *Ibid*, 666.

¹⁵ U nekrologu Božidaru Kneževiću objavljenom u *Politici* 20. februara 1905., a preštampanom u knjizi *Članci i studije II*, Pančevo, 1920., Petronijević kaže: "Nepраведно je od prirode pustiti da se jedan darovit mislilac rodi u malom narodu."

osećao, ne dolazi od prirode nego od predrasude o "velikim" i "malim" literaturama.¹⁶

Samo prividno izgleda čudno Petronijevićevo zanimanje za Nietzschea. Sebi nije mogao ili nije htio razjasniti zašto ga je Nietzscheovo djelo toliko privlačilo; nalazio je u tome nekakav utilitarni razlog i govorio da je proučavanjem i prevođenjem Nietzschea poboljšao svoj stil. "Ustvari", zapisuje Pavlović, "Nietzsche ga je privlačio kao heroj misli, kao pobunjenik protiv duhovne ustajalosti i licemjerne skrušenosti; najzad i kao misionar, apostol novog Zaratustrinog vjerovanja u samog sebe, u ono što je u samom čovjeku "više biće", "viši čovjek." On je u Nietzscheu tražio ohrabrenje za svoju rezervisanost prema popovanju i moralisanju, pa i za svoj slobodno-mislilački stav prema religioznom vjerovanju, za stav kojim se, prije bavljenja Nietzscheom, inspirisao jedino prosvjetiteljstvom."¹⁷

Primjeri Petronijevićevog nerazumijevanja i jednostranog interpretiranja nekih Nietzscheovih kategorija, što V. Pavićević usrdno citira u svojoj knjizi *Osnovi etike*, vidljivi su kad govori o njegovom nadčovjeku:

"Niče nastoji da detaljno pokaže kako se iz prvobitnog stanja divljine i apsolutnog odsustva svih moralnih pojmova razvio moral. Prvobitno, čovek je životinja sa jakim instiktima, *plava bestija (die blonde Bestie)*, mesožder i ništa više. Od ove životinje koja je u divljini bila potpuno slobodna, koja se nije pokoravala nikom i nikakvim zakonima, trebalo je stvoriti pitomu životinju, životinju koja će moći slušati kako bi joj se moglo zapovediti. Životinju, koja je jedino obećavala (tj. obećavala da proizvede nešto više - natčoveka), trebalo ju je odgojiti, trebalo ju je učiniti odgovornom, trebalo ju je naučiti pameti." Ili: "njegov ideal jakog čoveka naposljetku se veoma približuje tipu običnog prirodnog čoveka, plave bestije (*die blonde Bestie*), tako da se ono što treba da bude natčovek pretvara u potčoveka, u divljeg čoveka, koji ništa drugo i nije do čovek jakih, nesalomljivih instikata."¹⁸

¹⁶ B.U. Pavlović: *Petronijević u istoriji novije filozofije*, 18-19; predgovor u knjizi B. Petronijević *Istorija novije filozofije*. Petronijevićevi stavovi koje Pavlović kritički problematizira mogu se (pro)naći u sledećim knjigama: *Šopenhauer, Niče, Spenser*, Beograd, 1910., 154 i *Od Zenona do Bergsona*, cit. izd., 520-521.

¹⁷ B.U. Pavlović: *Predgovor*, 17.

¹⁸ *Istorija novije filozofije*, 645, 666.

I pored nesporno lucidnih zaključaka u pomenutoj studiji, smatramo da ovu tezu nije potrebno posebno komentarisati.

U nešto umjerenijem tonu, i posrednije, Branimir Petronijević se vraća Nietzscheu još jedanput. Pišući prikaz knjizi Alfreda Fouilleea *Nietzsche et l'immoralisme* kaže, između ostalog, da Nietzscheova negacija morala nije apsolutna u tom smislu da Nietzsche hoće uopšte da moral nestane, "već on samo u toliko negira moral." Njegovo odricanje morala, dakle, nije apsolutno, nego relativno, čime se iskazuje (što je, opet, u kontradikciji sa nekim tezama iz gore pomenute studije) da njegov imoralizam ima sasvim osobenu, nietzscheansku moralnu podlogu:

"Psihološka podloga ovoga morala (misli se na hrišćansko-demokratski, *prim. Š.Ž.*) leži u sažaljenju i ljubavi prema bližnjemu a jednakost i bratstvo osnovne su objektivacije njegove. Niče negira ovaj moral potpuno pa na njegovo mesto stavlja moral egoizma i nejednakosti. Hrišćansko-demokratski moral to je, po Ničeju, moral niskih, slabih, neznatnih, moral velike mase, ukratko moral robova; njegov aristokratsko-egoistički moral to je moral velikih, jakih, otmenih, moral nekolicine, ukratko moral gospodara."¹⁹

Fouilleeovu knjigu *Nietzsche i imoralizam* Petronijević ocjenjuje kao uspjelu u pojedinim dijelovima, dok su na mnogim mjestima njegove "kritičke primedbe neosnovane" a "na mnogim nedovoljne..." Posebno imponuje, u okviru knjige, komparativna studija o Nietzscheu i Marie-Jean Guyau (1854-1888),²⁰ koga Fouillee precjenjuje i kao moralistu i kao mogućeg uticajnika na Nietzschea. Istina je, navodi dalje Petronijević, da je Nietzsche poznao Guyauovo djelo, te da ih je navodio, "ali njegova je doktrina u osnovi tako odelita, zasebna individualna, da je on nije ni od koga mogao pozajmiti..." Petronijević se slaže da oba filozofa u kritici morala polaze sa jednog zajedničkog stanovišta; obojica, naime, uzimaju da moralni principi nemaju nikakve više

¹⁹ A. Fouillee *Nietzsche et l'immoralisme*, Bibliotheque de philosophie contemporaine, Paris, Felix Alcan, Editeur 1902; prikaz objavljen u Srpski književni glasnik, Beograd, 4/1904., knj. XI, sv. 6 (16. mart), 471, te ponovo preštampan u knjizi *Članci i studije III*, Izd. knjižara Napredak, Beograd, 1922., 31-37.

²⁰ Svoja etička shvatanja Marie-Jean Guyau izlaže u djelu *Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction* iz 1884. godine.

sankcije ni obaveze, da ta pravila i načela mogu proisticati samo iz prirode samog života:

"I za Ničea i za Gijoa život je osnov same egzistencije, život je prema tome i sam cilj egzistencije; a cilj života, koji je u isto doba i najdublja priroda njegova, to je aktivitet u najintenzivnijem stepenu svome, aktivitet čiji se maksimum intenzivnosti spaja sa maksimumom ekstenzivnosti. Sve što živi, svaki živi individuum, teži da uveća intenzitet svoga života i da time u isto doba uveća i sferu svoga uticaja na druge individue."²¹

Poslije formulisanja istovjetnog kriterijuma moralnog djelovanja, stav dvojice filozofa postaje divergentan, a posebno "u odredbi same prirode ovog ekstenzivnog proširenja života..." Dok za Nietzschea, veli Petronijević, proširenje života leži u potčinjavanju drugih sebi, dotle Guyauov individuum druge unaša u sebe; iz ovog unašanja i spajanja sa drugima proizilazi da su ljubav i altruizam neminovne posljedice same prirode života:

"Po Gijou dakle individuum postaje veći, proširuje se, da bi i druge obuhvatio u sebi; po Ničeu individuum se proširuje, postaje veći da bi druge odbio od sebe, da bi se proširio i iznad njih i pored njih; po jednome bogatstvo individualnog života sastoji se u požrtvovanju za druge, po drugome u satiranju drugih, u njihovom potčinjavanju; po jednome život je u osnovi svojoj komunikativna i ekspanzivna, po drugome agresivna i destruktivna priroda."²²

I tako, kao da je Petronijević prikaz Nietzscheove (i)moralne filozofije svojevrsna *camera obscura*: ono što je "dobro" kudi i izmiče njegovom dubljem poimanju i razumijevanju, a ono što je "loše" hvali, pre naglašava i prilagođava slijedu vlastitih moralnih misli. Bez obzira što ova etička progovaranja nisu filozofski najrelevantnija ni za Nietzschea, ni za Petronijevića, smatrali smo uputnim oslušnuti ih. Prvog, u jednoj kratkoj, nedovoljnoj i usputnoj skici, a drugog u njegovom ambivalentnom i "kritičkom" nastojanju (ponekad jasno i ingeniozno, ponekad simplificirajuće i nedovoljno) da ga, u osvjetljenosti vlastite etičke refleksije, razumije i predstavi, u ono vrijeme malobrojnoj filozofskoj publici. Ipak, ostaje u čovjeka ona

²¹ *Ibid*, 473.

²² *Ibid*, 473-474.

neutažena želja i čežnja za istinom o kojoj Nietzsche, u *Genealogiji morala*,²³ progovara i profetski i sjetno:

"I ovde ponovo dotičem svoj problem, naš problem, o moji nepoznati prijatelji (jer još ne poznajem nijednog prijatelja): koji bi smisao imao naš čitav život ako ne onaj da u nama ta volja za istinu počinje sada - sumnje nema - da iščezava moral: to je golema drama u sto činova, rezervisana za naredna dva stoleća u Evropi, najstrahotnija, najsumnjivija, a možda i nadom najispunjenija drama..."

Drama u kojoj je, rečeno odveć nietzscheanski, prvi moralni čin gubljenje morala samog, s nadom da se time ne gubi čovjek i njegovo ljudsko, odveć ljudsko djelovanje.

Izvori i literatura

1. Deleuze, G.: *Nietzsche et la philosophie*, fress Universitaires se France, Paris, 1967.
2. Fouillee, A.: *Nietzsche et l'immoralisme*, Biblioteque dr philosophie contenporaine, Paris, Felix Alcan, Editeur 1902.
3. Gerhardt V.: *Moć i moral*, Theoria, br. 3-4, 1982.
4. Grlić D.: *Smisao i sudbina filozofije Friedricha Nietzschea* (pogovor knjiz. F. Nietzschea *Tako je govorio Zaratrustra*, Mladost, Zagreb, 1980.); također od istog autora Friedrich Nietzsche (odjeljak *Imoralizam kao moralni zahtjev*), Zagreb, 1981.
5. Guyau, M.J.: *Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction*, 1884.
6. Ilić, Lj.: *Srpska književnost i Niče* (Branislav Petronijević), Beograd, 2002.
7. Kaulbach, F.: *Vidovi jedne filozofije delanja kod Nietzschea*, Ttheoria, br. 3-4, 1982.
8. Milošević, N.: *Što Lukač duguje Niču* (Zbornik *Niče i marksizam*, Savremene filozofske teme, Beograd, 1969.).
9. Niče, F.: *Genealogija morala*, Grafos, Beograd, 1983.
10. *Nietzsche Werke*, Gesamtausgabe (Giorgio Colli/Mazzino Montinavi), Berlin/New York W.d Gruyter, 1967.

²³ F. Niče: *Genealogija morala*, Grafos, Beograd, 1983., str. 162.

11. Pavlović, Ž.: *Petronijević istoriji novije filozofije* (predgovor u knjizi B. Petronijević: *Istorija novije filozofije*, Nolit, Beograd, 1982).
12. Pavićević, V.: *Osnovi etike* (odjeljak *Ničeov imoralizam*) BIGZ, Beograd, 1974.
13. Petronijević, B.: *Fridrih Niče. Život i filozofija*, Letopis Matice Srpske, 1901.; *Šopenhauer, Niče, Spenser 1910.*; *Istorija novije filozofije*, Izdavačka knjižarnica Napredak, Beograd, 1922. (drugo izdanje), Nolit, Beograd, 1982. (treće izdanje); *Nekrolog Božidaru Kneževiću*, Politika (20. februar) 1905. *Od Zenona do Bergsona*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.
14. Škuljević, Ž.: *Filozofija između originalnosti i eklekticizma*, Hijatus, Zenica, 1997.
15. Zivotić, Ž.: *Smisao Ničevog imoralizma* (U zborniku *Niče i marksizam*, cit. izd., 1969.).

THE ETHICAL SELECTIONISM

Summary

Petronijević's view of the Nietzsche's immoral philosophy is one kind of camera obscura: he criticizes what is "good" and runs away from his deeper understanding, but he praises what is "bad", emphasizes and adapts it to the train of his own moral thoughts. We have maintained advisable to investigate these ethical statements, although they are not philosophically most important either for Nietzsche or for Petronijević. We have portrayed the ethical statements of the former in an outline and of the latter in his ambivalent and "critical" strive (which is sometimes clear and ingenious, but sometimes simplified and unsatisfactory) to understand and present Nietzsche to the small philosophical audience of that time, in the dawn of Petronijević's own ethical reflection.

Prof. dr. Refik Ćatić

DJECA SA ODGOJNIM POTEŠKOĆAMA

Abstrakt

Sve prisutniji odgojni problemi u školi, nameću sinhronizovano djelovanje svih odgojnih faktora, a posebno suglasje treba da je između porodice i škole. Nesklad u porodici, narušena porodična kohezija i dinamika najviše pogađaju djecu. Djeca su najranjivija i ranom djetinjstvu, kada je porodica presudna kao odgojni faktor, pa za nerazumne odgojne postupke roditelja ona plaćaju cijenu. U savremenom je svijetu sve prisutnija dezintegracija i dezorganizacija porodice, zbog čega je i sve više odgojno zapuštene djece. Djeca u školu donose svoje porodične probleme koji se mogu usložniti neadekvatnim odgojnim postupcima. S druge strane umješno odgojno djelovanje u školi neće polučiti dobrim rezultatima ako se dijete poslije nastave ponovo vraća u porodicu u kojoj vladaju loši odnosi.

Odgojna zapuštenost ima različite modalitete. U ovom radu predočavamo neke standarde za kategorizaciju i etiologiju odgojne zapuštenosti.

Porodica je emocionalna luka iz koje dijete isplovljava, gdje se mnogobrojne veze među članovima porodice tako složeno prepliću i gdje ostaju prvi tragovi doživljaja i trauma. U porodici sve počinje, i unutrašnja pulsacija i spoljna integracija. Djetetu je za pravilan razvoj potrebna ljubav baš kao zdrava hrana i čist vazduh, a to pokazuje statistička značajnost problematičnog ponašanja neželjene, odbačene, vanbračne, usvojene, djece iz nesrećnih brakova i sl. Statistički podaci pokazuju, također, da su djeca iz harmoničnih porodica fizički naprednija i intelektualno superiornija. Ta djeca su sretna, život im je produktivniji i zato se kod njih rjeđe javlja neprilagođenost, emocionalna nezrelost i destruktivnost.

Kada dijete slaže ne recite mu da je lažov, inače će brzo izgubiti svoje dostojanstvo. Tako je i sa odraslima.

Richter

Ključni faktor u porodici, za koje je dijete vezano neraskidivim nitima, je majka. Počnu li se te niti kidati, sa bilo koje strane, majka prestaje biti sigurno utočište i oslonac za dijete. Ponekad, svojim nesmotrenim stavovima, majka može dijete navesti na pogrešan put i tad prestaje biti neprikosnoveni autoritet kojem se sve vjeruje. Svojim lošim savjetima ona često može da potresa, ranjava i nagriza dijete. Ovakvi postupci karakteristični su kada se dijete počne osamostaljavati i odvajati od majke. Nesvjesno ljubomorna na dječije vršnjake, ona zahtijeva slijepu pokornost, a ako dijete tom prilikom pruža otpor, neke majke to tragično doživljavaju i različito reaguju (kažnjavanje, histerija). Jaz koji se na takav način javlja između majke i djeteta, ostavlja duboke tragove i takve relacije sve više erodiraju.

Druga krajnost je pretjeran izliv simpatije i nježnosti. Takve majke rade sve za dijete. A kada se desi da ih dijete ne uvažava, one to tragično doživljavaju i alarmiraju sve.

Mnoge majke kontroliraju svoju djecu više nego je potrebno, pa postoji mogućnost da dijete postane pretjerano pokorno ili buntovno. Druge su, opet, sklone prevelikoj popustljivosti, često zato što su imale teško djetinjstvo ili što imaju loš brak, pa dijete postaje razmaženo. Djeca iz ovakvih porodičnih relacija su neprilagođena društvenom životu i mnoga osjećanja se rješavaju na infantilni način.

Neki očevi imaju ekstremne stavove (prevelika popustljivost, neodlučnost, te strog, tiranski odnos) koji može biti uzrokom da dijete omalovažava oca, a to udaljava i kida međusobno povjerenje. Otac koji sve podređuje vlastitoj ličnosti, ohol, odlučan u zahtjevima, grub u ophođenju) sputava dijete koje onda traži izlaz iz te situacije u raznim oblicima devijantnog ponašanja.

Razvod roditelja postepeno traumatizira djecu. Odnosi među roditeljima koji su prethodili razvodu su uglavnom konfliktni i djeca u njima ispaštaju. Sam čin razvoda i borba za dijete stresno djeluju, što u većini slučajeva ima odraz na školsko

učenje. Neki incidenti u braku mogu dovesti do psihičkih trauma koje ostavljaju ožiljke i prelaze na patologiju.

Alkoholizam roditelja negativno djeluje na dijete i razara njegovu ličnost što se manifestuje traženjem izlaska u neprilagođenom i asocijalnom ponašanju.

Roditeljski dom daje djetetu osjećaj sigurnosti koji se zasniva na ljubavi. Dobri odnosi među roditeljima kod djece razvijaju osjećaj da su voljena i da ne moraju kupovati roditeljsku ljubav, jer ih roditelji vole ma kako se ponašali i bili nesposobni.

Erikson kaže da ljubav roditelja i postojanost njihove veze s djecom stvara osjećanje povjerenja koje je temelj na kom se izgrađuje zdrava ličnost. Sa saznanjem da su u roditeljskom domu voljena, djeca slobodno žive, stvaraju, eksperimentiraju i postaju nezavisna. Znanja koja djeca steknu u zdravoj i pouzdanoj porodici su postojana. Roditelji su glavni uzori i njihova se ponašanja uzimaju za referencu, ali ne zato što su u zajedničkom kućanstvu, već zato što im nadasve vjeruju.

U školi je sa takvom djecom lakše raditi i veća su postignuća. Međutim, ako je porodična situacija otuđena, ma koliko se nastavnik trudio, njegova ljubav ne može zamijeniti roditeljsku.

Nesređeni odnosi među roditeljima stvaraju kod djeteta osjećaj nesigurnosti, pa se neka djeca povlače i postaju plašljiva i stidljiva.

U želji da modeluje dijete prema svom uzoru, neki roditelji pribjegavaju raznim oblicima kažnjavanja. Kazna, međutim, treba biti krajnje odgojni postupak i obazrivo dozirana.

Neka ograničenja, čvrstina i odlučnost u zahtjevima su nužni ako želimo odgojiti mentalno zdrave i produktivne ličnosti. U protivnom neprimjerena vezanost djeteta za majčine skute, zadržavanje zavisnosti mimo određenog starosnog doba, uzrokuju formiranje inhabilnog ponašanja. Veliko je umijeće roditelja da usklade svoje i dječije želje koje treba poštovati i kad nisu u skladu s roditeljskim zahtjevima. Superiorni stavovi nekih netaktičnih roditelja znaju razviti nepovjerenje djece u svoje mogućnosti što se onda manifestuje u strahu od nekih predmeta i aktivnosti u školi. Bolje je kod djece postizati cilj poboljšanja i razvoja nego cilj savršenstva.

Š. Biler kaže: "Dijete se voli zbog onoga što jeste, a ne zbog onoga što čini."

I ostali članovi porodice igraju važnu ulogu u odgoju djece. Tamo gdje je sklad i gdje svi pružaju djetetu podršku, razvijaju se zdrave i socijalne ličnosti. Posebno su značajna starija braća i sestre, jer pružaju sigurnost, razvijaju interes i stimuliraju aktivnost. Loši odnosi u porodici, pogotovo gdje jedni drugima prave teškoće, uvjetuju neprilagođeno ponašanje djeteta. Ljubomora i neprijateljstvo među djecom mogu dovesti do plašljivosti ili agresivnosti. Članovi porodice treba da obogaćuju svoje odnose međusobnim poticajem i povjerenjem, a to će imati odraza na bolji uspjeh u školi i bolju prilagođenost djeteta.

Klasifikacija problematičnih ponašanja

Problematična djeca mogu zadati velike teškoće nastavnicima. Njima se posvećuje više vremena, a to usporava rad. Takva djeca prave probleme i remete rad normalne djece pa zbog njih svi trpe (nastavnici, ostali učenici i oni sami). Tu djecu je lako otkriti jer njihovo napredovanje ne ide ukorak s ostalom djecom.

Postoji određeni standardi za kategorizaciju problematičnih učenika. Šarlota Biler sugerira da prilikom kategorizacije djece nastavnik sebi postavi nekoliko pitanja.

1. Koliko godina ima dijete? (jer izvjesno ponašanje može biti relativno normalno za određeni uzrast).
2. Kojeg je pola dijete? (npr. u nekim sredinama tuča je znak normalnog ponašanja dječaka, a ako je to slučaj kod djevojčica može se smatrati o emocionalnom poremećaju).
3. Da li je problematično ponašanje trajna pojava ili se periodično ponavlja?
4. U kojim oblicima, osim u ovom specifičnom ponašanju, dijete otkriva svoj poremećaj?

Bilerova sugerira da djecu permanentno pratimo i da vršimo poređenja, a onda da prosuđujemo o kategorizaciji.

Ona probleme učenika vidi u vezi sa uspjehom u učenju, interakciji u grupi i zahtjevima fizičkog i mentalnog zdravlja. Najočevidniji problemi učenika su neuspjesi u nastavnom procesu. Ona problematična ponašanja djece u školi svrstava u ove kategorije:

1. Ponašanje u školi

- a) Odbacivanje škole (bježanje sa časova i napuštanje škole),
 - b) Nezainteresovanost za nastavu
 - c) Neuspjeh zbog objektivnih smetnji (fizičke, ekonomske i socijalne smetnje),
 - d) Neuspjeh koji prelazi u emocionalni poremećaj.
2. Antisocijalno ponašanje kao slaba integracija u grupi manifestuje se kao:
- a) *Povučenost. Dinamika povučenosti očituje se u:*
 - krajnje plašljiva djeca,
 - djeca koja se plaše zbog lišavanja i odbacivanja,
 - povlačenje zbog neuspjeha ili pogrešnih zahtjeva,
 - patološko povlačenje zbog hroničnih konflikata ili defekata ličnosti.
 - b) *Agresija. Dinamika agresivnog ponašanja očituje se u:*
 - djeca se agresivnošću svete za lišavanje i odbacivanje,
 - djeca pokazuju neukrotivu ekspanziju,
 - djeca agresivno reaguju na neuspjeh koji može biti prouzrokovan nesposobnošću ili pogrešnim zahtjevima,
 - patološka agresija usljed duboko usađenih defekata ili konflikata ličnosti.
3. Perfekcionizam gdje problematično ponašanje može biti zbog slijedećih momenata:
- a. djeca u ambiciji nalaze zamjenu za društveni kontakt,
 - b. djeca teže znanju kao lijeku protiv osjećanja inferiornosti,
 - c. djeca teže znanju, da ugone autoritetu,
 - d. djeca teže znanju, da nađu nadoknadu za ljubav.

Dušan Đorđević pod pojmom problem - djeca podrazumijeva onu djecu koja se teško odgajaju. Prema njegovom tumačenju, tu spadaju djeca sa psihičkim i fizičkim poteškoćama koje on kategorizira kao:

1. Krađa u raznim oblicima.
2. Nedisciplinovanost u raznim varijantama kao otpor, neposlušnost, negativizam, odbijanje rada u kući i školi i sl.

3. Laž.
4. Agresivnost.
5. Bježanje od škole i kuće.
6. Društvena povučenost i socijalna neprilagođenost.
7. Odgojna zapuštenost i delikvencija.
8. Mucanje i nepravilna artikulacija.
9. Pretjerana ljenost i upadljiv neuspjeh u nekom predmetu.
10. Pretjerana ljubav prema ocu, majci, sestri, bratu ili emocionalna neuravnoteženost.
11. Djeca sa fizičkim nedostacima i mentalno nedovoljno razvijena djeca.

Prema klasifikacijama problem - djeca možemo podijeliti u dvije skupine:

- a) Problemi zbog fizičkih i psihičkih nedostataka.
- b) Problemi zbog neprilagođenog ponašanja

Problemi zbog fizičkih i psihičkih nedostataka

Fizički hendikepirana djeca su limitirana u postignućima, što kao frustracija često utiče na psihološku komponentu ličnosti. Najčešći fizički hendikepi učenika osnovne škole su nedostaci čula sluha i vida, bolesni krajnici, deformacije nosa, gojaznosti, anemičnosti, tjelesni deformiteti i hronične bolesti.

Djeca sa nedostacima čula vida teže prate nastavu ako nisu blagovremeno liječena i nemaju naočare. Ta djeca teško čitaju, drže knjigu vrlo blizu i imaju česte glavobolje. Zbog slabog školskog dostignuća i neravnopravnog položaja u igri sa drugom djecom, ona bivaju iskompleksirana. Različiti su mehanizmi kojima se brane, ali je sigurno da neka djeca negativno reaguju, što se odražava i u školskom radu. Nastavnik bi, u granicama svojih stručnih sposobnosti, trebao na početku školovanja ispitati kako djeca vide. Za onu djecu koja su kategorizirana sa vidnim nedostacima treba organizovati stručne preglede i saradivati sa roditeljima da im se pomogne.

Slab sluh je lako otkriti, a ta djeca zahtijevaju poseban tretman. Cilj individualnog pristupa nagluhoj djeci je da im se pomogne pratiti nastavu, a posebno da im se da psihološka podrška. Treba tražiti kompenzacione mogućnosti zbog aktualizacije ličnosti.

Kod ostalih fizičkih nedostataka nastavnik će djelovati u cilju integracije djeteta u učenički kolektiv. Individualnim radom će pomagati učenicima shodno deformitetu. Velika je uloga nastavnika u detekciji tjelesnih nedostataka i njihovom blagovremenom liječenju i korekciji.

Sa roditeljima takvih učenika se intenzivnije radi, neizostavna je i saradnja sa medicinskim ustanovama.

Neki fizički hendikepi imaju psihosomatsku genezu. Tako se **enureza** može pojaviti zbog organskih oštećenja, mada je češći uzrok neki poremećaj. Slično je i sa mucanjem i neartikuliranim govorom, koji su češći zbog psihičkih trauma nego zbog poremećaja govornog aparata.

Intelektualni hendikepi učenika zadaju posebne probleme nastavnicima. Prilikom upisa u školu nedovoljno mentalno razvijena djeca se kategoriziraju i šalju u specijalizovane ustanove ili zasebna odjeljenja.

U školama se za tu djecu formiraju odjeljenja u kojima je programski sadržaj prilagođen mogućnostima djece. Ona se u ovakvim odjeljenjima lakše prilagođavaju i postižu uspjeh prema svojim mogućnostima. U školama koje nemaju ovakvih odjeljenja ova djeca idu u redovna, u kojima doživljavaju niz neugodnosti. često ponavljaju razred, pa ih drugi ismijavaju, što kod njih stvara uvjerenje o nižoj vrijednosti i dovodi do izolacije ili napadne agresije. Međutim, roditelji više vole da im dijete pohađa redovito odjeljenje i oni su ti kojima smeta da svoju nedovoljno mentalno razvijenu djecu šalju u specijalna odjeljenja.

I obdarena djeca mogu biti problematična. Za njih je redovna nastava lagana i savladavaju je bez mnogo truda, te imaju dovoljno vremena da ometaju rad druge djece ili rade poslove koji nisu u vezi sa nastavom. Ukoliko im se ne daju dopunski zadaci, vremenom se navikavaju na nered i improvizaciju. S druge strane, ako im se omogući da za jednu godinu polažu dva razreda, mogu nastati problemi u njihovoj integraciji sa starim učenicima.

Ljevorukost spada u grupu problema koji imaju hereditarni karakter. Nije preporučljivo ovakvu djecu tjerati da pišu desnom rukom, jer netaktičan postupak i kažnjavanje često mogu dovesti do problematičnog ponašanja. Smatra se da će obdarena i emocionalno stabilna djeca, iako su ljevaci, lakše

naučiti da pišu desnom rukom nego mentalno nerazvijena i emocionalno nerazvijena djeca.

Poteškoće zbog neprilagođenog ponašanja

Porodica je krucijalni faktor odgoja djeteta i njeni defekti ostavljaju vidnog traga na razvoj djeteta.

Sem nje i vršnjaci, mediji i neke druge asocijacije mogu također negativno djelovati na prilagođavanje djeteta.

U nastavnom radu iz domena neprilagođenog ponašanja najčešće se susreću:

1. Laganje
2. Krađa
3. Bježanje i izostajanje
4. Agesivno ponašanje
5. Povlačenje

Laganje smatramo jednim od simptoma poremećene socijalizacije.

U školi se manifestuje u nekoliko oblika:

- a) laganje iz koristoljublja,
- b) laganje iz straha od kazne
- c) laganje da bi se zaštitio drug,
- d) laganje radi poboljšanja rejtinga u grupi,
- e) laganje radi afirmacije i
- f) laganje kao patološka pojava miješanja istine i laži.

Nastavnik će strpljivim radom utvrditi koji oblik laži je najčešći da bi odgojnim postupcima djelovao na suzbijanje te pojave. U savjetodavnom radu, kada je u pitanju problem laži, treba biti jako obazriv jer jedan netaktičan potez može biti kontraproduktivan.

Laganje iz koristoljublja je najopasnije pa odvikavanju od njega treba pridati najveći značaj, a obavezno uključiti i roditelje u suzbijanje ove pojave.

Krađa na mlađem školskom uzrastu može biti indikacija nekih dubljih problema. Dijete, možda krade da bi zadovoljilo neke želje koje nije moglo ostvariti. Čest razlog krađe je iskušenje (dijete dovedeno u situaciju da može ukrasti neki predmet), ali i konfliktni porodični problemi, pa dijete krade iz

revolta, zbog odbačenosti ili zbog osвете. U slučaju odbačenosti krađa predstavlja kompenzacioni postupak.

Bileroва sugerira da, izuzimajući komplikovane emocionalne poremećaje, krađu treba tretirati kao problem internalizacije. Ovakvu djecu ne treba tretirati kao potencijalne kriminalce, već im treba pomoći da uvide posljedice svog postupka i da nadoknade štetu bez ponižavanja. Djecu treba učiti da svoje potrebe zadovoljavaju na društveno prihvatljiv način.

Razlozi za krađu mogu biti slijedeći:

1. zadovoljanju osnovnih potreba,
2. krađa zbog iskušenja,
3. krađa radi bogaćenja i besposličarenja,
4. krađa kao osвета (onima koji se vole),
5. krađa kao infantilni čin nedovoljno razvijenih učenika ili mentalno zaostalih.

Najozbiljniji problem je krađa iz koristoljublja pri čemu se trebaju angažovati i institucije van škole. Patološke slučajeve (kleptomanija) treba povjeriti stručnjacima da ih oni tretiraju.

Dr. Đorđević navodi slijedeće razloge za krađu:

1. psihosomatska konstitucija učenika,
2. psihotična oboljenja,
3. kleptomanija,
4. odgojno-obrazovna zapaštenost,
5. loša porodična situacija.

Bježanje i izostajanje sa nastave je manje prisutno na nižem stupnju školovanja. Ukoliko se ipak desi, razlog je najvjerojatnije ozbiljan poremećaj ljudske ličnosti ili porodičnih i školskih prilika. U starijim uzrastima ono je kompleksnije i često povezano s delikvencijom.

Razlozi bježanja sa nastave su:

1. zbog neuspjeha,
2. zbog konflikta sa drugom djecom,
3. bježanje neurotičnog djeteta,
4. bježanje zbog psihičkih oboljenja.

Učenik bježi sa nastave uglavnom zbog dubokih frustracija (loš uspjeh, bolest, porodični konflikti). Često bježi i zbog iritacija koje doživljava u školi jer na taj način izbjegava osjećaj poniženja, sramoćenja i unižavanja.

Agresija se obično izražava kroz atak na izvor frustracija. Pošto napad na taj izvor često nije moguć dolazi do nesvjesnog prenosa agresije na druge osobe, predmete, a u nekim slučajevima i na samog sebe.

Hilbertov eksperiment je potvrdio pomjeranje agresije sa nepristupačnog na pristupačni objekat. Moćni izvori frustracija kakvi su otac, majka, nastavnik i sl., jače blokiraju dijete zbog opasnosti direktnog napada pa se agresivno djelovanje može prenijeti na neku drugu osobu ili predmet.

Učnici pribjegavaju agresiji kada su sputani u svojim željama i namjerama. Pored neposrednog napada na drugu osobu, predmete ili samopovređivanja, učenici mogu pribjeći agresiji kao odbrambenom mehanizmu, nekada se takav vid samoodbrane manifestira sanjarenjem i maštanjem. Učenici koji su fizički slabi i stvarno ne mogu biti agresivni, pokušavaju to biti u svojim uobrazilji. Negativna manifestacija ovog oblika agresije je odvlačenje pažnje od učenja (fluktacija).

Uzroci negativnog ponašanja mogu biti:

1. zbog fizioloških problema,
2. zbog problema ličnosti,
3. zbog socio – ekonomskih problema i
4. zbog situacionih problema.

Nekada je uzrok agresiji sindrom faktora, (kada se kondicioniraju konstitucionalni, stečeni ili naučeni faktori). Ovaj sindrom je čest kod agresije jer su neke osobine ličnosti pogodno tlo za manifestovanje nasilnog ponašanja.

Uzrok agresiji su i manje kohezivne porodice čiji su članovi indiferentni ili neprijateljski raspoloženi jedni prema drugima, gdje u odgoju koriste surovost i gdje je nadzor neumoran. Defanzivan stav na ovakve prilike se različito ispoljava počev od različitih vrsta odbijanja, odbacivanja, podizanja zida agresije. U težim oblicima javlja se destruktivnost kao tendencija za razarenjem i povređivanjem, a upravljenost može biti na spoljni cilj i samog sebe.

Savjetodavni rad

Dosta često se vodi rasprava oko toga da li je efikasnije savjetovanje sa pojedincom ili grupom. Kakve efekte daje jedan a kakve drugi oblik savjetovanja i kako pojedine oblike prihvaća

ličnost. Iz istraživanja Boja, Pajna i Beka vidi da se ne može postavljati pitanje o isključivoj formi jer postoje problemi i područja djelatnosti u kojima može biti efikasniji individualni savjetodavni rad. Iz njihovog istraživanja se vidi da se sličan odgovor može dati i kada su u pitanju efekti i prihvaćenost savjetovanja od strane učenika kojima je namijenjen. Prema tome, neopravdano je suprotstavljati jedan oblik savjetodavnog rada drugom jer u pedagoškom radu postoji potreba za oba oblika toga rada.

Male smatra da sve može govoriti o pedagoškim problemima koji se mogu uspješnije rješavati savjetovanjem sa pojedincem i pedagoški problemi koji se mogu uspješnije rješavati sa grupom.

Područja individualnog savjetovanja

Izvjerno je da bi najbolje bilo oblike individualnog savjetovanja primijeniti:

- a) kad učenik ima problema koji su dosta komplikovani i po uzroku koji ih je uvjetovao i po mogućim pedagoškim rješenjima koja se mogu dati u datom vremenu,
- b) kada je učeniku potrebno povjerenje koje će štititi učenika i druge koji su u vezi sa problemima koji se rješavaju,
- c) kada se testovima ne može dobiti ono što je potrebno za savjetodavni rad, rad s pojedincem ili kad su testovi ograničen na rezultate u koje se ne možemo pouzdati,
- d) kada postoji strah od grupe i iznošenja svog problema pred većim brojem prisutnih ljudi,
- e) kad je pojedinac nesposoban da se uključi u grupu vršnjaka i kada ga grupa može odbaciti prije nego prihvatiti kao svoga ravnopravnog člana,
- f) kada su svijest i razumijevanje svojih osjećanja, motivacije i ponašanja ograničeni ili do te mjere komplikovani da ne bi bili shvaćeni i prihvaćeni u grupi,
- g) kad je u pitanju seksualno ponašanje posebno devijantni oblici tog ponašanja i

- h) kad pojedinac ima potrebu za prihvatanjem njegove ličnosti koja je do te mjere izrazita da ne može biti zadovoljena u okviru kolektivnog rada.

Područja grupnog savjetovanja

Na području grupnog savjetovanja najbolji se efekti postižu u:

- a) uči se bolje razumijevanje različitosti kod drugih ljudi i saznaje se kako drugi posmatraju stvari i svijet oko sebe,
- b) stvaraju se uvjeti za dublje poštovanje drugih ljudi, a posebno onih koji se u mnogo čemu razlikuju međusobno,
- c) stiču se socijalne sposobnosti značajne za komunikaciju i odnose sa vršnjacima u grupi,
- d) uči se učešće u raznim aktivnostima sa drugim ljudima i stiče smisao pripadanja grupi u procesu participacije u grupnim aktivnostima u kojima se pojedinac osjeća sigurnim, prihvaćenim i poštovanim,
- e) u grupi u kojoj članovi imaju iste ili slične probleme pojedinac se osjeća slobodnim da raspravlja o svojim problemima, vrijednostima koje prihvata i idejama koje čine njegovu preokupaciju,
- f) grupni savjetodavni rad daje šansu pojedincu da u vezi s svojim problemom koji ga muči dobije mišljenje drugih ljudi,
- g) u grupi pojedinci dobijaju podršku od vršnjaka za neke svoje stavove i mišljenja što je za mladog čovjeka često značajnije nego da dobije podršku od odraslih,
- h) grupni savjetodavni rad daje svakom članu grupe priliku da više vremena provede sa školskim pedagogom i psihologom i da sagleda njegove reakcije na brojne probleme pojedinih članova grupa sa kojima radi,
- i) u grupnom savjetodavnom radu pojedinac ima šansu da se postepeno uključuje u grupne procese i dinamiku i da se parcijalno isključi kad rasprava postaje dosadna ili kad se raspravlja o stvarima koje pojednica ne interesuju i

- j) grupni savjetodavni rad daje šansu školskom pedagogu ili psihologu da pojedinca posmatra u uvjetima kolektivnih aktivnosti.

Odgojni rad nastavnika s problem-djecom

Nastavnici nižih razreda imaju više mogućnosti odgojnog djelovanja nego nastavnici predmetne nastave. Na nižem uzrastu nastavnik je veći uzor za učenika zbog čega će odgojne mjere biti efikasnije. S druge strane, i vrijeme koje učitelj provodi sa učenicima značajan je faktor za terapijski odgojni rad. Odgojni rad nastavnika razredne nastave je specifičan zbog svoje permanencije i neposrednosti, dok se on u višim razredima svodi samo na časove odjeljenjske zajednice.

Na nižem uzrastu te su mogućnosti veće i zbog same prirode devijantnih manifestacija. U tim razredima veća je i saradnja sa roditeljima što je značajno za rad škole i porodice. U izvjesnim slučajevima ostvaruje se i saradnja sa pedagoško - psihološkom službom, medicinskim institucijama i drugim institucijama van škole. U domovima zdravlja organizuje se savjetovalište za majke i djecu pa je to razlog za saradnju sa njima. To je pogotovo karakteristično za ovo vrijeme kada je mnogo traumatizirane djece sa simptomima posttraumatskog stresa. Za pravilan tretman djece iz nepotpunih porodica, izbjeglica i invalidizirane djece potrebno je integralno djelovati.

Metode odgojnog rada načelno se dijele na metode rada sa učenicima i metode rada sa roditeljima.

Rad sa učenicima i odgojni rad u školi ima ove specifične oblike:

1. Individualni i grupni oblik rada.
2. Motivacija i stimulacija.
3. Ograničavanje i prinuda.
4. Navikavanje.
5. Kanaliziranje i supstitucija.
6. Praćenje učenika i korištenje dokumenata.
7. Organizovanje odgojnog rada i školske zajednice učenika.

Neki od ovih metodoloških postupaka više su direktni u odnosu na učenika, a drugi su više ili manje indirektni. Npr. Indirektni oblik organizacije odgojnog rada je kada su direktor i

pedagog inicijatori određenih akcija, ali ne dolaze u direktan konflikt s učenicima.

Klasifikacija metoda odgojnog rada može biti izvršena i na osnovu drugih kriterija. Tako se metode odgojnog rada, postupci tehnike mogu klasificirati u odnosu na to koliko je njihovo djelovanje usmjereno ka budućnosti, koliko su preventivni i koliko aktuelni postupci.

U preventivne postupke spadaju: nadzor, upozorenje, bolja organizacija, deponovanje novca, postavljanje brava, informativno savjetovanje, anketiranje, predavanje, sistematski higijenski pregledi i dr.

U kurativne methodske postupke i tehnike spadaju: kažnjavanje, savjetovanje u svrhu liječenja, razmještanje, objašnjavanje poslije prestupa, povećan broj redara, izmjene u režimu rada s ciljem zapošljavanja i angažovanje učenika, grupna diskusija, testiranje i sl.

Nastavnik mora u odgojnom radu imati jasno definiran cilj i sistem rada. U tom smislu treba da:

1. analizira svoje lično reagovanje,
2. utvrdi svoje organizatorske i podsticajne sposobnosti,
3. preispita svoje stavove u odnosu na mjesto i ulogu korektivnih mjera,
4. istražiti sredinske faktore u školi koji djeluju na rad i disciplinu učenika,
5. u prvo vrijeme prihvati učenike onakvi kakvi su,
6. analizira nivo, obim i snagu učešća i saradnje učenika i zajednice učenika u sistemu odgojnih mjera.

Problem-djeca i čas odjeljske zajednice

Jedan od bitnih zadataka nastavnika jeste kako učenika integrirati u razredni kolektiv. Ovo je poseban problem sa djecom koja imaju teškoća u prilagođavanju. Čas odjeljske zajednice treba koristiti da se pomogne učenicima u učenju i vladanju, npr. organizacijom slobodnog vremena i određenih manifestacija u školi. Djeca su posebno pogodna za angažman u borbi protiv alkoholizma, i u tom cilju dobro je posjetiti klub liječenih alkoholičara i mladih narkomana. Na časove odjeljske zajednice mogli bi dolaziti i izliječeni alkoholičari koji bi svojim primjerom odgojno djelovali. Saradnja s društvima invalida treba da omogući

djeci da upoznaju svijet onih koji imaju probleme što je posebno aktuelno u našoj stvarnosti.

Čas odjeljenske zajednice ne treba iskoristiti da se na njemu samo kritikuju učenici s poteškoćama u učenju i vladanju, već i da se pomoću njih pronađu najbolji putevi njihove socijalizacije u razrednu sredinu. Kad razrednik odabira učenike za različita zaduženja u razredu ne bi trebao da izostavlja takve učenike, pa npr. dijete koje ne čuje dobro može biti zaduženo za tablu, dežurni za otvaranje prozora za vrijeme odmora, higijeničar može biti učenik koji ima parezu ruke, jer skupljajući papiriće s poda vježba ruku, djevojčica koja nosi naočare može biti domaćica u kuhinji, učenik nižeg rasta može voditi ljetopis razreda. Ako u razredu ima učenika s motornim nemirima može im se dati da provjeravaju stanje u učionici (jesu li stolice na mjestu, da pregleda vješalicu za odijelo i sl.). Djecu koja nisu dovoljno mentalno razvijena možemo zadužiti da provjeravaju jesu li ostali donijeli opremu za fizički odgoj, da li su knjige uokvirene i slično. Učenike sklone zaboravljanju možemo zadužiti da vode kalendar prirode, a one koji vole da zadirkuju druge možemo zadužiti za pripremanje nastavnih sredstava, za uzgajanje cvijeća itd.

Ko ne izbjegava manje mahane, uskoro će upasti u veće.

Thomas à Kempis

LITERATURA

1. Buler, Š.: *Problemi djetinjstva i učitelj*, Titograd, 1962.
2. Ćatić, R. – Ramić, O.: *Osnovnoškolska pedagogija*, Pedagoška akademija, Zenica, 1998.
3. Ćatić, R. – Stevanović, M.: *Pedagogija*, Pedagoški fakultet, Zenica, 2003.
4. Ćatić, R.: *Slika o sebi djece potpunih i nepotpunih porodica*, Tešanj, 1997.
5. Ćatić, R.: *Porodična pedagogija*, Pedagoški fakultet, Zenica, 2004.
6. Herlok, Elizabeta: *Razvoj djeteta*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1970.

7. Janković, J.: *Zločesti daci genijalci*, Alinea, Zagreb, 1996.
8. Key, Elen: *Stoljeće djeteta*, Educa, Zagreb, 1997.
9. Komenski, Jan Amos: *Materinska škola*
10. Olport, O.: *Sklop i razvoj ličnosti*, Zagreb, 1995.
11. Ornastein, Robert: *Korijeni našeg ja*, Educa, Zagreb, 1999.
12. Prokop, J.: *Mali tiranin*, Zagreb, 1999.
13. Seitz, M. Hallwachs: *Montesori ili Woldorf*, Educa, Zagreb, 1999.
14. Winkel, R.: *Djeca koju je teško odgajati*, Educa, Zagreb, 1998.

CHILDREN WITH EDUCATIONAL PROBLEMS

Summary

More present educational problems at school arise the synchronous functioning of all educational features, and there should be special harmony between family and school. Disharmony in a family disturbed family cohesion and dynamics affect the children the most. The children are most vulnerable in the early childhood - in the period when the family is a crucial educational factor and children suffer their parents' imprudent educational behavior. In the modern world the disintegrated and disorganized family is more and more present, and it resulted with a great number of educationally neglected children. Children come to school with their family problems, which can become more complex if they are treated in an inadequate way. On the other side, the adequate educational treatment at school will not be productive if the child comes back into a disturbed family again.

The educational negligence has several modalities. We present some classification and etiology standards of the educational negligence in this paper. The educator's advisory work is the most frequent educational strategy with educationally neglected children. Therefore we emphasized the individual and team advising in this paper.

PEDAGOŠKI ASPEKT PISMA KATARINI

Abstrakt

Aktivno učenje uz angažman grupnog rada, zahtijeva pisani materijal kao osnov za aktivnu suradnju sudionika.

*Aktuelnost trenutka u kome se nalazimo, raskršće tradicionalnog i globalnog oslikano je kao racionalno u "Pismu Katarini" slavnog pedijatra i psihologa **Marcella Bernardija**, koga preporučujem kao atraktivno i interesantno štivo.*

Iako bi trebalo očekivati opći napredak čovječanstva, ono često zapada u krizu. "Ljudski faktor" morao bi razrješavati te krize, a on ih u suštini pojača? Svakodnevni strahovi koji ograničavaju, ili preusmjeravaju naš izbor, potenciraju te krize. Jedan od osnovnih strahova s kojim smo suočeni je strah od promjene.

Ako zaista želimo nešto promijeniti, moramo zaroniti u svoju jednostavnost, gdje čuči naša mašta potisnuta strahom i dati joj šansu za velike promjene. Svakako, i tradicija ima svoje značenje, kao i sve što se odnosi na prošlost, ako služi kao polazna tačka da se učini više i bolje, znači drugačije.

Život se nastavlja, ne zaustavlja se na juče!
(Marcello Bernardi)

Dozreli plodovi dugog, često mučnog života, punog odricanja, često su osrećujuća naslada, smiju se brati i kušati. Čovjek to osobito snažno doživljava kada dobije prvo unučje, dakle kada postaje "novopečenom" nanom ili djedom.

Muke podizanja djece nalaze svoje opravdanje u budućnosti, naročito u tome što starija osoba zahvaljujući unucima spoznaje: "Da, nastavlja se! Da, trud donosi plod, on se nastavlja, dovodi do novog pokušaja da se jača ono dobro, pravo, ono bolje."

Unuče djedu i nani daje pravo postojanja i pruža im novi smisao života, a time im podiže njihovu životnu radost. Gdje postoji radost i zahvalnost, od nas se više nego u ranijoj životnoj dobi očekuje promišljenost i opreznost.

Prvo unuče je uvijek prvo dijete mladog bračnog para, koji je u pogledu roditeljstva još neiskusna. Taj par je, nerijetko, tek izašao iz roditeljskog okrilja i upravo nastoji iskušati svoju samostalnost. Svako u ovome životu ima vlastiti put, put koji za nekoga bude uspješan, a za druge ni izdaleka onaj pravi. To nije samo zato što mladi odlaze iz roditeljskog doma – često se i samo djedovi i nane udaljavaju. Nedostatak djeda i nane, tako saznajemo iz znanstvenih istraživanja, za unuke sigurno znači osjetni gubitak. Vrlo je značajna činjenica ima li dijete nanu i djeda, jer jedno trebaju naša djeca u neprirodnom životu u ovom vremenu, bitnije nego ikada, žele li odrasti bez straha, a to je da se osjećaju zaštićenim i sigurnim. Ono što je dvostruko proživljeno, tranije je – to spoznaje svako malo dijete koje osjeća sigurno zaleđe djedove i nenine ljubavi.

Mudre nane i djedovi uvijek se ne osjećaju samo kao oni koji mogu poučavati, već i kao oni koji su spremni da do kraja svoga života uče i budu otvoreni – daju savjete. Ti savjeti, često, daju se bolje iznijeti pismeno nego usmeno, sa uvjerljivijim dokazima koji će pospješiti da unuci o mišljenju nane i djeda žele znati više. Savjet koji je na ovaj način zavijen životnim iskustvom, koji ukazuje na to da su sami djedovi i nane prolazili kroz slične situacije, postali mudrima i kako se nadaju da će mladi na tome moći nešto naučiti, ima znatno više izgleda da bude ozbiljno shvaćen i prihvaćen.

Kao i sve mudre tekstove, i ovo pismo možemo čitati stalno i primjenjivati ove univerzalno vrijedne misli na sve aspekte života modernog pojedinca, a samim time i društva. Ovo je intelektualni testament, koji nam svojom prirodom daje nov pogled na pojam “testament”. Ne daje savjete, jer se savjeti zaboravljaju. Uključuje nas, ne namećući se, i to je ono zbog čega ga pamtimo. (*Pedagoško pravilo kaže: “Reci mi, zaboravit ću. Pokaži mi, pola ću upamtiti. Uključi me, i znat ću zauvijek.”*)

Vjera u čovjeka isijava iz ovog pisma, te, kao u apotezi, pobjeđuje sve i stvara novi, bolji svijet. Ta vjera je kao vaga: na jedan tas Katarinin djed stavlja ljudsku kreativnu moć obrubljenju optimizmom, a na drugi tas on stavlja – STRAH. Strah je ona

mračna sila koja nas vuče od instiktivnog, ili maštovitog djelovanja; to je zaista najbolji način da se neko prisili da se odrekne vlastite slobode i autonomije. Zapitajmo se sami nad svakom važnom odlukom u svojim životima: "Zašto je to bio moj izbor"?

Niko od nas nije imun na strah, ali zato svi imamo priliku da ga prevaziđemo uz vjerovanje, maštu, nadu, i uz cilj. E. Perry Good u knjizi, "*Kako odgajati svoju djecu da budu sretna*", daje praktičan savjet za prevazilaženje svakodnevnih strahova koji ograničavaju, ili preusmjeravaju naše izbore. Ona kaže da na komad papira napišemo imena ljudi koje volimo, a na drugi papir stvari koje želimo uraditi, postići, i da nam ta dva podsjetnika uvijek budu u blizini. Tako ćemo stalno imati na umu šta su vrijednosti u životu, i zbog njih ćemo prevazići strahove.

Jedan od osnovnih strahova s kojim smo suočeni, je strah od promjena. Međutim, ako razmislimo ovako: *čovjek je uronjen u prirodu, koja se svakodnevno mijenja, i prema tome ne može biti izuzet iz neminovnih promjena, onda imamo racionalnu postavku za borbu protiv ovog straha.*

No, mi smo na području pedagogije, i ja vas pozivam da razmišljamo o primjeni ovog pisma na nas kao učenike i nastavnike. Na predavanjima smo čuli djelić nezadovoljstva nas, nastavnika i učenika: *nezadovoljni smo nastavnim planom i programom, ograničenim mogućnostima, časom od strogih četrdeset pet minuta, sputavajućom birokracijom...*

Glasser nas izaziva i tvrdi da "*nema lošeg nastavnog programa*", već je loša "*samo naša nesposobnost da veći postotak učenika potaknemo na dobro učenje*". Naše se nezadovoljstvo očituje kroz formulu: "*ONI BI TREBALL, a ja sam ne mogu dok oni ne urade...*". Nezadovoljstvo nam mršti lica, a jedno namršteno lice nikada neće unijeti ljepotu i vedrinu u razred i srca učenika. Dok ne shvatimo da nas ne uzrujavaju drugi, nego da sami izabiremo biti uzrujani zbog nečega što drugi jesu, ili nisu učinili, nikada nećemo iznaći rješenja brojnih problema današnje škole. Kada usvojimo teoriju kontrole, nećemo se "trebakati".

Svi smo mi neka Katarina. Svi smo imali naivnu vjeru u dobro, u svijet koji nas voli. Imamo li još tu vjeru? Imamo li snagu da slomimo mjesec i dočrtamo mu nasmiješene usne? Ako zaista želimo nešto promijeniti, moramo zaroniti duboko u svoju

jednostavnost, gdje čuči naša mašta potisnuta strahom, i dati joj šansu uz veliko povjerenje.

Ovo je revolucionarno pismo, ako mi želimo da ono takvo bude. A našem školstvu upravo to i treba. Naše pojedinačne, male revolucije mogu napraviti promjene. Držeći se pozitivnih vrijednosti naše bogate tradicije, mi možemo negativne elemente zamijeniti nekim novim, i staviti ih na kušnju vremena, i to bez straha od neuspjeha, jer on nas ne smije ograničavati.

PISMO KATARINI¹

Draga Katarina,

Predložili su mi da ti napišem pismo i ja sam prihvatio, jer ovo što imam reći tebi odnosi se i na sve tvoje vršnjake, ustvari sve vas koji ćete 2000. godine imati oko 20 godina.

Kad budeš čitala ovo što ti sada pišem, mene vjerojatno više neće biti. Zato, ovo pismo ima i vrijednost testamenta, jer mislim da drugi neću pisati, budući da ti ne mogu ostaviti ništa osim — sjećanja. Ne želim te savjetovati ni upozoravati ni bodriti niti učiniti bilo što što je slično tome. Mnoge savjete, dobre ili loše, već si imala prilike čuti i mnoge ćeš tek čuti, pa sumnjam da bi ti i moj doprinos u tom pogledu nešto pomogao. Zato ću se i zadovoljiti da ti ovdje izrazim svoje misli, osjećaje i uvjerenja.

Ponavljam, naime, da je sjećanje jedino bogatstvo koje ti mogu ostaviti. Sjećanje na jednu osobu koju si, vjerujem, voljela, i to nezavisno od njene vrijednosti, što smatram još važnijim.

Tko zna što ćeš ti raditi kroz dvadeset godina. Tko zna kakva ćeš biti. Tko zna da li ćeš i tada, kao danas, biti inteligentna, nježna, hrabra, ponosna, iskrena, inventivna, puna smisla za šalu. Nadam se da hoćeš, ali je sigurno da će svijet učiniti sve da ti pomogne da izgubiš te lijepe osobine. Protiv tebe će se udružiti mnoge sile, a naročito jedna — strah.

Strah od izolacije i zamjeranja društvu, strah od siromaštva, strah od neuspjeha, od obaveze i odgovornosti, od borbe, od samoće, strah od ljudi, strah od smrti. Čini mi se da je strah najteža bolest koja ugrožava čovječanstvo i, očito, sredstvo koje osigurava uspjeh svakoj ucjeni; osnovni instrument pomoću

¹ Ovo je pismo koje je jedan djed napisao svojoj unuci. Djed je Marcello Bernardi, čuveni talijanski pedijatar i psiholog, a djevojčica je njegova unuka Katarina.

kojega se svatko može prisiliti da se prilagodi određenoj situaciji, ma kakvo da je zlo u pitanju. Strah je najbolji put na kojem se svatko može prisiliti da se odrekne vlastite autonomije, nezavisnosti i, na kraju, slobode. Sad se ničega ne plašiš i to za mene predstavlja veliko zadovoljstvo. U tebi još ne zapažam znake onih strahova koji samo odrasli umiju usaditi u glave djece. Volim te promatrati kako sama stječeš iskustva, kako se krećeš po mračnoj sobi, kako proučavaš insekte i životinjice u prirodi, kako pokušavaš pomilovati psa lutalicu ili mirno prilaziš nepoznatim ljudima. U ovom svijetu, ti i tvoji vršnjaci predstavljate pravu utjehu i, naravno, nadam se da će to vječno trajati, da ćeš uvijek ostati takva, plemenita i borbena, sigurna i jaka, ponosna i ljupka. Ako u tome uspiješ, imat ćeš po mome mišljenju, sve uvjete da izabereš pravi put. Mogu ti reći, bar što se mene tiče, da sam sve ne baš sretne odluke u životu uvijek donosio pritisnut strahom i nesigurnošću.

Jednom prilikom, pošto si mi ručicom pokazala četvrtinu mjeseca, objasnila si da je slomljen. Zatim si me uvjeravala da si to ti učinila i pokazala si mi kako si učinila: uhvatila si ga objema rukama i snažno si ga tresnula o zemlju. Imala si tada 18 mjeseci. Ustvari, tvojoj i mašti tvojih vršnjaka nema granica. Uvjereni ste u svoju nesalomljivost, svemoć. Vjerujete da možete izmijeniti svijet.

Pretjerujete. Ali, odrasli pretjeruju u drugom smislu. Oni su »praktični«, »realni«, »konkretni«. Vidjet ćeš: govorit će ti daje svijet oduvijek bio takav i da će takav uvijek biti. Govorit će ti da je oduvijek bilo bogatih i siromašnih, da je oduvijek bilo bijede, odatle i gladi, privilegija, ropstva, rata. Govorit će ti da je svatko, tko je nešto pokušao izmijeniti, išao ravno u propast. Sasvim su lišeni mašte. Čak i nade.

Ako nešto već nije ostvareno, reći će ti da je to nemoguće ostvariti. Daje čovjek sazdan tako, da je društvo takvo, da je svijet takav. I reći će ti da je mirenje sa stanjem jedina razumna stvar. I prilagođavanje, isto tako. Ako i kroz dvadeset godina budeš posjedovala kreativnost i samopouzdanje kojima raspolažeš danas, i ako im odgovoriš da se, uz volju, sve može mijenjati, naročito položaj ljudi: ako im odgovoriš da se svijet može zasnivati na osjećajnim odnosima umjesto na novcu; ako im odgovoriš da treba razmišljati o svijetu koji se sastoji od ljudi a

ne od gazda i sluga; ako im tako odgovoriš, reći će ti daje sve to samo jedna utopija.

U tvojoj kući, 2000. godine, bit će još uvijek, bar se nadam, stvari koje su pripadale tvojim djedovima, njihovim roditeljima, njihovim djedovima i roditeljima njihovih djedova. Bit će tu knjiga, slika, namještaja, predmeta svake vrste, crteža, rukopisa, fotografija, svega što je pripadalo generacijama koje su prethodile tebi. Stvarčica bez vrijednosti, ako hoćeš, ali svjedočanstava duge povijesti čiji si i ti dio bila i prije nego što si se rodila.

Tradicija. Po meni, ne treba sve to baciti. I tradicija ima svoje značenje, mada ne ono koje joj se najčešće daje. Prije svega, smatra se da je tradicija pravilo koje treba uvijek i svuda slijediti, kao skup običaja i navika koje treba netaknute sačuvati i u sadašnjosti i u budućnosti. Ja, opet, smatram da vrijednost tradicije nije u tome već u nečem sasvim drugom; tradicija, kao i sve što se odnosi na prošlost, treba isključivo služiti kao polazna točka da se učini i više i bolje, znači drugačije. Iranski filozof Džubran je rekao: »Život se nastavlja, ne zaustavlja se na jučer«. Mi se, međutim, očajnički hvatamo za jučer, i onda tradicija postaje teret koji nam ne dopušta da napredujemo, zatvor iz kojega ne možemo izaći. Čak to i ne želimo, jer budućnost, nepoznato, novo, drugačije, izazivaju — strah.

Eto, ta se riječ opet vraća. Reći će ti da je strah osjećaj koji obuzima svakoga. Da, točno je. Ali strah ne uništava svakoga. Tebe neće, naprimjer, i ne samo zbog tvog dječjeg neznanja, već zato što si sva okrenuta stvarima i ljudima koje voliš, osvajanju i progresu, svijetu. Ukratko, ti si izvan i iznad si svoje ličnosti. Oni koji, i kada odrastu, ostanu takvi, mnogo su jači od bilo kakvog straha.

Ovo su, kao što sam ti u početku rekao, moje misli i osjećaji koji me obuzimaju dok se igram s tobom. Ništa više od toga. Ovo pismo, koje ti ostavljam, samo je djelić moga života. Učini od njega, naravno, samo ono št ti sama budeš željela.

Tvoj djed

LITERATURA:

- Bratanić, Marija: *Mikropedagogija*, Zagreb, 1998.

PEDAGOGICAL ASPECT OF THE LETTER TO KATARINA

Summary

Active learning by using group work, demands written material as base for active cooperation participants.

Actuality of this moment, crossing traditionally and globally has described as rationally in "Letter to Katarina" of famous psychologist Marcella Bernardiy, who I recommend as very attractive and interesting lesson.

"Human factor" must find solution of the mankind crises, but it make them stronger. One of the basic fears in our lives is fear of the change.

If we really want to change something we have to look into our simplicity. However, tradition has his meaning.

Life is going on, and it doesn't stop on yesterday.

Prof. dr. Naila Valjevac, Institut za jezik u Sarajevu

GOVOR I STANDARDNOJEZIČKA NORMA¹

Abstrakt

Tri standardna bosanskohercegovačka jezika, bosanski, hrvatski i srpski jezik, teoretski otprije predvidiva, u praksi uglavnom nisu potvrđena. Svaki od njih mnogo je bliži prethodnom bh. standardnojezičkom izrazu, zajedničkom standardu svih bh. stanovnika, negoli njihovoj propisanoj normi. Ilustracije koje za to navodimo negiraju lingvističku opravdanost njihovog postojanja. Sociolingvističko utemeljenje naše standardne trojezičnosti u neposrednoj je vezi s aktuelnim društvenopolitičkim transformacijama Bosne i Hercegovine.

Standardnojezička disolucija

1. Jezik nije neutralan. On nameće ideje, osjećanja, način razmišljanja. Na njemu se oblikuje vizija svijeta. Bosanci i Hercegovci to zorno svojim jezikom i govorom dokazuju. Istim se jezikom gradili su Bosnu, a potom je rušili. Jezik i govor ovdje bio ne samo sredstvo za uspješno komuniciranje nego i razorno oružje. Osobito su se njime uspješno koristili bh. mediji. S obzirom na sve preživljeno, posve je razumljiva današnja borba za svoj jezik, pa bio on i isti. Svaki bi bh. narod da mu da svoje ime i da ga prema sebi i svojim kulturnim i komunikacijskim potrebama uređuje. Tako je jezik jedan jezik podijeljen na tri. U tom standardnojezičkom "trojstvu" previše je lingvistički istoga, no i premalo vizijski zajedničkoga da bi se i dalje govorilo o istom standardnom jeziku. Danas su u Bosni i Hercegovini u funkciji tri standardnojezičke norme lingvistički jednoga jezika. Bosanski

¹ Rad je u skraćenoj verziji predstavljen na Međunarodnom naučnom skupu *Jezik u Bosni i Hercegovini*, održanom u Sarajevu 26. i 27. septembra 2003. godine.

jezik, s najviše govornika dominantno bošnjačke nacionalnosti, te hrvatski i srpski, adekvatan broju govornika tih nacija.

Zajedničko bosanstvo i u jeziku i govoru, neovisno od toga i danas prisutno, nepoželjna je i društvena i lingvistička tema. Mišljenja poput sljedećeg nisu poželjna: “Ja bih bio jako zadovoljan kad bi hrvatski rodoljub sličio francuskom rodoljubu. A šta to znači? To znači imati francusko državljanstvo i francuski pasoš, a da vas pritom nitko ne pita kojega ste roda i plemena. Tamo se nacija i država poklapaju. To je za mene najnormalnija stvar. Ne da stalno ističeš etnicitet i korijene, nego u prvom planu mora biti Hrvatska kao država. To bi trebala biti isto tako normalna država kao što je normalna Francuska, Norveška, Danska.”² Tako bi trebalo biti i u Bosni, no naša je stvarnost posve drugačija.

2. Disolucijom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije raspala se i srpskohrvatska/hrvatskosrpska jezička zajednica. Zajednički standardni jezik četiri od šest federalnih jedinica, lingvistički nespretno a semantički nesretno imenovan dvikomponentnim nazivima različitih kombinacija, od kojih su dominirale pomenute dvije (Brozović 2001; Brozović 2003), nominacijom je koliko-toliko mogao zadovoljiti simboličke potrebe samo dva od četiri njegova nacionalna korisnika. Međutim, stalno prisutna težnja za dominacijom ovoga ili onoga naziva u javnoj upotrebi, težnja da prvo mjesto u složenici zauzme odrednica srpski, odnosno hrvatski, bila je uvijek izraz unutrašnjih tenzija i potencijalne opasnosti po izbijanje srpsko-hrvatskih jezičkih, ali i svekolikih drugih historijski nagomilanih i neriješenih sukoba, što se napokon i dogodilo. “Takav sukob i baš takav (ratni) razlaz (1991-1995), koji su decenijama prizivani jezičkim sporovima”, i po mišljenju Branislava Brborića, “imali su brojnih unutrašnjih i spoljnih uzroka, u koje ovde nije moguće ulaziti.” (Brborić 2003, 14; Brborić I 2001)

3. Dezintegrativni procesi na društveno-političkom planu kojima je SFRJ definitivno podijeljena na svoje sastavnice (Halilović, Sf. 1993) potaknuli su i standardnojezička razgraničenja (Brborić 2000). Iako takva podjela jezika nije bila nužno lingvistički uslovljena, imajući na umu činjenicu da “Genetskoistorijsku ravan valja razlikovati u raspravama ove vrste

² *Hrvatsko slovo* IX/408 2003, 3.

od sinhronijske Lingvističke ravni,” na što upozorava Milorad Radovanović, te “Lingvističku ravan, pak, od Sociolingvističke ravni. Komunikacijsku ravan od simboličke ravni. Lingvistiku i Glotopolitiku, Planiranje jezika i Jezičku politiku, pa i Jezički inženjering, takođe” (Radovanović 2001, 169-170), lingvisti su podjelu jezika manje-više i podržali i prihvatili. Uostalom, takvu disoluciju jezika Milorad Radovanović je i prije nego se dogodila teoretski već bio predvidio (Radovanović 1979, 1986). Ranije uočenim fazama planiranja jezika kao kontinuiranog procesa (selekcija > deskripcija > preskripcija > elaboracija > akceptacija > implementacija > kultivacija > evaluacija > rekonstrukcija) nakon disolucije našeg zajedničkog standarda Radovanović je pridružio još jednu, petodijelnu fazu - promociju (integracija, varijacija, polarizacija, dezintegracija, promocija), kojom su varijante toga standarda promovisane u posve samostalne standardne jezike – bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik, sa mogućnošću izdvajanja i crnogorskog jezika. Iako je bilo normalno da se taj kružni kontinuirani proces planiranja jezika zatvori barem na nivou deskripcije, naprimjer, ili preskripcije ili elaboracije, sh./sh. standard je svoj kružni tok planiranja jezika završio već na samom početku – na nivou selekcije (Radovanović 2003, 236-237). Promocijom tri nova jezika definitivno se ugasio srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik, a oni na njemu promovisani postali su osnovica za proces nekih novih planiranja jezika, paralelnih, divergentnih ili konvergentnih standardnojezičkih tokova. Tako je *promocijom*, kao novim i sastavnim dijelom eksplanatornog aparata, upotpunjena teorija planiranja jezika.

4. Disolucija jezika, teoretski predvidiva, nije bila ni u nesuglasju sa standardnojezičkom praksom drugdje u svijetu (slično se, npr., dogodilo i u Norveškoj), a uveliko je korespondirala sa novonastalim više simboličkim, dakle glotopolitičkim, nego lingvističkim, u suštini komunikacijskim potrebama svake od izdvojenih država, da svoju samostalnost i svoju osobenost naspram drugih država i njihovih jezika sada vidno i simbolički, osim imenom, zastavom, grbom i sličnim simbolima, i posebnim standardnim jezicima etiketira. Ova je disolucija jezika na bivšem sh. govornom području nedvojbeno bila politička, a jezici njome nastali – politički jezici. Komunikacijski jezici, odnosno govor, premda su prvima

uslovljeni, zasada, prirodno, zaostaju za njima. Jer – lingvistika i politika nisu isto, ali u savremenim društvima nužno idu zajedno. Otuda, kako disolucija nije u cijelosti završena na planirani način, glotopolitička aktivnost u Bosni i Hercegovini, iako je formalno-pravno izvršena podjela jezika, u cilju istinskog dovršenja posla još uvijek, i to u nimalo bezazlenoj formi, traje. Reklo bi se na štetu svih bh. govornika i svih bh. jezika. Takva je aktivnost, zapravo, u funkciji drugih i mnogo jačih političkih strujanja izvan Bosne i Hercegovine, u susjedstvu i šire, čiji se interesi u njoj sustižu, neutrališu ili bore za prestiž.

5. Slovenija je već imala svoj slovenski jezik, a Makedonija – makedonski. Hrvatska je s državnim osamostaljenjem bila konačno oslobođena standardnojezičke stege kojoj se oduvijek, manje ili više glasno, protivila (Šipka 2001, 165), i napokon bez imalo dvojbe, a i bez razloga za nju, odbacila sastavnicu srpski i dobila samo hrvatski jezik. Srbija je učinila to isto, samo obrnutim redosljedom, te je i ona tako ozvaničila svoj - srpski jezik. Bez obaveze da se brinu o međunacionalnom zajedništvu u svojoj jezičkoj sredini, na šta su bile upućene u SFRJ, srpska lingvistika, kao i hrvatska, nakon srpsko-hrvatskog teritorijalnog razlaza više nisu imale potrebu, a niti su vodile računa o standardnojezičkom međunacionalnom jedinstvu ili zajedništvu u svojim sredinama, premda je i u jednoj i u drugoj ostalo podosta govornika drugog/drugih jezika (Brborić 2003, 21-22). To je ostao samo problem (i zadatak) Bosne i Hercegovine. Nakon disolucije Jugoslavije, pri čemu je Hrvatska postala nacionalna država Hrvata, a Srbija s Crnom Gorom, nacionalna država Srba, Bosna i Hercegovina je i dalje ostala multinacionalna država – zajednička domovina tri konstitutivna i više drugih naroda.

6. Premda su disolutivni standardnojezički procesi na nivou Jugoslavije gotovo preslikani na bh. standardnojezičku situaciju, tri ovdašnja konstitutivna naroda, među kojima su i Srbi i Hrvati koji su već dobili svoje nacionalne države i nacionalne jezike izvan Bosne i Hercegovine, upravo zato što su tri - nisu mogla bez ostatka biti razvrstana u dva novoimenovana nacionalna jezika. Iako nepripremljeni za ovako revolucionaran, i društveno-politički, i standardnojezički preokret, jer u Bosni i Hercegovini je književnojezička politika bila ne samo sistemski uređena i praćena nego je imala i izrazitog i teoretskog i praktičnog uspjeha (Šipka 2001, 173-240), slijedeći primjer svojih

susjeda i sunarodnjaka, Bošnjaci su se takođe, poput Srba i Hrvata, deklarativno i gotovo jednoglasno izdvojili iz ranije standardnojezičke zajednice. Svome standardnom jeziku, smatrajući ga istovremeno i svojim nacionalnim jezikom, ali i teritorijalnim standardnim jezikom svih drugih bh. stanovnika ako ga svojim prihvataju, spontano su plebiscitarno vratili njegovo ranije ime – bosanski jezik (Imamović 1997, 16), dekretom austrougarske vlade ukinuto 1907. godine (Šator 2001, 149-162). Na ovaj su način i Bošnjaci prihvatili proklamirani standardnojezički glotopolitičkom promocijom proizvedeni separataizam.

Ime jezika i njegovo glotopolitičko utemeljenje

7. Iako se u biti ne tiče suštine standardnojezičke norme, ali jeste prepoznatljiv simbol njene posebnosti, stoga je jezik Hrvatske – hrvatski, a Srbije i Crne Gore – srpski, neprestano je bosanskom jeziku osporavano njegovo ime, te se, da bi se u cijelosti mogao pratiti proces planiranja ovoga standarda nužno osvrnuti i na ovaj naš specifikum.

Vraćanje naziva bosanski jezik nije bio ni emocionalan ni euforičan odgovor na svekoliko osporavanje, premda su Bošnjacima emocije u ratnim uslovima ponekad bile i jedina nada. Naziv jezika nije ni nov, ni nepoznat, ni bosanskom stanovništvu ali ni slavističkoj znanosti. Nakon gotovo stoljetne zabrane, o njemu su se kao o imenu svoga standarda Bošnjaci ponovo izjasnili u znatno mirnijim društvenim i političkim okolnostima 1991. godine (Halilović 1996, 6). Disolucijom sh. standardnojezičke zajednice oni su samo potvrdili i ozvaničili svoje ranije legalno opredjeljenje. Bosanskom jeziku napokon je vraćeno njegovo prirodno, lingvistički utemeljeno i historijski potvrđeno ime (Juzbašić 1973; Stančić 1991, 99-119). U ratu ozvaničeno (Šipka 2001, 246-247) a pred kraj rata i međunarodnim Dejtonskim mirovnim sporazumom potvrđeno, ime bosanskog jezika na međunarodnom nivou danas je neupitno (Šipka 2001). Ono je zemljopisno a ne etnički motivisano te ga druga dva naroda osporavaju, a Bošnjaci suvereno upotrebljavaju.

Bosanski standardnojezički separatizam, međutim, kako mu i ime kaže, nije potican istim motivima kao druga dva. Istina, bosanski jezik se ne imenuje neposredno po narodu, premda se

narod u njemu podrazumijeva, no takav paralelizam niti je nužan, a niti je lingvistički imperativ. Srpski jezik i hrvatski jezik su ranije kao varijante standardnog srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika bili u tijesnoj i neodvojivoj vezi sa štokavskim govorima (lingvistički kriterij), danas svoje utemeljenje i nocijsku sigurnost traže u izvanjezičkom, nacionalnom određenju jezika (glotopolitički kriterij). Jednost standardnog jezika u srpskim i hrvatskim uslovima nužno podrazumijeva i jednost nacije, po svojoj prilici i jednost države. Iako su podjelom jezika u Bosni i Hercegovini naznačene i teritorijalne pretenzije ne samo na kulturni nacionalni prostor bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, pravo na vlastiti jezik i njegovo svojevrijedno odabrano ime, bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima, bez obzira na to što je riječ o istom, ranijem bh. standardnojezičkom izrazu, niti se kada u Bosni i Hercegovini osporavalo, a niti se danas čini. Ali, premda je apsurdno, i jedni i drugi to isto pravo osporavaju Bošnjacima, a utemeljenje takvom svome stavu traže i “pronalaze” izvan jezika (Katičić 1992, 82; Brborić 2003, 15 ; Brozović 1999. i dr.).

Hrvatski jezik i srpski jezik naspram bosanskog

Hrvatski jezik i srpski jezik, otprije standardnojezički oblikovani kao posebne varijante zajedničkog standarda a u funkciji nacionalnih jezika svojih nosilaca, nastavili su se uobličavati u okvirima svoga, sada dvodržavnog nacionalnog teritorija, a u skladu ne samo s komunikacijskim i kulturnim potrebama svoga etnosa nego, mnogo više, u suglasju s potrebama i zahtjevima aktualne politike. “Uostalom, zbivanja ove vrste, koja se tiču sudbine (standardnih) jezika, ionako više zavise od političke no od naučne, lingvističke volje (s kojom se ona prva može podudarati, ali i ne mora). (Drugim rečima, “lingvistički jezik” je uvek i “politički jezik”, ...)” (Radovanović 2003, 237). A ovdašnja je politika imala, i još uvijek ima, za krajnji cilj – ne samo kulturnu nego i teritorijalnu (preras)podjelu Bosne i Hercegovine. Različiti ciljevi, disolucija i integracija, stavili su srpski i hrvatski jezik na jednu, a bosanski jezik na drugu stranu. Kako je nedavna promocija tri standarda politički, odnosno glotopolitički čin, lingvistika je u sadašnjem društveno-političkom kontekstu nemoćna jezičke razmirice ove naravi rješavati bez političke volje i bez političke saglasnosti aktualne bh. vlasti. S

obzirom na ukupne okolnosti u Bosni i Hercegovini, netipičan državni status i upitnu unutardržavnu entitetsku organizaciju, bh. jezičko pitanje biće u ovakvoj društvenoj i političkoj konstelaciji odnosa permanentni politički izazov, odnosno teoretski, prema Radovanoviću, glotopolitički poligon za nove selekcije. No to i ne mora biti jedini mogući put razvoja standardnih jezika u Bosni i Hercegovini. Nedavno je Milorad Radovanović pomenuo dva za naše govorno područje aktuelna termina – evropeizaciju i balkanizaciju jezika, uz koje je vezivao i dva moguća druga puta jezičkog razvoja. Na umu je imao srpski jezički standard i njegovo jezičko planiranje, no teoretski ni druga dva jezika, u Bosni i Hercegovini sva tri, ništa nisu u boljoj poziciji (Radovanović 2003, 239). Kojim će putem krenuti bh. standardni jezici - zatvaranjem tj. balkanizacijom ili otvaranjem prema pozitivnim lingvističkim tokovima u svijetu - evropeizacijom, ne treba nagađati. Izvjesno je, međutim, da su im oba podjednako dostupna i podjednako bliska.

U nastojanju da se što prije i što transparentnije udalje jedan od drugog, ali i oba od bosanskog jezika, što je bio imperativ posttitovskog doba, ne samo da su se u standardnojezičkoj preoblici naših jezika, njihovog imena i njihove norme, vidno naglašavale već poznate srpsko – hrvatsko - bosanske jezičke razlike, nego je takva preoblika sva tri jezika u govoru njihovih nedovoljno upućenih korisnika ponekad imala i karikaturalne realizacije (Vajzović 2001, 79-93). Valja odmah reći: na takvom ekstremnom nacionalno prepoznatljivom podvajanju ovih jezika nije (zvanično) insistirala ni srpska ni hrvatska pisana standardnojezička norma, što ne isključuje druge vidove njihovog disolutivnog djelovanja. Barem - nijedna to nije činila u necivilizovanoj formi (izuzmu li se, naravno, pojedinačni istupi nacionalno ostrašćenih, kakvi su se u praksi ostvarivali i još uvijek ponegdje i ponekad u Bosni i Hercegovini ostvaruju). Recenzirani tekstovi ipak su na strani divergentnih jezičkih tendencija: “Jezične norme u Hrvatskoj i Srbiji i dalje su ostale različite kao što pokazuju ove dvije jednostavne rečenice:

hrvatski: *Vlak sa željezničkog kolodvora krenut će tačno u deset sati.*

srpski: *Voz sa železničke stanice krenuće tačno u deset časova.*

Te dvije rečenice jasno pokazuju da su razlike između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika takve da se ne može napisati nijedan

malo duži istovjetan tekst koji bi Hrvati prihvatili kao hrvatski, a Srbi kao srpski. (Ovdje je zanemarena činjenica da bi druga rečenica najčešće bila napisana ćirilicom)” (Težak-Babić 2000, 15-16).

O bosanskoj verziji ove rečenice, jasno, ni pomena nema. Stoga su predizborni govori nacionalnih političara bili ne samo daleko od civilizovanih govora, nego ovakvim disolutivnim idejama poticani, i prava smotra (standardno)jezičke (ne)kulture.

11. Normativci srpskog jezika, ostavimo li po strani ekstremiste od kojih se i srpska lingvistika ogradila (Slovo 1999), u “Predgovoru” “*Pravopisa srpskoga jezika*” koji su potpisali njegovi autori (M. Pešikan, J. Jerković, M. Pižurica), između ostalog preporučuju govornicima i korisnicima srpskog jezika: “Pri služenju rečnikom (a i ukupnim priručnikom) valja imati u vidu da varijante nisu normativno osporene (kao pogrešne ili neknjiževne) kad se daju u zagradi kao sporednije, odnosno kad se konstatuje da drugačija varijanta ima prednost ili da je običnija (ako nije izričito rečeno da je bolja ili da drugi oblik ima neki normativni ili upotrebnii nedostatak). Sporednije varijante – kad nisu negativno okvalifikovane – mogu se uzeti kao stilska ili sinonimska zaliha, i ne izlaze iz okvirne norme slobodnijeg izraza prema nahodanju pisca teksta.” Oni dakako ne isključuju ni upotrebu čistog srpskog jezika, te u daljem tekstu ovome dodaju: “Kome pak smetaju dvojstva kad ne zavise od značenja, preporučujemo mu da se u svom pisanju drži oblika koji dajemo kao prvi ili glavni” (Srpski 1997, 6). Pa ipak, i u srpskoj lingvistici tim povodom ima podosta disonantnih tonova (Brborić 2000, 2001, I 2001 i sl.).

12. Nešto slično zvanično zastupaju i hrvatski normativci. U veoma informativnom, instruktivnom i praktičnom “*Predgovoru pravopisnomu rječniku*” “*Hrvatskog pravopisa*” između ostalog stoji i sljedeće: “Pravopis ne može rješavati upotrebu imenica sa sufiksima *-lac* i *-telj*, *branilac/branitelj*, *molilac/molitelj*, *tužilac/tužitelj*, prve ulaze u pravopisni rječnik zbog pojedinih padeža, *molioca*, *moliocu*, a druge samo kad imaju koji razlog kao *mučitelj*, *označitelj*, i zato ulaze u manjem broju, no zbog toga ne valja donositi zaključke o jezičnoj vrijednosti jednih ili drugih. To se rješava po tvorbenim, značenjskim i *upotrebnim* (isticanje N.V.) kriterijima” (Hrvatski 2002, 149). Na nepomirljivom jezičkom podvajanju i potpunom razdvajanju, i pored preporuka oficijelne hrvatske lingvistike da se uvažavaju “upotrebnii kriteriji”, na jednoj, i srpskog prihvatanja varijantskih razlika, na drugoj strani,

u Bosni i Hercegovini i Srbi i Hrvati permanentno i organizovano praktično u suprotnom pravcu djeluju. Takva njihova standardnojezička djelatnost je političke naravi, pa su i jedan i drugi standardni jezik u Bosni i Hercegovini (rigidno razumijevani) u funkciji razdvajanja, da jezikom i govorom, moćnim i jedinim legalno upotrebljivim oružjem, dovrše ratom započetu disoluciju.

13. Govoreni jezik, međutim, za razliku od pisanog, osobito onaj vanmedijski, jer je ovaj podložan lekturi i pod neposrednom je političkom prismotrom koje nacije ili koje politike, i među bosanskim Srbima i među bosanskim Hrvatima, jednako, uostalom, kao i među Bošnjacima, jedva da i zna za nove standardnojezičke propise. Prozodijski su bh. govori oduvijek bili prepoznatljivi naspram srpskih i hrvatskih izvan Bosne i Hercegovine. Nije ni potrebno ukazivati na očigledne akcenatsku razliku, i laiku primjetnu, naprimjer između srpskog govora triju srpskih lingvista Milana Šipke, bosanskog Srbina u BiH, Slobodana Remetića, bosanskog Srbina u Srbiji i Milorada Radovanovića, vojvođanskog Srbina, čiji smo govor naporedo mogli pratiti na dva naša naučna skupa (JID 2001; JBiH 2003). Na isti način, tj. poređenjem hrvatskog jezika Josipa Baotića, bosanskog Hrvata u BiH, Dalibora Brozovića, bosanskog Hrvata u Hrvatskoj i Dubravka Škiljana, zagorskog Hrvata, a svu trojicu smo slušali na neumskom simpoziju *“Jezik i demokratizacija”* (JID 2001), potvrđeno je da se hrvatski jezik prozodijski različito ostvaruje i među Hrvatima. Svi Bosanci, premda se neki svoga bosanstva odriču (Na bečkom skupu – *“Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca”*, BHS 2003, prof. Katičić je u diskusiji tim povodom citirao svoga susjeda koji je kazao: “Bosanac je hajvan, a Bošnjak je insan”, osporavajući time javno bosanskim Hrvatima njihovo bosanstvo), bez obzira na svoju nacionalnost, imaju međusobno mnogo ujednačeniji govor nego što ga imaju pripadnici iste nacije na različitim govornim područjima svoga jezika. I ne samo da u tome nema ništa neobično nego od toga nema ništa ni prirodnije. A prozodijska obilježja koga jezika sastavni su dio njegovog jezičkog sistema, u standardu obavezujuća. Govore li onda istim jezikom pomenuti Srbi i pomenuti Hrvati?! Ako i govore, govore li svi standardnim jezikom, a trebalo bi, jer svi su lingvisti. Svi Bosanci govore bosanski, no druga je stvar njihove sociolingvističke identifikacije.

Sva tri bh. standarda još uvijek su u fazi preoblake. Iako u ponečemu različito normirani, ostvaruju se u skladu s ranijom standardnojezičkom normom, jezičkom praksom i tradicijom naše sociokulturne sredine. Istina, nakon nacionalnog i teritorijalnog distanciranja, više iz psihičkih ili političkih nego li iz govornih potreba, i u govorenju i u pisanju došlo je do transparentnije polarizacije i porasta frekvencije nekih i ranije varijantno obilježenih a teritorijalno posvuda poznatih oblika u Bosni i Hercegovini, normativno i upotrebno ravnopravnih, ali ranije samo kao pozitivnih tradicijskih kulturnih i nacionalnih jezičkih obilježja, a danas kao negativnih distinktivnih političkih simbola. Naprimjer: *tačno, točka, točnost* : *tačno, tačka, tačnost*; *vjerojatno, vjerojatnoća, vjerojatnost* : *vjerovatno, vjerovatnoća, vjerovatnost*; *tijek, tijekom, utjecati* : *tok, tokom, uticati*; *opći, općina, priopćiti* : *opšti, opština, saopštiti*; *obrana, obrambeni, obraniti* : *odbrana, odbrambeni, odbraniti*; *također, jučer, večer* : *takođe, juče, večer*; *plata – plaća*; *suglasnost, sugovornik, suradnja* : *saglasnost, sagovornik, saradnja*; *financije, financijski, financirati* : *finansije, finansijski, finansirati*; *korištenje, ovlaštenje* : *korišćenje, ovlašćenje*; *uposen, uposlenik* : *zaposlen : zaposlenik*; *akcentirati, diskutirati, komponirati* : *akcentovati, diskutovati, komponovati*; *komentirati, konstruirati, rezervirati* : *komentarisati, konstruisati, rezervisati*; *branitelj, čitatelj, gledatelj* : *branilac, čitalac, gledalac*; *članak* : *član*; *izvedba, provedba* : *izvođenje, provođenje*; *njezin, njezina, njezino* : *njen, njena njeno*; *Uskrs, uskrsnuće* : *Vaskrs, vaskrsenje*; *križ, križaljka* : *krst, ukrštenica*; *tajnik, tajnica, tajništvo* : *sekretar, sekretarica, sekretarijat*; *veleposlanik, veleposlanstvo* : *ambasador, ambasada*; *sugladno tome* : *u skladu s tim*; *predsjednik je republike* : *predsjednik republike je*; *izabran je predsjednikom* : *izabran je za predsjednika* itd., itd. To, napokon, i ne bi bio problem da se ovakva standardnojezička rigidnost nije počela zloupotrebljavati u bh. odgojno-obrazovnom sistemu. Ne dozvoljava se iz “jezičkih razloga” da bh. učenici idu u iste škole jer je time “uskraćeno njihovo pravo na jezičku i kulturnu autonomiju”.

Transparentnije nacionalno jezičko podvajanje niti je bh. govorna stvarnost niti stvarna potreba bh. stanovništva. Ono je samo dio transparentnog političkog programa. Jezik i govor po prirodi svojoj ne poznaju naciju, premda nacije u njima traže i pronalaze svoje utemeljenje. Ali kad se istim jezikom služi više nacija, kao u Bosni i Hercegovini, jezik postaje politički aktuelan.

Kojim će tokom poteći današnje bh. trojezičje – sadašnjim divergentnim ili možda ipak, premda je zasada zato premalo mogućnosti, budućim konvergentnim, i do koje će teoretske faze koji od naših današnjih jezika nakon ovovremenih standardnojezičkih transformacija dospjeti – hoće li se ijedan odmaknuti dalje od početka, od selekcije na kojoj je zaustavljen i naš prethodni standard, i dočekati sljedeće faze jezičkog planiranja – deskripciju, preskripciju, možda elaboraciju, akceptuaciju, implementaciju i ekspanziju, nezahvalno je prognozirati. To, uostalom, više i ne ovisi niti o jeziku, niti o lingvistici. Ali - teško da će u cikličnim bosanskim ratovima i na civilizacijskom stupnju ovdašnje kulture, bilo koji od njih doživjeti bolju sudbina od one koju je imao njihov prethodnik.

15. Ako je hrvatski standardni jezik trebalo normativno približiti dvodržavnim korisnicima toga jezika, jer se oni neoficijelno osim štokavskim služe još i drugim dvama hrvatskim dijalektima (kajkavskim i čakavskim), a uz standardnu ijekavštinu znaju i za ikavsku i ekavsku zamjenu jata, te, isto tako, srpski jezički standard adaptirati nacionalnim potrebama teritorijalno i dijalekatski razućenom srpskom narodu, za korisnike standardnog bosanskog jezika, osim izmjene njegova imena, gotovo da i nije trebalo u nastalom srpskohrvatskom standardnojezičkom raskolu vršiti značajnije, pogotovo ne systemske korekcije u postojećoj normi bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza, na koji se bosanski jezik direktno naslanja i čiji je neposredni baštinik, premda mu se i to osporava, jer je ta norma bila, manje-više, uz nužne no ne i obimne inovacije, i ranija i današnja bh. govorna i pisana tradicija i praksa.

16. U oblikovanju bosanske standardnojezičke norme uz tradicionalno prisutne ijekavskoštakavske (istočnohercegovačke), danas manje-više participiraju svi ostali bh. narodni govori, pri čemu bh. ikavizam i šćakavizam, kao važna obilježja dijela bh. govora štokavskog dijalekta, i dalje ostaju obilježja nestandardnih bh. idioma. Progresivna tendencija ka ujednačavanju afrikatskih parova *č, ć* i *dž, đ*, na dijelu njegovog govornog prostora (*ćetka, ćaša, učitelj, đep, fildan, đip, đudo*) (up.: Peco 1999), kao i transparentna redukcija postakcenatskih kratkih vokala, među kojima je izrazito gubljenje finalnog infinitivnog *-i* (*pisat, radit, znat*), asimilacije i redukcije vokalskih skupina (*čito, reko, piso, jedanesto, dvanesti vijek, devtnešto stoljeće*) (up.: Riđanović 2003,

5-8); suglasnika i slogova (*presjednik, presjedništvo, komadant, svjeski; zâšta* na rádu = zaštita, *Ûn-sâns kantóna, mùškā nùmera* - muzička), gubljenje glasa *h* (Bosna i *Ercegovna / ^hercegov'na*, iz *^hrvatske*) osobito finalnog *-h* (*svoji dobri* drugova, *sad odma, teški* droga, *društveni* tokova) i tome slično, gotovo da su i bh. zvanična, iako ne i standardnojezička, govorna praksa. I pored toga bh. narodni govori, mnogo su bliži bosanskom standardnom i govoru nego što su to, u cjelini gledano, narodni govori svome standardu u Hrvatskoj, odnosno u Srbiji i Crnoj Gori. I to na svim nivoima jezičke strukture – na prozodijskom, fonetsko-fonološkom, morfološkom, sintaksičkom, ali i na leksičkom nivou, iako se u bh. govorima uočava pozamašan broj leksema stranog, naročito orijentalnog porijekla, od kojih su mnoge već zastarjele i nefunkcionalne. Uostalom, standardna leksika, osobito terminološka tiče se jezičke nadgradnje, jezičkih stilova, odnosno posebnih standardnojezičkih registara, te bosansku leksiku stranog porijekla treba tako i razumijevati i prihvatati.

Kontroverzni “*Pravopis bosanskoga jezika*” (Halilović 1996, 2), s podjednakim žarom i hvaljen i kuđen, i dočekan i neprihvaćen, u svom “*Uvodu*” takođe, kao i pravopisi druga dva jezika, naslanja se na prethodnu normu: “Držali smo se načela da ne treba mijenjati ono što se ne mora mijenjati; zato su prihvaćena rješenja koja su ovjerena kao uspješna. Nova su rješenja, dakle, uvedena samo kada je bilo nužno.” (Halilović 1966, 7). Ali, ne samo da je ovim pravopisom mijenjano ono što je uistinu bilo nužno (recimo dijelom status glasa *h* u bosanskom jeziku i njegova pravopisna norma: *lahko, mehko, promaha, vihoriti* i sl.), nego i mnogo šta ranijom normom neupitno (npr. pitanje zamjene jata u nekim specifičnim pozicijama: *grješka, pogrješka, krjepka; prijegled, prijenos, prijevoz*), a nije razmatrana npr. specifična analoška zamjena jata u nekim riječima bosanskog jezika koja je svojom prisutnošću u govornoj komunikaciji među Bošnjacima zaslužila i da bude normativno sankcionisana (*riječnik* : riječ, *griješnik* : grijeh, *ogrijev* : ogrijati i sl.). Brojne, ponekad i nerazumljive pravopisne promjene, koje su više zbunjivale nego upućivale (npr. upotreba velikog slova *Ulica Suade Dilberović* : *ulica Suade Dilberović*, *kineska revolucija* : *Oktobarska revolucija*, ili interpunkcija: (1.9.2002.-1.10.2003.), ...), korisnike bosanskog jezika su i mimo njihove volje nužno upućivale, a mnoge i nepovratno uputile, ne samo na raniju bh. standardnojezičku

praksu (Valjevac 1999) nego i na današnju hrvatsku i srpsku normu. Ishitrena i ne samo pravopisna rješenja samo su otežala pisanje. Ponuđena pravila ponekad su bila nedorečena, ponekad kontradiktorna, a ponekad i nepotrebna. Kao njegova temeljna obilježja naspram druga dva jezika isticana su upravo ona po kojima on više nije bio ni standardni (arhaizmi i ruralizmi: *hudòvac, hlúpati*), ni bosanski (brojni orijentalizami - Jahić 1999; Kasumović 1999; Jahić-Ništović 2001; Halilović 1996) i kroatizmi (osobito usmeno insistiranje na upotrebi glagola na *-irati: argumentirati, kontrolirati, komentirati*, i imenica na *-telj: čitatelj, gledatelj, slušatelj*, jer je normativno oboje dozvoljeno). Takva normativna orijentacija bosanskog jezika podijelila je bošnjački narod (Riđanović 2003), a ostalima (nebošnjacima) ponudila izobilje elemenata za razložnu kritiku: "Bošnjački je pravopis za sada u praksi posve neodređena, samo žmisaona' kategorija. U pisanoj praksi vlada posvemašnja razrožnost i potpuni nered, iako su već izašli neki gramatički, rječnički i pravopisni priručnici," nedavno j, ne bez osnova, konstatovao bosanskom jeziku nimalo naklonjen D. Brozović (Brozović 2003, 50).

"Dvostruka pravopisna rješenja nastojali smo svesti na što manji broj, opredjeljujući se za, nadamo se, sretniju mogućnost," navodi se u "*Pravopisu bosanskoga jezika*", ali se istovremeno već tada nagovještava i skorašnji odlučniji zahvat u bosansku standardnojezičku normu: "Dvostrukih će rješenja ubuduće bivati sve manje, jer će razvojem bosanskoga jezika i njegovih normi iščezavati nepotrebne višestrukosti i kolebanja" (Halilović 7). Da je riječ o nekom genetskolingvistički i tipološko-morfološki drugačijem jeziku od hrvatskog i srpskog, te o jeziku koji se ostvaruje na jednonacionalnom, a ne na mješovitom govornom području, ovakva bi najava ne samo bila prihvatljiva nego čak i nužna. Međutim, u uslovima u kojima se oblikuje i ostvaruje bosanski jezik tako što znači zapravo – zatiranje bosanskog jezika. Jer: "Insistiranje na razlikama bosanskog jezika prema druga dva jezika", po mišljenju Ibrahima Čedića, "uopće nije bilo potrebno, jer je taj jezik oduvijek bio prepoznatljiv po svojoj melodiji, ali i po drugim elementima u standardnojezičkoj upotrebi. To je bila karakteristika i prethodnog bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza u koji je bilo neophodno kao standardne uvesti još određene specifičnosti iz izraza Bošnjaka. Suvišna je bila norma koja zastupa strogi

purizam. Onog momenta kad se takvom normom iz bosanskog jezika, npr. iščiste dvostrukosti, on prestaje biti taj jezik. Naporednost upotrebe istoznačnih fenomena je osobina jezičke stvarnosti i nije nikakav grijeh ako se očituje i u pisanom izrazu. Time se čuva bogatstvo jezičkih sredstava koje omogućava slobodu izbora” (Čedić 2001, 11-12). Ovakvo stanje u našoj normi je neposredna posljedica geo-morfološke razuđenosti naših govora (planinski masivi, riječni tokovi i sl. prepreke te naravi uslovile su oblikovanje poznatih bh. govornih tipova), vjerski, kulturološki i civilizacijski granične pozicije bh. stanovništva i njihovog jezika i govora među međusobno nespojivim različitostima, te osobene bosanskohercegovačke kulture u tim okolnostima i na tim temeljima oblikovane. Dvostrukosti i višestrukosti u centru dijalekatskih, civilizacijskih i kulturnih zbivanja, kakva se u Bosni i Hercegovini kontinuirano odvijaju, imanentne su standardnom bosanskom jeziku. Premda one stvaraju dojam vještačkog spoja, unutarbosanska sistemnost na svim nivoima jezičke strukture upućuje to demantuje. Bosanski jezik i govor njime ostvaren nije nikakav spoj nečega vanjskog. On je autohtona i autentična jezička posebnost koja se, baš zato, i nakon svega što je učinjeno da ona nestane, održala i opstala. Produktivne tvorbeno-fonološke mogućnosti našeg jezika omogućile su progresivan razvoj njegove leksičke fonologije i leksičke morfologije, u kojima se najčešće i kriju bosanske standardnojezičke višestrukosti. One su neodvojive od prirode bosanskog jezika i od njegove strukture. Redukovati bosansku normu na samo jedan od više međusobno naporednih, no teritorijalno različito raspoređenih formi, značilo bi ne samo osiromašiti bosanski jezik i mogućnost iskazivanja njegovih suptilnijih značenja nego na taj način bosanski jezik asimilirati sa srpskim ili hrvatskim.

Iako se u mnogočemu ne možemo saglasiti s onim što nam nudi sadašnja oskudna bosanska normativistika, ne možemo je sasvim ni ne prihvatiti. Normativno se reagovalo u jezičkim segmentima gdje je i bilo najnužnije – u ranije potpuno marginaliziranom ili posve ignorisanom bošnjačkom vjerskom stilu. Otuda se s pravom stiče dojam da je bosanski jezik samo muslimanski. Pravopisni rječnik prepun je orijentalizama, premda je on mogao izgledati i “bosanskije”. Nedostatak leksikona islamske terminologije trebalo je rješavati drugačije. Jer – njegov

nedostatak je očit. Čak ni Halilovićev, u tom smislu dosta iscrpan, pravopisni rječnik nije ni izbliza riješio probleme s kojima se nose korisnici islamskog vjerskog stila našeg standardnog jezika. Premda se na bosanskom jeziku prvo leksikografsko djelo pojavilo još prije gotovo četiri stoljeća (1631. godine), a bh. bogata književnoumjetnička baština (na svim ovdje korištenim pismima - na bosančici, i arebici, na latici i ćirilici), nudila izobilje jezičkog materijala uopće, pa i leksičke građe, bosanski jezik, prepušten danas samo Bošnjacima, a i njima kao pojedincima, u još uvijek politički nestabilnim vremenima, objektivno normativno zaostaje.

Sve međusobno polarizovane hrvatsko-srpske opozicije uglavnom su zajedno obilježja bosanske standardnojezičke norme. U bosanskom jeziku rijetko je koji od tih nacionalno polarizovanih oblika istinski kroatizam ili srbizam, premda ih tako često imenuju. Najčešće su to zajedničke bosansko-hrvatsko-srpske riječi, neke frekventnije u govoru jednog, a neke u govoru drugog i/ili trećeg naroda, no gotovo u pravilu sve svima poznate. Stoga takve riječi ne samo da mogu nego i treba da se nađu ne samo u rječnicima bosanskog jezika nego i u bosanskoj govornoj praksi. Uz bogatu i samo bošnjačku jezičku baštinu, ranije zapostavljenu, a u novijoj bosanskoj normativistici nespretno prezetiranu, oblici i forme standardnog jezika, koje je bosanski jezik, kao i druga dva, naslijedio od zajedničkog prajužnoslavenskog jezičkog pretka, i bosanski su koliko god su hrvatski i/ili srpski.

Ukoliko bh. jezička stvarnost i nije na najbolji način predstavljena u oskudnim bosanskim standardnojezičkim normativima, jeste u našoj govornoj praksi. Zahvaljujući govoru oficijelna, politička i medijska bh. standardnojezička trojezičnost i nije, osim izuzetno, ne samo ozbiljnija nego gotovo nikakva komunikacijska smetnja za međunacionalno sporazumijevanje u Bosni i Hercegovini. Inače, kad bi istinski bila u pitanju tri lingvistički različita jezika, zajednički život bio bi drugačije regulisan. Prevodioci bi imali mnogo više posla nego što ga danas imaju. Baš zato u Bosni i Hercegovini, i pored tri standardna jezika, ne možemo govoriti o poliglotiji njenog stanovništva. Ona je samo nocijska, no simbolički važna. Takva "kuća bitka", kako se u filozofiji razumijeva jezik, svakome je čovjeku potrebna. Bošnjaku - podjednako kao Srbinu i i Hrvatu.

O diglosiji ipak u Bosni i Hercegovini valja ozbiljno razmišljati. S obzirom za globalne društvene preoblake u Evropi, kojoj i ne samo geografski pripadamo, premda smo iz nje politički izopćeni, valja se pripremati za drugu vrstu dvojezičja. Engleski jezik, u ekspanziji na svim nivoima jezičke upotrebe, uskoro bi mogao razriješiti naš balkanski lingvistički čvor, zauzeti poziciju naših standardnih jezika, a njih ostaviti historiji. To je sudbina malih srodnih i nesloženih jezika.

U sljedećem dijelu, kao ilustraciju rečenog, prilažemo tekstove iz različitih jezičkih stilova, bliskih bh. razgovornom jeziku.

Naučni stil

Za ilustraciju jezika ovoga stila uzet je zbornik radova sa jednog međunarodnog naučnog skupa. Smatrali smo ga kompetentnim korpusom iz najmanje tri razloga: 1. zanimljiv je njegov naziv – Univerzitet u Sarajevu, Međunarodni univerzitetski forum “Bosna i Hercegovina u XXI stoljeću”, Zbornik radova, Međunarodni naučni Simpozijum “Uloga nauke/znanosti i visokog obrazovanja u razvitku Bosne i Hercegovine”, Sarajevo, 18. i 19. maja/svibnja 2000. godine; 2. njegovi učesnici su univerzitetski profesori, dakle svi korisnici bh. standardnih jezika i 3. oni pripadaju i različitim nacionalnim korpusima i različitim sociokulturnim sredinama, premda mnogi predstavljaju isti univerzitet.

“Univerzitet u Sarajevu, prvi suvremeni univerzitet u BiH, počeo je sa radom 2. decembra 1949. godine.” – Prof. dr. sc. med. Nedžad Mulabegović, Medicinski fakultet, Sarajevo (10).

“U nauci postoji visok stupanj saglasnosti o glavnim izvorima antropogene biosfere, čiji se simptomi i posljedice protežu čitavom planetom i moraju biti stavljeni pod kontrolu.” – Akademik Ljubomir Berberović, Sarajevo (28).

“U tome se sastoji povijesna, znanstvena i kulturna misija svakog Univerziteta i kroz to se definira njegov povijesni značaj za svaku, pa i našu zemlju i njen narod.” - Akademik Muhamed Filipović, Sarajevo (47).

“Znamo da bilans stanja čine aktiva na lijevoj i pasiva na desnoj strani, odnosno po engleskoj terminologiji na lijevoj strani imovina, a na desnoj obaveze, te da će kada je naša zemlja u

pitanju, desna strana biti užasna, ali jednog dana s time se mora početi.” – Akademik Božidar Matić, Sarajevo (77).

“Zamisao da se certifikatima izmire sve obaveze države prema građanima u procesu privatizacije, mogla bi se opravdati sa aspekta ekonomske nauke ali u drugačijim uslovima od postojećih u Bosni i Hercegovini.” – Prof. dr. Boris Tihi, Ekonomski fakultet (rektor Univerziteta), Sarajevo (83).

“Prošlo, 20. stoljeće ostavilo je za sobom neke uistinu velike i nezaboravne rezultate, no ono nam je, na žalost, ostavilo slike masovne mržnje i masovnog istrebljenja ljudskih stvorova, masovnih poniženja i naučno organizovanog razaranja bez premca u povijesti ljudskog roda.” – Prof. dr. Ivo Šoljan, Grand Vally State University SAD (117).

“Statistički podaci o povratku Bošnjaka i Hrvata u Republiku Srpsku i Srba u Federaciju BiH u protekle četiri godine, daju osnova za zaključak da po dosadašnjoj dinamici povratka treba pet decenija da bi se realizirao cjelovit povratak.” – Prof. dr. Mirko Pejanović, Fakultet političkih nauka, Sarajevo (141).

Naučna i informatička revolucija, ogromna količina informacija koje zapljuskuju suvremenog čovjeka, znatno su modifikovali tradicionalni obrazovni sustav, proširujući značaj samoobrazovanja, prenoseći težište na aktivne i svjesne stavove u sticanju znanja.” – Prof. dr. Sreto Tomašević, Fakultet za metalurgiju i materijale, Zenica (157).

“Budući da se radi o pitanjima od opšteg interesa, posebna pažnja se posvećuje uspostavljanju i funkcionisanju efikasnog, stimulativnog i na demokratskim osnovama zasnovanog sistema u svim oblastima.” – Prof. dr. Kasim Trnka, Sarajevo (171).

“Iako ova ideja kantonizacije nije nova niti pak jedina, pa zato nije izazvala veću pozornost javnosti, ni zainteresiranost pravnih i politoloških znanosti i znanstvenika, ipak treba reći da ona sve više dobija na značaju i da ima sve više privrženika.” – Prof. dr. Božo Žepić, Sveučilište Mostar (178).

“Isto tako, opšteobrazovni sistem i reforma školstva, prema zahtjevima budućih privrednika doživjet će izvjesne negativne promjene.” – Dr. Rasim Dacić, Fakultet za fizičku kulturu, Sarajevo (199).

“Time se znatno opterećuje živčani sistem, što opet uzrokuje stresne situacije, pomanjkanje slobodnog vremena, te

smanjenje kretne aktivnosti.” – Prof. dr. Besalet Kazazović, Fakultet za fizičku kulturu, Sarajevo (205).

“Ono što je najveća mahana Dejtonskog sporazuma sastoji se u tome da nije definirana obaveza da se nadoknadi šteta građanima koja je ratom nanjena na privatnoj ali i na društvenoj imovini.” – Prof. dr. Salih Fočo, Filozofski fakultet, Sarajevo (217).

“Odbrana domaćeg tržišta, kao isključiva strategija za te kompanije je iscrpljujuća i teško se provodi na duži rok, pogotovo, ako je naodac (? , nalogodavac, N.V.) globalna kompanija sa velikom snagom koja subvencijama i investicijama u BiH tržište može slomiti i posljednji otpor lokalne kompanije.” – Prof. dr. Anto Domazet, Ekonomski fakultet, Sarajevo (260).

“Ekonomika nauka može biti i falsificirana.” – Prof. dr. Dragoljub Stojanov, Ekonomski fakultet, Sarajevo (277).

“S tim u svezi država (da bi opstala) mora osigurati:

- skrb stradalnicima rata i socijalno nezbrinutim osobama;
- mirovine umirovljenicima;
- minimalne uvjete za život osobama koje ne mogu naći uposlenje;
- plaće za policiju (sigurnost), školstvo, zdravstvo, administraciju i druga tijela vlasti i funkcije bez kojih ne može ni opstati.” – Prof. dr. sc. Frano Ljubić, Ekonomski fakultet, Mostar, Sveučilište u Mostaru (284).

“Privatizacija je, na bazi internog dioničarstva, započeta u prvim godinama posljednje dekade prošlog stoljeća.” – Prof. dr. Mirko Puljić, Ekonomski fakultet, Sarajevo (321).

“Danas smo u situaciji da geološkog kadra uopšte nemamo. Postojeće stanje je jedan stručnjak ili dva iz pojedinih oblasti u podmaklim godinama ili u penziji.” – Prof. dr. Galiba Sijarić, Prirodno matematički fakultet, Sarajevo (329).

Administrativno-pravni stil

Na nivou administrativno-pravnog jezičkog stila praćeno je ostvarenje standardnojezičke ravnopravnosti u državnom bh. glasilu SLUŽBENI GLASNIK BOSNE I HERCEGOVINE. Svaki dokument, prema važećim propisima i s obzirom na naš standardnojezički pluralizam, u ovom glasilu nužno se mora

potpuno identično prevesti i objaviti na sva tri bh. jezika. Kao ilustraciju ovoga stila na sva tri jezika priložemo uvodni tekst SLUŽBENOG GLASNIKA BOSNE I HERCEGOVINE o Visokom predstavniku za Bosnu i Hercegovinu: a) na **bosanskom jeziku, latinicom** (Godina VII – Broj 16; Ponedjeljak, 16. juna 2003. godine SARAJEVO; Bosanski jezik), b) na **srpskom jeziku, ćirilicom** (Godina VII – Broj 16; Ponedjeljak, 16. juna 2003. godine SARAJEVO; ISSN 1512-7508 Srpski jezik) i c) na **hrvatskom jeziku, latinicom**³. Tekst glasi:

a) **Koristeći** se ovlaštenjima koja su Visokom predstavniku data u članu V Aneksa 10. (Sporazum o implementaciji civilnog dijela Mirovnog ugovora) Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, prema kojem je Visoki predstavnik konačni autoritet u zemlji u pogledu tumačenja gore navedenog Sporazuma o implementaciji civilnog dijela Mirovnog ugovora; i posebno uzevši u obzir član II 1. (d) istog Sporazuma prema kojem Visoki predstavnik “pomaže, kada ocijeni da je to neophodno, u rješavanju svih problema koji se pojave u vezi sa implementacijom civilnog dijela Mirovnog ugovora”;

b) **Koristeći** se ovlaštenjima koja su Visokom predstavniku data u članu V Aneksa 10. (Sporazum o implementaciji civilnog dijela Mirovnog ugovora) Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, prema kojem je Visoki predstavnik konačni autoritet u zemlji u pogledu tumačenja gore navedenog Sporazuma o implementaciji civilnog dijela Mirovnog ugovora; i posebno uzevši u obzir član II 1. (d) istog Sporazuma prema kojem Visoki predstavnik “pomaže, kada ocijeni da je to neophodno, u rješavanju svih problema koji se pojave u vezi sa implementacijom civilnog dijela Mirovnog ugovora”;

c) **Koristeći** se ovlastima koje su Visokom predstavniku date u članku V Aneksa 10. (Sporazum o provedbi civilnog dijela Mirovnog ugovora) Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, prema kojem je Visoki predstavnik konačni autoritet u zemlji glede tumačenja gorenarečenog Sporazuma o provedbi civilnog dijela Mirovnog ugovora; i posebice uzevši u obzir članak II 1. (d) istog Sporazuma prema kojem Visoki predstavnik “pomaže, kada ocijeni da je to neophodno, u rješavanju svih

³ Godina VII – Broj 16; Ponedjeljak, 16. lipnja 2003. godine SARAJEVO; ISSN 1512-7508 Hrvatski jezik

problema koji se pojave u svezi sa provedbom civilnog dijela mirovnog ugovora”.

Književnoumjetnički stil

Ilustraciju za književnoumjetnički stil potražili smo u trima bh. knjigama objavljenim 2000. godine: a) “Klinika za plastičnu hirurgiju” Hadžema Hajdarevića⁴, bosanski jezik; b) “Travnički nocturno” Sanje Babić- ulbat⁵, hrvatski jezik; c) “Otac moje kćeri” Nenada Veličkovića, srpski jezik.

”Dječak se jedva izmigoljio i za tihli čas pisac Irfanhodžić je u rukama držao svoje naočale. Razbijene. Policajac je stajao na istom mjestu, otvorenih, skamenjenih usta. Gomila se utom polahko počela udaljavati od stola, svako je uzimao svoje naočale i vraćao se na ranije sjedište.” (74)

”Posljedica je to tragičnog našeg položaja u svemu ovome. Mi bismo, bosanski Hrvati, trebali biti most, i mi to na neki način i jesmo, ali miniran most i unaprijed žrtvovan i od jednih, sa kojima nas veže ime, vjera i krv, i od drugih, s kojima bi nas trebao vezati suživot na istoj krpi zemlje i pod istim komadom neba.” (280)

”Nedjeljno jutro. Zuje pčele, ose, usisivači, muhe, mlinovi za kafu. Klokoće voda u džezvama, slivnicima, česmama, vodokotlićima. Pale se cigarete, automobili, tranzistori, plinski šporeti, televizori ... još jedna nedjelja počinje bez nas. Mi smo otišli u budućnost.” (95)

Publicistički stil

Za ilustraciju ovoga stila poslužio je dnevni list “Oslobođenje:

”U Vašingtonu je čak simuliran sudski proces Karadžiću, u kojem su sudjelovali pravni eksperti i bivši službenici američke vlade. Proces je okončan skandaloznim zaključkom: ako bi Karadžić priznao svoje zločine, izrazio kajanje i sarađivao s Tužilaštvom – ne bi dobio više od četvrtine maksimalne zatvorske kazne.”⁶

⁴ “Ljiljan”, Sarajevo, 2000.

⁵ “Napredak”, Vitez, 2000.

⁶ Gojko Berić: *Svi Karlini dragovoljci*, “Oslobođenje”, Sarajevo, godina LX, Broj 20.355, Četvrtak, 9. X 2003, str. 2.)

“Čovjek je sasvim u pravu. U nekoliko dana boravka ovdje snimio je političku i ekonomsku situaciju, vidio ratna groblja u Sarajevu i nesebično zaključio kako ljudi vape za lijepim stvarima u zemlji u kojoj je puno više razloga za tugu, nego za slavlje.”⁷

“Na površini od čak 178.000 kvadratnih metara izlaže ove godine u Frankfurtu oko 6.400 izdavača iz više od 100 zemalja svoju najnoviju knjišku produkciju. A to je ni manje niti više nego 350.000 knjiga, te k tomu još i elektronske knjige i drugi elektronski proizvodi i usluge. Očekuje se, kao i svake godine, blizu 300.000 posjetitelja.”⁸

21. Da li su u Bosni i Hercegovini uistinu u funkciji tri jezika ili su u pitanju samo tri njihova imena, propisana norma i ostvareni govor ne kazuju isto. Stoga, bez našeg komentara, citiramo Ivana Kljana, a on o bh. jezičkoj situaciji zaključuje ironično: “A ko zna nije li, od svih stručnjaka, stvar najsvaeobuhvatnije objasnio jedan koji je sam sebi dodelio titulu ždr’, ali koga čitaoci NIN-a dobro znaju: dr Nele Karajlić, alias Nenad Janković. Još pre nekoliko godina, na televiziji, upitan da li postoje srpski i hrvatski jezik, on je odgovorio otprilike ovako: Naravno. Postoje srpski i hrvatski, i bosanski i hercegovački, i crnski i gorski. Razlike se jasno vide kad uporedimo, na primer, srpsko “Ja čitam” sa hrvatskim “Ja čitam”, što bi se na bosanskom reklo “Ja čitam” a na hercegovačkom “Ja čitam”, dok se na crnskom kaže “Ja čitam” a na gorskom, naprotiv, “Ja čitam”. Posle takvih argumenata, samo bi neupućen čovek mogao tvrditi da je posredi jedan isti jezik.” (Klajn 2000, 28)

I još jedan citat umjesto našeg komentara. O jeziku govori Alija Dubočanin: “A zašto ja sve ovo govorim? Pa, možda nekome želim reći samo jednu rečenicu: jezik nije jezero, pa ni onda kada ima jasan dotok i odtok vode, nego, jezik je rijeka! Doslovno tako: rijeka! Jezik neprekidno teče, prima u sebe pritoke, i kišu, i vode svake vrste, i takav, teče dalje i zna za samoprečišćavanje. Zato, svakom jeziku, pa i našem, uzaludno je postavljati brane. Istina, nauka ga mora ispitivati na svakoj dubini, i na svakom mjestu. A konačni cilj svega toga jeste znanje o tome gdje je ta

⁷ Edin Kamenica: *Pobjednički goll!*, “Oslobođenje”, Sarajevo, Godina LX, Broj 20.355, Četvrtak, 9. X 2003, 2.

⁸ Mile Lasić: *Generacija novih “mladih i divljih” ruskih književnika*, “Oslobođenje”, Sarajevo, Godina LX, Broj 20.355, Četvrtak, 9. X 2003, KUN, 2

voda najzdravija, i odakle ćemo je piti.” (Alija Dubočanin, Kuća pamćenja: Stablo mog jezika, Valja jasno razlikovati šta je u jednom jeziku suho lišće, šta zeleno lišće, a šta su jezički pupoljci...)”⁹

LITERATURA

1. BHS: *Bosanski – hrvatski – srpski, Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener slawistischer Almanach, Sonderband 57. Wien 2003, 1-326.
2. Brborić 2000: Branislav Brborić, *O jezičkom raskolu*, Sociolingvistički ogledi I, CPL – Beograd, Prometej – Novi Sad, 2000, 1-474.
3. Brborić 2001: Branislav Brborić, *Trojezičnost i/ili jednojezičnost*, JID, 55-68; Brborić I 2001: Branislav Brborić, *S jezika na jezik*, Sociolingvistički ogledi II, CPL – Beograd, Prometej – Novi Sad, 2001, 1-384; Brborić 2003: Branislav Brborić: *Standardni jezik i jezički standard: Aktuelne perspektive*, BHS, 9-37.
4. Brozović 1999: Dalibor Brozović: *Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika*, Jezik 47, 1, 13-16, Zagreb 1999; Brozović 2001: Dalibor Brozović, *Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području*, JID, 25-32; Brozović 2003: Dalibor Brozović, *Genetsko lingvistički i sociolingvistički kriteriji u sistematizaciji južnoslavenskih idioma, s posebnim obzirom na Bosnu i Hercegovinu*, BHS, 45-52.
5. Čedić 2001: Ibrahim Čedić, *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik u Sarajevu, Priručnici 4, Sarajevo 2001, 1-249.
6. Gustavsson 2003: Sven Gustavson, *O trima “srednjojužnoslavenskim” gramatikama*, BHS, 87-94.
7. Halilović 1991: Senahid Halilović, *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991; Halilović 1996: Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Bošnjačka zajednica kulture, Sarajevo, 1996.
8. Halilović Sf. 1993: Safet Halilović, *Restitucija Bosne*, Dom štampe Zenica, 1993.
9. Imamović 1997: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, “Preporod”, Bošnjačka zajednica kulture, Sarajevo, 1997, 1-635.

⁹ *Muslimanski glas*, Godina IV, Broj 71, 13. april 1993, str. 20.

10. Jahić 1990: Dževad Jahić, *Jezik, politika, nacija*, NIŠRO “Oslobođenje”, Sarajevo 1990; Jahić 1991: Dževad Jahić, *Jezik bosanskih Muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991.
11. JBiH 2003: *Međunarodni simpozij Jezici u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2003.
12. JID: *Jezik i demokratizacija*, zbornik radova, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo 2001.
13. Juzbašić 1999: Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1999.
14. Jurić-Kappel 2001: *Neke jezičke posebnosti starije bosanske književnosti i njihov udio u standardizacionim procesima – Propuštene mogućnosti?*, JID, 137-148; Jurić-Kappel 2001: *Bosanski ili bošnjački?*, BHS, 95-102.
15. Katičić 1992: Radoslav Katičić, *Novi jezikoslovni ogledi*, Školska knjiga, Zagreb 1992.
16. Klajn 2000: Ivan Klajn, ‘*Ime je relativno*’, 28. - Stranputice smisla, NIN, Beograd 2000.
17. Kovačević 2001: Miloš Kovačević, *Jedan ili tri jezika*, JID, 33-44.
18. Lehfeldt 2003: Wernwer Lehfeldt, *O stanju kodifikacije bosanskoga jezika*, Bosanski – hrvatski – srpski, BHS, 147-151.
19. Neweklowsky 2003: Gerhard Neweklowsky, *Tradicija i promjene u južnoslavenskim jezicima*, BHS, 161-178.
20. Peco 1999: Asim Peco, *Izgovor afrikata u bosansko-hercegovačkim govorima*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XLII za 1999, 355-382.
21. Radovanović 2001: Milorad Radovanović, *Standardni jezik, njegove varijante, subvarijante, i urbano-regionalne realizacije (raslojavanje i promovisanje) – sa bibliografijom*, JID, 169-178.
22. Remetić 2001: Slobodan Remetić, *S jednog jezika na tri: premoć politike nad lingvistikom*, JID, 45-54.
23. Riđanović 2003: Midhat Riđanović, *Totalni promašaj, Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*, Drugo izdanje, “Šahinpašić”, Sarajevo, 2003.
24. Rječnik 1979: *Školski rječnik terminoloških višestrukosti*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Priručnici 1, Sarajevo 1979.
25. Stančić 1991: Ljiljana Stančić, *Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, u knjizi: Miloš Okuka, Ljiljana Stančić, *Književni jezik u Bosni i*

- Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač – München, 1991, 99-119.
26. Šator 2001: Muhamed Šator, *Od Kallayevog monocentrizma do policentričnih jezičkih standarda*, JID, 149- 162.
27. Šipka 2001: Milan Šipka, *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850 – 2000)*, Dokumenti, Institut za jezik u Sarajevu, Posebna izdanja, Knjiga 11, Sarajevo 2001, 1-348.
28. Univerzitet 2001: Univerzitet u Sarajevu, Međunarodni univerzitetski forum “Bosna i Hercegovina u XXI stoljeću”, Zbornik radova, Mađunarodni naučni Simpozijum “Uloga nauke/znanosti i visokog obrazovanja u razvitku Bosne I Hercegovine”, Sarajevo, 18. i 19. maja/svibnja 2000. godine, Sarajevo, juni/lipanj 2001.
29. Vajzović 2001: Hanka Vajzović, *Savremena jezička situacija u Bosni i Hercegovini – Komunikativna i simbolička funkcija jezika*, JID, 79-93.
30. Županov 2003: Akademik Županov, intervju, *Hrvatsko slovo*, tjednik za kulturu, Zagreb, god. IX, br. 408, petak, 14. Veljače 2003, str. 3.

THE SPOKEN LANGUAGE AND STANDARD LINGUISTIC NORM

Summary

Three standard Bosnia and Herzegovina languages, Bosnian, Croatian and Serbian - predictable in theory from before – have not been confirmed in the practice mostly. Each of them is closer to previous Bosnia and Herzegovina standard linguistic expression, that means a standard common for all its inhabitants, more than to their defined norm. The illustrations mentioned in that means deny linguistic justification of their existence. The social linguistic foundation of our three languages is in direct connection with actual social political transformation of Bosnia and Herzegovina.

Doc. dr. Dževad Zečić

UDIO HERMANA DALMATINA U UPOZNAVANJU ZAPADA S ARAPSKIM ZNANSTVENIM I FILOZOFSKIM DJELIMA

Abstrakt

Herman Dalmatin je rođen u središnjoj Istri, u 12. stoljeću. Spominjan je kao Dalmata, Secundus, Sclavus i, u novije doba, De Carinthia. Bio je među prvima koji su prevodili arapska znanstvena djela, i među prvima koji su prevodili islamsku teološku i religijsku literaturu.

Prevodilačke aktivnosti u Evropi

U 12. stoljeću latinska Evropa je prebrodila jezičku barijeru prema arapskom jeziku i time počinje stoljeće prijevoda u Evropi. U to vrijeme, bile su tri glavne spone između islamskog i kršćanskog svijeta – Španija, Sicilija i Istočno Carstvo. U početku se prevodilo isključivo sa arapskog na latinski. Međutim u 13. stoljeću postojalo je više načina kao što je sa arapskog na španski ili hebrejski, sa grčkog na latinski ili kombinacija arapski, hebrejski i latinski. Grad Toledo bio je idealno mjesto za preuzimanje arapske znanosti. U njegovim bibliotekama bilo je obilje arapskih rukopisa, a mnogi su govorili arapski jezik što je olakšavalo međujezički protok informacija. Kozmopolitizam prevodilaca u Španiji je jasan po nekim od imena: Robert iz Čestera, Herman Dalmatin, Plato iz Tivole, Gerard iz Kremone, Džon iz Sevilje i drugi. U prvim godinama prevodilačkog razdoblja među najinteresantnijim temama bila je i tema iz astrologije. U tim djelima su ponajprije tražene korespondencije kretanja nebeskih tijela sa promjenama u prirodi. Astrološke koncepcije dobile su svoju važnost spajanjem astrologije sa Aristotelovom prirodnom filozofijom a što se ostvarilo posredstvom djela Abu Ma'shara. Drugu skupinu djela činila su ona o astronomskim

spravama i tablicama. Posebno se pisalo o astrolabu. Prevođenje astronomskih tablica je imalo važnost jer su ta djela zajedno sa spravama činila podlogu za praktičan pristup u astronomiji. Često prevođeno djelo sa arapskog je bilo Euklidovi Elementi a isto tako i aritmetički traktati. Godine 1202. bila je publikovana knjiga koja je bila glavni događaj u uvođenju brojeva i označava početak evropske matematike. Ta knjiga je bila naslovljena Liber abaci. Ona je sadržavala prvo kompletno i sistematično objašnjenje indijskih brojeva u Evropi. Autor te knjige je Leonardo Fibonaći koji je to znanje stekao tokom svog boravka u islamskom svijetu. Nešto kasnije se pojavila druga aritmetička rasprava, Algorismus demonstratus, koju je sačinio Boetian. Odavde je jasno da je preuzimanje iz islamskog svijeta, shodno njihovoj upotrebi hindu i ghubar brojeva, bila pomiješana orijentacija abacus i algorismus u evropskom svijetu o čemu svjedoče ove dvije rasprave. Ima znakova da su indijski brojevi već upotrijebljeni u sjevernoj Italiji prije kraja 13. stoljeća a nisu krajnje triumfovali za tri stoljeća kasnije. Isto tako algebra iz islamskog svijeta je prenesena na Zapad kroz latinske prijevode koje su sačinili Adelard od Beta, Džon od Sevilje, Robert od Čestera i indirektno kroz Fibonaćijev rukopis. Plato od Tivolia i isto tako Robert od Čestera su na latinski preveli Al-Horezmijev algebarski traktat 1145. godine. Ta godina se može smatrati godinom rađanja evropske algebre. Povijest elementarne geometrije zadnjih 22 stoljeća je suštinski povijest euklidove tradicije. U medievalnom periodu niz matematičara, većina od njih su bili muslimani, pisali su komentare o Euklidu. Prvi latinski prijevod Euklida je sačinio Adelard od Beta, vjerovatno prije 1142. godine, naravno sa arapskog jezika. Prijevodima Aristotelove filozofije Evropa se upoznala sa Aristotelovim učenjem. Nastao je novi pogled koji se temeljio na arapskoj interpretaciji Aristotelove prirodne filozofije na platonističkoj tradiciji i astronomskim shvaćanjima zapadne Evrope. Danas je jasno da je baš u XII stoljeću dat novi zamah razvoju znanosti, koji se snažno odrazio tokom razvijenog srednjeg vijeka kao i u XVI stoljeću, a čije korijene treba tražiti baš u XII stoljeću.

Hermanovo porijeklo i njegov životni put

Herman Dalmatin rođen je u središnjoj Istri početkom 12. stoljeća. Podaci o Hermanu su vrlo oskudni a samo njegovo ime nalazimo u četiri različite varijante: Herman(us) de Carinthia, Herman Dalmata, Herman Sclavus i Herman Secundus. Dosta je bilo diskusija o njegovom etničkom porijeklu pa je u skladu sa time i uzimano kao primarno jedno od navedenih imena. Herman pominje svoju domovinu u prijevodu spisa *Liber introductoius in astrologiam Albumazar* gdje između ostalog piše: «*Istrie tres (sc. partes), maritima et montana, in medio patria nostra Karinthia.*»¹ Iz odlomka je jasno da Hermanova domovina je bila Koruška. S druge strane u mnogim srednjovjekovnim kodeksima o islamu iz Toledske zbirke u razdoblju 13. i 14. stoljeća uz Hermanovo ime navodi se i oznaka Sclavus a što znači da je Herman bio slovenskog porijekla. Pod imenom Herman Dalmata prvi puta se pominje u jednom pismu iz 1143. godine koje je pisao Petrus Venerabilis, opat iz Clunya. Na jednom prijepisu djela *De usu astrolabii* (O upotrebi astrolaba) nepoznati prepisivač iz 13. stoljeća naznačio je da je to djelo napisao Herman iz Carinthie. Ovo će ostati najčešće korišteno njegovo ime što potvrđuje većina savremenih autora koja upravo koristi ime Herman Karinthia.²

Bio je jedan od najvažnijih posrednika između zapadnoevropske i arapske tradicije u srednjem vijeku. Da bi se razlikovao od ostalih prevodilaca iz tog vremena a koji su imali isto ime, dobio je naziv Dalmatin. Često se sreće i pod imenima Hermanus Dalmata, Hermannus Sclavus ili Hermannus Secundus. Postoje podaci o njegovom školovanju u Chartesu u Francuskoj, kada je imao oko 20 godina, koje je započeo godine 1130. U Chartesu pohađao je poznatu katedralnu školu u kojoj je predavao Thierry iz Chartresa. Tu je Herman formalno slušao sedam slobodnih umijeća koja su inače bila zastupljena i u drugim benediktinskim školama. Od Thierryja Herman je dobio

¹ Citirano po rukopisu, ki ga hrani Biblioteca Nazionale "Vittorio Emanuele III" v Napolju (MS C. VIII 50 fol. 38 v.). Rukopis je iz 12. stoletja. Iz: dr. Kajetan Gantar, Herman de Carinthia, *Jezik in slovstvo*, Letnik X. številka 8, Ljubljana, december 1965, str. 225.

² O tome vidi: Ch. H. Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science*, Cambridge 1924, str. 43 – 66.

filozofsko, prirodnoznanstveno i, osobito, astronomsko znanje. Sa njime je zajedno studirao Robert iz Kettona i njihovo prijateljstvo je trajalo dosta dugi period. Njih dvojica, Robert i Herman, zajedno sa Thierryjem su prešli u Pariz gdje su godine 1135 završili studije. Iste godine njih dvojica su krenula zajedno na studijsko putovanje prema Istoku i tokom tih putovanja upoznali su arpsku znanost. Poslije tri godine putovanja stigli su u Španiju gdje su se skrasili jedno vrijeme. Herman je ovladao novim znanjima upoznavši poznata arapska znanstvena i prirodnofilozofska djela a isto tako i starogrčke autore što su ih Arapi preveli na svoj jezik. Herman i Robert su uporno radili u arapskim bibliotekama da bi sebi olakšali rad na pojedinim djelima koja su bila na arapskom jeziku. O tome se nalaze podaci u Hermanovoj raspravi *O esencijama* i u djelu *Protiv Saracena* od *Petrusa Venerabilisa*. (ŠĆ, str. 90.) Njihov boravak u središtu Španije, uz rijeku Ebro, bio je poznat. Tu je njihov interes posebno bio usmjeren na astrologiju čiji su izvori bili arapski.

Hermanovi prijevodi islamskih djela

U tada poznatom centru Toledu bila su poznata neka Hermanova djela o islamu. Naime, Hermana i Roberta je u središnjoj Španiji susreo Petrus Venerabilis, opat iz Clunyja. On im je uz novčanu nadoknadu povjerio posao prevođenja *Kur'ana* i pisanje tekstova o islamu. Venerabilis je uvidio da nema borbe protiv islama bez njegovog dobrog poznavanja. Dotadašnje znanje evropskog Zapada o islamu je bilo vrlo površno, pa i netačno. Zato je nastojao pokrenuti istraživanje islama s namjerom da se zapadna Evropa temeljito upozna s islamskim učenjem, i to izravno iz njihovih tekstova. Zato je Venerabilis prvo želio na latinski prijevod *Kur'ana* i taj rad je povjerio četvorici prevoditelja pod vodstvom Roberta iz Kettona. Među njima bili su Herman Dalmatin i Petrus iz Toleda. Nije poznato koliki je Hermanov udio bio u tom prevođenju. Prijevod je dovršen godine 1143 a potpisao ga je Robert. Herman je u to vrijeme radio i na nekim drugim prijevodima islamskih rukopisa. Na latinski je preveo *De generatione Mahumet* (O Muhamedovu rođenju) godine 1142. Ovo djelo je zbirka tekstova, među kojima je razgovor Poslanika Muhameda sa Židovom poznatim pod imenom Abdija. Tu je i tekst o Poslanikovom porijeklu, životu i

rasprava o Njegovom učenju. Tu se nalazi i Ismailova povijest, porijeklo Poslanikove obitelji i još neki drugi tekstovi. Drugo djelo koje je Herman također preveo godine 1142 jest *Doctrina Mahumet* (Muhamedov nauk). (Š1Ć, str.198.) Djelo je napisano kao zamišljeni Poslanikov dijalog sa židovskim mudracima. Tom dijalogu predsjedava Abdija Abdenselam i postavlja pitanja iz filozofije, povijesti i vjerske problematike na koja Poslanik Muhamed odgovara. Oba djela su bila uključena u tzv. *Corpus clunicensis* i tako su postala dostupna intelektualcima Zapada. Prema jednom tekstu iz 14. stoljeća iz Merton Collegea (Ms., 313), Robert i Herman su preveli s arapskog na latinski jezik još jedno islamsko djelo *Chronica Saracenorum* (Kronika Saracena), i to godine 1142/1143. Međutim, taj podatak nije sasvim pouzdan.

Prijevod astroloških i matematičkih djela

Hermanov prevodilački rad bio je potaknut radom Adelarda iz Batha. On je već godine 1138 u kulturnom središtu uz rijeku Ebro preveo astrološku raspravu *Proročica*, koja je, zapravo, bila šesti dio astronomskog djela što ga je u 9. stoljeću napisao znanstvenik židovskog porijekla *Sahl ibn Bishr* koji je bio pod utjecajem grčke astrologije. Sahl ibn Bishr se osobito u tom djelu bavio predviđanjem. Tekst šeste knjige podijeljen je na sedam rasprava kojima su obuhvaćene tri tematske cjeline. U prvoj cjelini govori se o različitim promjenama u svijetu, u drugoj o promjenama u zraku, a u trećoj o nejednakosti među ljudima koje nastaju zbog neizbježnih različitosti utjecaja. Djelo sadrži rasprave o planetama, predviđanja iz njihovih retrogradnih kretanja i međusobnih položaja, te predviđanja izvedena iz kretanja kometa. Upravo Hermana zaokuplja predviđanje i zbog toga se ograničava na šestu knjigu od Ibn Bishra, kojoj daje naslov *Sextus astronomiae liber* (Šesta knjiga astronomije). (Š1Ć, str. 198.) Zbog svog sadržaja ovo djelo se često navodi kao *Prognostica*, a kada je riječ o Hermanovu prijevodu navodi se obično kao *Fatidica* (Proročica). Sahl ibn Bishr je bio pod utjecajem grčke astrologije. U svom šestom djelu on se osobito bavi predviđanjem općih događaja. Upravo takva prognostika je zanimala Hermana, ona koja je obuhvaćena u šestoj knjizi. Čak šta više, on je sam napisao prvih nekoliko rečenica a koje odražavaju njegovo trenutačno mišljenje. Herman ističe da je uz Stvoritelja svijeta Sunce glavni

upravljač svih stvari. Sunce kontrolira svu višu snagu, ali i odlučuje o svim događajima u donjem svijetu. U djelu se raspravlja posebno o svakom planetu i o predviđanju iz međusobnih približavanja ili udaljavanja dvaju planeta. Završni dio djela Proročica odnosi se na predviđanje općih životnih uvjeta, kao što su glad ili pak napredak. Kasnije je Herman upoznao astrološka djela dosta poticajnijeg arapskog autoriteta *Abu Ma'shara*, koji je djelovao u 9. stoljeću. Abu Ma'sharovo astrološko djelo *Kitab al-madkhal al-kabir 'ila 'ilm ahkam an-nujum* (Velika knjiga u kojoj se uvodi znanost predviđanja iz zvijezda) je preveo Herman na latinski pod nazivom *Introductorium in astronomiam* (Uvod u astronomiju). (Š1Ć, str.90.) U ovom djelu govori se o utjecaju planeta na promjene na Zemlji, kod biljaka, životinja, na vjetar, plimu i oseku mora. Abu Ma'shar je tumačio astrologiju u okviru Aristotelove filozofije prirode. Taj spoj astrologije s Aristotelovom prirodnom filozofijom bio je bitan za novo shvaćanje i za buduća vremena. Prijevodom spomenutog djela Herman je snažno utjecao na zapadno-europsko mišljenje, prenoseći Aristotelovo shvaćanje u zapadnu Evropu. Hermanova istraživanja iz astrologije nastavljena su pisanjem djela *De indagatione cordis* (O istraživanju srca) koje je kompilacija iz više izvora a u kojima on izlaže prerađene sažetke raznih prijevoda arapskih djela astrološkog značenja. Knjiga obuhvaća tri tematske cjeline. U prvoj se raspravlja o sudbinama, a pisana je prema osmoj knjizi Abu Ma'sharova *Uvoda u astrologiju*. Druga cjelina sačinjava glavninu djela u kojoj se govori o planetima i znakovima zodijaka, a u trećoj cjelini raspravlja se još o nekim astrološkim problemima. U djelu se pominju imena znanstvenika čijim se djelima Herman koristio kao što su: Abu Ma'shar, Sahl ibn Bishr, Aomar Tiberia, Al-Kindi, Mashallah, Hermes i Dorotheos iz Sidona. Herman se zanimao i za Al-Khwarizmijeve tablice i radio je na njihovom prijevodu. Vrlo vjerovatno da je Herman autor djela *De usu astrolabii* (O upotrebi astrolaba) koji govori o upotrebi astronomske sprave pod nazivom astrolab a koju su često arapski autori opisivali u svojim djelima. (Š1Ć, str.204.) Prijepis ovoga djela čuva se u Univerzitetској biblioteci u Louvainu i nepoznati prepisivač navodi ime Hermana Dalmatina kao autora. Najznačajnije matematičko djelo *Elementi od Euklida*, koje je nastalo u antičkoj Grčkoj i koje nije gubilo primat sve do danas, doživljava prve prijevode sa arapskog jezika u Evropi. Ovo djelo

Herman je preveo godine 1140. Kada se preselio u Francusku preveo je *Ptolemejevu Planisferu* (Planisphaerium) na latinski jezik i tim prijevodom Evropa je upoznala to djelo. Planisfera sadrži stereografske projekcije nebeske sfere na ravninu a što je poslužilo za teoretsku podlogu konstrukcije astrolaba. Ovdje je Herman koristio arapski prijevod sa grčkog koji je sačinjen od strane Maslam ibn Ahmada al-Majritia iz 10. stoljeća, a koji je radio u Kordobi.

Izvorno djelo *De essentiis*

Godine 1143. dovršio je izvorno djelo *De essentiis* (O esencijama) koje je obuhvatalo i astrološke koncepcije koje je on usvojio radom na astrološkim djelima između 1138. i 1140. godine. Tu se mogu prepoznati i Abu Ma'sharova i Ibn Bishova astrološka shvaćanja. Ovo djelo je nastalo na temelju dvije tradicije i to zapadnoevropske i arapske i Herman je na tome izgradio vlastiti prirodnofilozofski sistem koji je u skladu sa Abu Ma'sharovim shvaćanjem povezanosti Aristotelove prirodne filozofije i astrologije. To je djelo čudna mješavina platonizma Chartresa, aristotelovske fizike i neoplatonizma Hermesa Trismegista, te je riječ više o konglomeratu nego o kompaktnoj cjelini. Djelo je sastavljeno iz različitih cjelina kao što su prirodnofilozofski sistem, tumačenje prirodnih pojava i općenito prirodni procesi u zemaljskom području. Tu se nalaze i astronomska tumačenja. Izraz *essentia* Herman upotrebljava za nepromjenljivi dio svemira, a često kao i sinonim za nebesko nepromjenljivo područje. Kao protivnost tom pojmu je izraz *substantia* kojim označava tvar promjenljivog dijela svemira, odnosno zemaljsko područje. Izloživši svoje temeljne filozofske i prirodnofilozofske stavove, Herman je nastavio sa opisom stvaranja svijeta, njegovog postojanja i razvoja te konačno opisao sve pojave u njemu. Čitav njegov stvaralački rad smješten je vjerovatno samo u pet godina, od godine 1138 do godine 1143, a da nakon toga, na neki nepoznat način, prestaje njegov rad koji je možda bio prekinut njegovom smrću. Jasno da je Herman Dalmatin imao ogromnu ulogu u upoznavanju zapadne Evrope sa arapskim znanjem i islamskom vjerom. Bio je među prvima koji su prevodili arapska naučna djela i među prvima koji je učestvovao u prevođenje Ku'rana na latinski jezik. Isto tako, među prvima je

preveo neke islamsko-vjerske tekstove na latinski jezik i time Zapadu učinio pristupačnim učenje o islamskoj religiji.

Izvori i literatura

1. Dadić, Akademik Žarko: *Herman Dalmatin*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
2. Dadić, Žarko: *Egzaktne znanosti hrvatskog srednjovjekovlja*, Globus, Zagreb, 1991.
3. Sezgin, Fuat: *Geschichte Des Arabischen Schrifttums*, Band V, Matematik BIS ca. 430 H., E. J. Brill, Leiden, 1974, str. 26.
4. Šanjek, Franjo: *Europski dometi znanstvenog djela Hermana Dalmatina*, Filozofska istraživanja, god.13, sv. 1., Zagreb, 1992.
5. Šanjek, Franjo: *Herman Dalmatinac, pisac i prevodilac znanstvenih djela iz prve polovice 12. stoljeća*, Croatica christiana periodica, god. III, br. 3, Zagreb, 1979.

DALMATA HERMANN'S CONTRIBUTION TO INTRODUCING KNOWLEDGE OF ARABIC SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL WORKS TO WESTERN EUROPE

Summary

Hermann Dalmata was born in central Istria, in the 12th century. They refer to him as Hermannus Dalmata, Secundus, Sclavus and, recently, Hermann de Carinthia. He was among the first to translate Arabic scientific works, and Islamic theological and religious literature.

Doc. dr. Salih Jalimam

SREDNJOVJEKOVNI GRAD VISOKO¹

Abstrakt

U svojoj srednjovjekovnoj historiji Visoko (Visoki) imalo je vrlo intenzivan politički, ekonomski i kulturni život ako je suditi prema izvorima iz Dubrovačkog arhiva i arheološkim spomenicima.

Visoko i njegova okolina kao i stanovništvo ovog dijela države Bosne i Hercegovine, ulaze u red onih zanimljivih gradova koji su svoju viševjekovnu prošlost na najljepši način predstavili u općoj kulturi i civilizaciji čovječanstva i to kao dio vječitog napora da se živi slobodno i napredno, poštujući sve poznate principe prošlog, sadašnjeg i budućeg. Možda se ovom prigodom, u ovom uvodu treba da se doda i napomena da se širem prostoru od Vranduka do Visokog historijski razvoj uzima kao element važnog i vrijednog, isto tako i kao pouka i iskustvo historijskog razvoja, svega onoga što se od najstarijih vremena do danas nametnulo kao fundament, oko kojeg se okupljala i srednjovjekovna Bosna, tu su postavljeni njeni stubovi, banski i kraljevski dvori, trgovalo se, proizvodilo ali i učilo i evidentirani su važni spomenici kulture, arhitekture, pismenosti sve ono što je znak višemilenijskog postojanja.

Kroz Visoko prelamali su se skoro svi važni događaji historije Bosne i Hercegovine, jugoistoka Evrope u najmanje hiljadu godina o čemu su sačuvana brojna svjedočanstva. Isto tako putopisni zapisi ističu posebnost prirodnog, geografskog, kulturnog, privrednog razvoja ovog grada. Zanimljiva je bilješka iz 1640. godine Pavla iz Rovinja u kojoj posebno hvali prirodne ljepote grada Visokog. Položaj grada naziva plemenitim, »mjesto je prostrano, ugodno očima a oko njega se razgolilo široko polje. Isto tako kuće u gradu su poredane posred vrtova, punih cvijetnih voćaka».

Sigurno da je bogatstvo života na ovim prostorima proizvelo ovakav utisak, kod onih koji su živjeli ali i povremeno posjećivali Visoko, posebno i zbog toga što je prema evidentiranim arheološkim nalazima moguće potvrditi tezu o kontinuitetu civilizacija na ovim prostorima. Radi se o tragovima života koji se evidentiraju kao butmirska grupa, čiji su najznačajniji centri u blizini Visokog. To su lokaliteti: Donje Moštre, Radovlja, Kralupi, Zbilje a pripadaju neolitu kada su živjeli Desidijati, poznati i kao veliki protivnici rimske vlasti i organizatori Batonovog ustanka (6-9. g. n. e.) čija se razriješnica desila u Ardubi, prema nekim istraživačima današnjem Vranduku.

Znanja o Visokom iz vremena Rimljana dopunjena su brojnim arheološkim nalazima, prije svih antičkih naselja, utvrda, grobova i nadgrobnih spomenika, tragova cesta i drugih nalaza. Tu je evidentirano više gradina i gradinskih naselja, što samo potvrđuje hipotezu o Visokom kao centru Ilira. Gradine su ubicirane u Seoči, Brežanima, Karauli, Podgori, Goduši dok su gradovi ubicirani u Visočici i Vrani.

Od antičkih naselja u okolini Visokog treba spomenuti: Buzić Mahala, Gornje Moštre, Vratnica, Odžak, Kralupi, Radovlje, Lisovo, Arnautovići i Breza. Taksativno pobrojani samo ukazuju na visok stepen života na ovim prostorima ali i dosta rani interes arheologa za istraživanje ovih prostora.

U identifikaciji života i historijskog dešavanja poneku informaciju moguće je naći i u historijskoj toponomastici ili usmenoj predaji, ali se, skoro uvijek mora napomenuti da podaci moraju nositi obilježja starijih epoha.

Intenzivna arheološka istraživanja koja su krajem XIX vijeka obavljena u okolini Visokog dala su neka razriješenja brojnih nedoumica iz starijih perioda historije te su potvrdila kontinuitet života sve do političkog sloma srednjovjekovne bosanske države 1463. godine.

U toku XX vijeka nastavljena su istraživanja, identifikovan je veliki broj naselja visočkog kraja od antičkih urbanih cjelina do kasnog srednjeg vijeka, u potpunosti je potvrđen kontinuitet i rezultat toga je i pojava knjige: Visoko i njegova okolina, Visoko 1984. grupe autora u kojoj su potvrđene sve ranije hipoteze.

Doba velike seobe naroda, čiji se počeci poklapaju sa posljednjim decenijama antičko-rimske civilizacije, obilježeno je u Bosni i Hercegovini vladavinom Ostrogota od 490. do 536.

godine, odnosno 540. godine i snažnim, sudbonosnim prodorima slavenskoavarskog plemenskog saveza 597. godine duž riječnih dolina, sa padom grada Salone oko 614. godine kao završnim činom.

Rušilački prodori Slavena i Avara prema Saloni, pri čemu je, kako to navode savremeni vizantijski izvori, srušeno preko 40 utvrda u Bosni i Hercegovini, tek ponekim arheološkim nalazom sugerišu o vezama među civilizacijama. Vijek poslije definitivnog naseljavanja Južnih Slavena na ove prostore obilježen je stvaranjem i prvih organizacionih cjelina po sistemu župa, jačim procesom državnopravnih veza, koji, poslije smjenjivanja franačke i mađarske vrhovne vlasti (VIII-IX. vijek), pokazuju mnoge, nove i šire aspekte.

Inače, o životu u Bosni i Hercegovini od propasti antičkog svijeta pa skoro sve do XII vijeka malo se zna ili se uglavnom pretpostavkama slaže mozaik zbivanja, ali i to je nesigurno i nepotpuno. Prvi, tačan i siguran podatak vezuje se za kraj XII vijeka i bosanskog bana Kulina i komad navodne crkve pronađen u selu Muhašinovići (Biskupići) kod Visokog. Teško je prema jednom fragmentarnom nalazu projicirati bilo kakav historijski razvoj, posebno to vezivati za rezidenciju vladara ili biskupa, što se desilo u XIV vijeku, ali historijski izvori vezuju Bosnu za ovaj prostor, samo što je teško odgonetnuti od kada.

Treba znati da je srednjovjekovna historija Visokog i okoline na dosta solidan način obrađena u nekoliko monografija, u pojedinima je i ponuđena zbirka vrijednih historijskih izvora iz Dubrovnika što je ukomponovano sa vrijednim arheološkim nasljeđem, te je primamljiva osnova za pisanje sinteze o srednjovjekovnom Visokom. Ipak, ostalo je dosta toga nerazriješenog za budućeg istraživača, posebno kada se žele pojačati veze antike i srednjeg vijeka kao i reafirmacija brojnog arheološkog materijala i njegove historiografske obrade

Nedostatak primarnih historijskih izvora uticao je da se među ključne probleme istraživanja srednjovjekovne historije smjesti pitanje naučne interpretacije i reinterpretacije brojnih historijskih izvora, čime se, samo takvim metodološkim postupkom može objasniti mnogo toga nejasnog iz historije srednjovjekovnog Visokog, posebno iz ranosrednjovjekovne historije. Posvećujući tome posebnu pažnju, u istraživačkom postupku evidentirane su dvije karakteristične činjenice kroz koje

se određuje i definiše skoro svako istraživanje srednjeg vijeka : 1. Lični interes historičara koji istražuje i 2. metodološki postupak u tumačenju historijskih izvora.

Potrebno je posebno istaknuti činjenicu da je do osamdesetih godina XX vijeka u historiji historiografije Bosne i Hercegovine njen srednjovjekovni period proučavan kao znak ličnog opredjeljenja, istovremeno kao dokaz osobne hrabrosti i rizika istraživača i «popunjavao» je već davno identifikovanu sliku bosanskohercegovačke države koju je samo na takav način moguće i predstaviti. Mnoga tamna i nejasna mjesta iz prošlosti ostajala su i dalje takva, posebno se to odnosi na historiju srednjovjekovnih gradova, koji su najmanje istraženi fenomen, koji gotovo stalno traži nove istraživačke zahvate.

U historijskom pregledu srednjovjekovnog razvoja visočkog kraja posebno se ističu i traže komentar koordinate kraljevskih prerogativa visočkog kraja, znači jedan od segmenata razvoja historije na ovom području sa mnogo širim i dubioznijim reperkusijama. To se može identifikovati konsultacijom evidentiranih historijskih dokumenata, materijalnih spomenika kulture i nekih segmenata usmene tradicije, uz ponovnu, dužnu opasku, da se sve to uzima kao pretpostavka za neka buduća, sistematska istraživanja.

Sa tako postavljenim istraživačkim zadatkom, valja se, barem na trenutak zaustaviti na identifikaciji određenih metodoloških problema, koji su neminovni, te koji su ovisni o malom broju historijskih izvora za pojedine oblasti života u srednjovjekovnom Visokom, te tako smanjuju mogućnost potpunijeg uvida u pojedina pitanja i probleme. Posebno se to odnosi na neka pitanja demografskih promjena, topografskog određenja, ubikacije gradskog naselja do identifikacije samog imena grada Visoko (Visoki), što je sigurno potvrđeno, srednjovjekovni toponim.

Nema nikakve dileme da je srednjovjekovno Visoko formirano na bogatim naslagama antičkog i ranosrednjovjekovnog života, da u sebi povezuje mnoge važne, vrijedne i zanimljive činjenice te se smatra, u nekim periodima i temeljem za razumijevanje historije srednjovjekovne Bosne. Inače, historijsko utemeljenje srednjovjekovnog grada Visoki treba tražiti u kontekstu historijskih dešavanja krajem XII i početkom XIII vijeka, u kojima dolazi do jačanja feudalno-

državnopravnih ingerencija srednjovjekovne Bosne i isticanje i dominiranje vjere dobrih Bošnjana, bosanskog bogomilstva, što su dvije, od niza bitnih činjenica koje su odigrale skoro presudnu ulogu u očuvanje države. Riječ je o pravom formiranju jake i moćne srednjovjekovne bosanske države, čiji su atributi i jaki i moćni, utvrđeni srednjovjekovni gradovi, o čijem prvotnom nastanku postoji obilje pretpostavki i lutanja, od toga da ih je podizao mađarski hercog Koloman tridesetih godina XIII vijeka kao branu od prodiranja bosanskih bogomila, do toga da je to činila sama bosanska srednjovjekovna vlast kao jedan od oblika zaštite od prodora Mongola 1241-1242. godine. U novije vrijeme sve je prisutnija teza da su utvrđeni gradovi u srednjovjekovnoj Bosni formirani po evropskim srednjovjekovnim obrascima tj. podizani su na antičkim temeljima i to kao rezultat brojnih društveno-ekonomskih promjena.

O nastanku prvih utvrđenih srednjovjekovnih bosanskih gradova, osobito onih koji se tradicijski smještavaju u XIII vijek, teško je naći sigurne historijske potvrde, osim nekih pretpostavki, nastalih prema, opet, nekim nepotpunim informacijama. Često se u historijskoj literaturi operiše sa podacima iz pisma pape Inocenta IV od 26. augusta 1247. godine u kojem je riječ da se u srednjovjekovnoj Bosni «ecclesiae munitiones et castra» ali to su neodređene informacije koje je teško provjeriti.

U još nekoliko historijskih dokumeneta iz druge polovine XIII i početka XIV vijeka spomenuti su utvrđeni gradovi, ali vrlo teško ili skoro nikako se ne mogu tačno ubicirati spomenuti utvrđeni gradovi ali je neosporno da su registrovani u historijskim izvorima.

Od sredine dvadesetih godina XIV vijeka u srednjovjekovnoj se bosanskoj državi pojavljuju utvrđeni gradovi i to imenom ovim redom: Ključ 1325., godine, Kušlat 1345. godine, Bobovac 1351. godine, Visoki 1355. godine, Srebrenik 1376. godine, Dobor 1387. godine, Samobor 1397. godine itd. Za razliku od ranijih vijesti iz druge polovine XIII vijeka u kojima se spominje anonimni castrum sada srednjovjekovni bosanski grad ima tačno i određeno značenje, vremenom se mijenja njihova funkcija i položaj u društveno-ekonomskom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države. To nisu više samo administrativni centri pojedinih župa kao u vrijeme vizantijskog cara-pisca Konstantina Porfirogenita, već centri privrednog,

ekonomskog i kulturnog života, i postaju bastioni feudalaca. Gradovi su rasprostranjeni podjednako i u njihovim oblastima i na području pod neposrednom vlašću vladara. Ova pojava je u skladu i sa jačanjem bosanskog državnog organizma i razvijenim oblicima feudalnog društvenog sistema.

Ovim, malo širim ekskursom u povijest srednjeg vijeka na ovim prostorima, samo se željelo naglasiti da pojava srednjovjekovnog grada u bosanskoj državi nije usamljena pojava niti bez jakih i sigurnih privrednih, političkih, kulturnih, ekonomskih i društvenih relacija. Posebno i zbog što se već u vladarskim ispravama banova Stjepana II Kotromanića iz 1326-1329. godine i Tvrtka I Kotromanića iz 1354. i 1365. godine spominje vladarsko mjesto Visoki, što su najneposredniji dokazi o ubikaciji srednjovjekovnog grada na ovim prostorima.

U historijskoj i arheološkoj literaturi još uvijek nije razriješeno ko je gradio srednjovjekovni grad Visoki, ali sve pretpostavke ide za tim da je to urađeno u vrijeme bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Između 1326-1329. godine ban Stjepan II Kotromanić zajedno sa bratom Vladislavom, nakon održanog državnog sabora «sve Bosne», dali su u feud knezu Vukosavu Hrvatiniću župe Banica i Vrbanja u neposrednoj blizini Visokog. Ovo je jedan od prvih i najsigurnijih dokaza koji potvrđuju da je Visoki bio bansko sjedište srednjovjekovne Bosne.

U historijskoj literaturi već je davno konstatovana prirodno-geografsko-privredna prednost i važnost visočkog polja u ranijim epohama, a posebno u srednjem vijeku. Isto tako prepoznate su koordinate koje su uticale na nastanak visočkog grada, te činjenice za razvoj društvenog, ekonomskog, privrednog, vjerskog i kulturnog života te u komunikacijskom pogledu utvrđeno je nekoliko važnih putnih pravaca. Također, poznato je da srednjovjekovni gradovi i utvrde nastaju na uzvišenjima sa kojih je lakše vršiti kontrolu na sve strane. To je u isto vrijeme bila i najbolja odbrana od neprijatelja jer je iznenađenje kao jedna od činjenica rata bila isključena, a drugo što su nepristupačni tereni onemogućavali lahak pristup gradskom naselju. To se u srednjovjekovnoj historiji Visokog nekoliko puta potvrdilo te u historijskoj literaturi se konstatuje da je Visoki nastao po svim obrascima srednjovjekovnog grada.

U neposrednoj blizini kraljevskog grada Visoki, historijski izvori spominje još dva kraljevska grada Moštre i Podvisoki, te se

s pravom u literaturi konstatuje da je ovaj kraj najvažniji kraljevski domen i sigurno mjesto boravka brojnih bosanskih vladara, posebno Tvrtka I. Tome u prilog ide i činjenica o značajnom razvoju rudarstva, trgovine i zanatstva te je tako Visoki imao i svoje podgrađe Podvisoki, koje se kasnije razvilo u grad Podvisoki s trgovinom što i spominju izvori iz 1363. i 1377. godine.

U drugoj polovini XIV i tokom XV vijeka u Visokom, bosanski vladari su primali poslanike, izdavali povelje, organizovali sav politički, državni, društveni i kulturni život. Prema tradiciji i danas se jedan predio u okolini naziva Kraljevac kao sjećanje na srednjovjekovne, kraljevske dane. Arheološkim pretragama pronađeni su grobovi dvojice vladara na lokalitetu Mile, Stjepana II i Tvrtka I što je siguran dokaz da je Visoki kraljevsko mjesto, na šta ukazuje i toponim kraljeva kapela.

Slično tome, Mile su ubicirane kao jedno od mjesta gdje su održavani državni sabori ali i kao mjesto gdje je izgrađen prvi franjevački samostan i organizovana franjevačka vikarija 1340-1342. godine. Djelovala je i notarska kancelarija i razvilo se i monumentalno graditeljstvo sa na užem području šest utvrđenih gradova, crkvom u Milama, kraljevski dvorovi u Moštrima i Podvisokom, hiža bosanskih bogomila u Moštrima, samostan u Milama i kuća u Podvisokom. Postoji dosta dokaza o razvoju kiparstva, duboreza, slikarstva i zlatarstva a posebno su evidentirane mnoge nekropole stećaka.

Treba napomenuti da su i u političkom i ekonomskom životu Visoko i njegova neposredna okolina u srednjem vijeku središte burnog i interesantnog života koji je na mahove dobijao obilježja širih, bosanskih okvira. Posebno na političkoj ravni u XV vijeku što se pretvaralo u brojne sporove i sukobe a nije se bježalo i od oružanih borbi. Takav jedan sukob bilježe historijski izvori 1404. godine kada se protiv kralja Stjepana Ostoje podiglo mnogo nezadovoljnika, među kojima je bio i vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić. Državni sabor održan iste godine u Visokom svrgao je s prijestolja kralja Stjepana Ostoju, koji je pobjegao u grad Bobovac na prijesto je doveden Tvrtko II Tvrtković, koji je svoju kraljevsku vlast započeo u Visokom.

Izvori i literatura

1. Anđelić, Pavao: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Stolna mjesta bosanskih vladara*, Sarajevo, 1973.
2. Anđelić, Pavao: *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 1982.
3. Ćirković, Sima: *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964.
4. Ćorović, Vladimir: *Historija Bosne*, Beograd, 1940.
5. Handžić, Adem: *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994.
6. Jalimam, Salih: *Vranduk - kraljevski grad*, Travnik, 1996.
7. Jelenić, Julijan: *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo, 1906.
8. Kreševljaković, Hamdija: *Stari bosanski gradovi*, Naše starine, knj. I, Sarajevo, 1953.
9. Vego, Marko: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957.
10. *Visoko i okolina kroz istoriju*, Knj. I, Visoko, 1984.

MEDIEVAL TOWN OF VISOKO

Summary

Although the available facts point out to a medieval settlement, it is difficult to make some definite conclusions, except that at the time of Bana Kulina a great deal of events happened concerning the political and religious life.

The intention of the paper is to encourage some further research of the independent medieval Bosnian state, particularly of the reason the first mentioned town, under the name Visoko.

ZNAČAJ OBRAZOVANJA O OKOLIŠU

Abstrakt

Obrazovanje o okolišu je zasnovano na razumijevanju osnovnih prirodnih premisa, sadržaja i metoda. Suština bi trebala biti orijentirana prema objašnjenju procesa koji čine razumnu dinamičku interakciju ljudskih aktivnosti i prirodnih resursa. U tom smislu, obrazovanje o okolišu bi trebalo služiti kao osnova za bolje upravljanje prirodnim resursima i održivo planiranje za budućnost.

Obrazovanje o okolišu zasnovano na ekološkim premisama trebalo bi pomoći društvu kao cjelini da razumije i shvata održivi odnos između ljudi i prirode, drugačije rečeno da postigne ono što možemo opisati kao novo znanstveno obrazovanje kada je okolina u pitanju.

Jedan od osnovnih ciljeva obrazovanja o okolišu jeste fundamentalna promjena u shvatanju i razumijevanju životne sredine. U obrazovanje o okolišu treba da budu, koliko je god to moguće, ugrađene ideje i filozofija ekocentrizma kao preduvjeta za suštinsku promjenu odnosa prema prirodi i životnoj sredini, nasuprot sadašnjem antropocentrizmu kao dominantnoj filozofiji razvoja savremenog društva.

Uvod

Savremeni čovjek sve više ugrožava svoju neposrednu životnu sredinu i čitavu biosferu, a time ugrožava i svoje zdravlje i dovodi u pitanje svoj opstanak. Sve izraženiji i raznovrsniji ekološki problemi na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou ukazuju na potrebu urgentnog preispitivanja i preusmjeravanja cjelokupnog čovjekovog ponašanja prema prirodi, odnosno životnoj sredini i biosferi u cjelini. Zbog toga se zadnje tri decenije sve intenzivnije ulažu naporu u sveopću zaštitu Zemlje, što je rezultiralo donošenjem Programa o Zemlji za 21. vijek u Rio de Ženeiru 1992. godine, popularno nazvanog Agenda 21.

Shodno ovom programu i postojećim međunarodnim i domaćim propisima, a zbog sve izraženijeg ugrožavanja okoliša, neophodna je promjena ukupne svijesti čovjeka prema svojoj okolini i prirodi u cjelini, koja treba da rezultira u novoj filozofiji održivog ili uravnoteženog razvoja.

Priroda ima ograničene potencijalne kapacitete u pogledu zastupljenosti prirodnih i bioloških resursa i u pogledu bezopasnog prijema štetnih tvari emitovanih iz antropogenih izvora. Zato se prirodom mora ekonomisati na bazi principa održivog razvoja čija je ključna odrednica zaštita okoline.

Poznavanje ekoloških zakonitosti i pojava u prirodi omogućava da se priroda koristi štedljivo, ne narušavajući njene uravnotežene odnose koji su uspostavljeni tokom duge evolucije života. U tome je, možda, i najveći značaj ekologije za savremeno ljudsko društvo. Ona pomaže da se sačuvaju znatna prirodna bogatstva i raznovrsnost organskih vrsta na Zemlji. Poznavanje ekoloških zakonitosti i pojava u prirodi omogućava razvoj ekološke kulture, svijesti i ekološkog ponašanja (Stevanović i Radović, 2003).

Nažalost, ne možemo se pohvaliti da smo do sada postigli visok stepen obrazovanosti i osviješćenosti o zaštiti okoline i održivom razvoju. Potpuno je jasno da sve dok svaki pojedinac ne bude dobro upoznat sa tim kako do zagađenja dolazi i šta sve utiče na ugrožavanje okoline, koje su dalekosežne posljedice i kakve odgovarajuće akcije mora preduzeti u svom mjestu boravka, na radnom mjestu i širem okruženju, ne može se očekivati da aktivno doprinosi opštim nastojanjima na očuvanju okoliša. Preduvjet za to je dobro planirano i dizajnirano ekološko obrazovanje. Tek ekološki obrazovani, svjesni i kulturni pojedinci bit će u mogućnosti da sačuvaju okolinu, živi svijet koji egzistira u toj okolini i svoje zdravlje i egzistenciju.

Ekološko obrazovanje budi ekološku i etičku svijest i uči vještinama i načinima ponašanja potrebnim za održivi razvoj, čija je ključna odrednica zaštita okoline (Šoljan, 1996).

Iz ovih osnovnih premisa proizilazi potreba ili nužnost ekološkog obrazovanja i odgoja.

U vremenu velikih reformi obrazovnog sistema mnogi ekolozi i ekološke organizacije ukazuju na to da bez utemeljenog ekološkog obrazovnog programa ne može biti ni pravog znanja o značaju životne sredine niti ekološkog obrazovanja, kao i

obrazovanja o održivom razvoju. Održivi razvoj je već postao planetarno pitanje i postavljen je kao osnovni postulat 21. vijeka (Cifrić, 1993; Uzelac, 1996; Stevanović i Radović, 2003).

Shodno navedenom u Europskoj zajednici je utemeljena posebna Ustanova za odgoj i obrazovanje za okoliš - FEEE (Foundation for Environmental Education in Europe) u okviru službenih i neslužbenih obrazovnih sistema. To su posebne ekološke škole čiji je cilj intenzivno i aktivno sudjelovanje učenika u sticanju znanja o okolišu (Živković, 2003).

Ciljevi ekološkog obrazovanja

Ekološko obrazovanje treba da podstiče razvoj ekološke svijesti i kulture, te formiranje aktivnog odnosa prema životnoj sredini, prepoznavanje lične odgovornosti i akcije, kao i implikaciju sadašnjih potreba na potrebe budućih generacija. Ono je nesumnjivo osnovni preduvjet za uspješno rješavanje problema u okolini. Osnovni zadatak ekološkog obrazovanja sastoji se u prenošenju i usađivanju znanja, progresivnih vrijednosti i normi ponašanja prema životnoj sredini. Prenosjenje znanja o stanju i problemima čovjekove životne sredine, ekološkim krizama, društvenim mjerama i akcijama u tom pravcu nesumnjivo je jedan od najznačajnijih faktora razvoja ekološke svijesti i kulture. Ekološka svijest se može podsticati i razvijati samo adekvatnim obrazovanjem i edukacijom (Goletić i Selimović, 2003).

Temeljni cilj ekološkog obrazovanja jeste da korisnici steknu znanja o elementima i principima ekologije, životne sredine i održivog razvoja. To bi im omogućilo da uspješno učestvuju u uočavanju i rješavanju ekoloških problema i očuvanju okoliša radi poboljšanja i očuvanja potrebnog kvaliteta životne sredine koji omogućuje zdravo življenje ljudskih populacija i ostalog živog svijeta.

Iz temeljnog cilja proističu konkretni ciljevi ekološkog obrazovanja, kao što su:

- shvatanje jedinstva žive i nežive prirode,
- sticanje znanja o ekosistemima i tipovima ekosistema, njihovom produktivitetu, potencijalnim mogućnostima iskorištavanja i unapređenja,
- shvatanje interaktivnih odnosa u ekosistemu,

- upoznavanje najvažnijih izvora, vrsta i posljedica zagađivanja zraka, vode i tla,
- upoznavanje ekoloških i drugih mjera zaštite i unapređenja životne sredine,
- shvatanje principa održivog razvoja, zasnovanog na ekološkim osnovama,
- razvijanje i formiranje ekološke svijesti i odgovornosti za očuvanje i unapređenje životne sredine,
- razvijanje ekološke etike i kulture,
- prihvatanje i primjena ekološkog razmišljanja i ponašanja itd.

Preduslovi za uspješno ekološko obrazovanje jesu:

- kvalitetan program ekološkog obrazovanja koji obezbjeđuje permanentnost, inerdisciplinarnost, sistematičnost, jedinstvo teorije i prakse, interaktivnost i odgovornost,
- primjena ekoloških standarda koji predstavljaju jedan od ciljeva reforme obrazovnog sistema s ciljem približavanja evropskom obrazovnom sistemu i tržištu rada,
- kvalifikovan kadar i priprema kadrova na bazi posebno dizajniranih programa,
- odgovarajuća savremena očigledna sredstva,
- adekvatna literatura itd. (Živković, 2003).

Značaj ekoloških postavki za obrazovanje o okolišu

Ekološko obrazovanje se mora bazirati na izučavanju savremene ekologije kao specifične biološke discipline. Poznavanje ekoloških principa, sadržaja i metoda omogućava potpuno razumijevanje i objašnjenje procesa koji čine razumljivom dinamičku interakciju ljudskih djelatnosti i prirodnih resursa. U tom smislu ekološko obrazovanje treba da služi i kao osnova za bolje upravljanje prirodnim resursima i bolje planiranje za budućnost.

Pri tome se, kao imperativ obrazovanja o okolišu, nameće pitanje razumijevanja principa postojanja i funkcionisanja života na Zemlji, koji se zasnivaju na tri međusobno povezana faktora: kruženje materije, protok energije i gravitaciji. Život na Zemlji ima svoju hijerarhijsku organizaciju, odnosno nivoe ekološke

integracije, počevši od individue kao elementarnog biotičkog sistema, preko populacije, biocenoze, ekosistema, bioma ili biohora, pa do biosfere kao najsloženijeg biotičkog sistema koji objedinjuje sav živi svijet na Zemlji. Shvatajući jedinstvenu organizaciju i manifestaciju života na Zemlji jasno je da promjena koja se desi na bilo kojem dijelu nekog ekološkog sistema utiče na uspostavljeni balans, odnosno ravnotežu tog prirodnog sistema. Interaktivni procesi u ekološkim sistemima, odnosno u prirodi su veoma kompleksni i višedimenzionalni zbog čega su teško predvidljivi. Njihovo shvatanje zahtijeva kompleksna interdisciplinarna razmatranja po metodama savremene ekologije. Inače, savremena ekologija proučava ekološke sisteme, a ekološki sistemi su nastali integracijom fizičkih, kemijskih, genetičkih, filogenetičkih i biocenoloških sistema. Jedino se na bazi razumijevanja ovih principa i postavki može potpuno razumjeti i shvatiti odnos čovjeka i prirode, što predstavlja preduvjet za postizanje održivog razvoja čija je ključna odrednica racionalna eksploatacija prirodnih resursa i minimalno opterećivanje svih komponenti životne sredine otpadnim tvarima. U tom smislu kroz ekološko obrazovanje treba nastojati da svaki pojedinac i zajednica u cjelini dođu do novog shvatanja i svijesti o odnosu čovjeka i prirode. Razvoj ekološke svijesti omogućava formiranje ekološke kulture koja je jedan od glavnih preduvjeta za ponašanje čovjeka prema prirodi prema ekološkim principima.

Ekološko obrazovanje u oblasti zaštite okoliša u direktnoj je vezi sa očuvanjem njegovog kvaliteta i zaštite zdravlja ljudi, kao i sa izgradnjom harmoničnih odnosa ljudskih populacija sa prirodom od koje direktno ovise. Tako u posljednjih 30 godina našu pažnju snažno zaokupljaju različiti lokalni, regionalni i globalni ekološki problemi koji se pojavljuju u fokusu ekološkog obrazovanja, kao što su:

- sve intenzivnije zagađivanje atmosfere, vode i tla nekontrolisanim emisijama plinovitih, tečnih i krutih otpadnih tvari,
- neracionalna eksploatacija prirodnih (posebno bioloških) resursa,
- intenzivno uništavanje šuma,
- izražena dezertifikacija tla,
- ugrožavanje i smanjenje biodiverziteta,
- narušavanje ozonskog omotača,

- pojačavanje efekta staklene bašte,
- nedovoljno provođenje tehničko-tehnoloških, administrativno-pravnih, obrazovnih i društvenih mjera zaštite okoliša i prirode itd.

Izgradnja i razvijanje usklađenog društva podrazumijeva uspješno rješavanje okolinskih i ekoloških problema i odgovorno upravljanje okolinom na principima i načelima održivog razvoja. Za postizanje ovog cilja, neophodno je izgraditi novu ekološku svijest na osnovama savremenog shvatanja svijeta. Izgradnja ekološke svijesti i savremenog shvatanja svijeta može se postići jedino planskim i dobro osmišljenim ekološkim obrazovanjem baziranom na principima, sadržajima i metodama savremene ekologije. Na ovaj način bilo bi osigurano stvaranje svjesnih pojedinaca i zajednice u kojoj će ljudi usklađivati svoje interese sa ekološkim ciljevima, odnosno sa prirodom.

Potpuno je izvjesno da društva čija se obrazovna politika temelji na koncepciji cjeloživotnog učenja o okolišu mogu očekivati zadovoljavajući društveni razvoj baziran na principima održivog (uravnoteženog) razvoja. Bez kvalitetnog ekološkog obrazovanja nema održivog razvoja, čija je ključna odrednica zaštita okoline, njeno racionalno iskorištavanje i minimalno opterećivanje zagađujućim tvarima.

Zbog značaja ekološkog obrazovanja u nekim školama ima pokušaja da se uvede nastavni predmet ekologija ili zaštita životne sredine, odnosno zaštita okoline. Naročito su te inicijative izražene u industrijsko-urbanim područjima u kojima je prisutno kontinuirano ugrožavanje okoline i zdravlja ljudi, što je i logično. Te inicijative naročito pokreću NVO koje se bave okolišem, ekolozi i zaštitari prirode, ali i pojedine obrazovne ustanove. Time bi se obezbijedilo potpunije ekološko obrazovanje učenika i drugih korisnika.

Zaključak

Ekologija i zaštita okoline moraju biti zastupljeni na dostojan način u obrazovnim i vanobrazovnim procesima i oblicima. Ekološke postavke u procesu obrazovanja treba obrađivati po savremenim metodama i postupcima, kroz interaktivnu nastavu, uz korištenje savremenih nastavnih

sredstava. Ove obrazovne procese treba što češće i obimnije realizovati u prirodi, jer se ekologija i ekološke postavke u prirodi (ekološkoj stvarnosti) najlakše izučavaju i razumiju. Znanje koje se stiče kroz ekološko obrazovanje je izuzetno značajno za shvatanje neophodnosti zaštite okoline i formiranje ekološkog načina mišljenja i ponašanja radi obezbjeđenja ljudskog blagostanja.

Prema tome, ekološko obrazovanje treba da bude proces koji traje tokom cijelog života.

U ekološko obrazovanje trebale bi biti ugrađene ideje i filozofija ekocentrizma kao preduvjeta za suštinsku promjenu odnosa prema prirodi i životnoj sredini, nasuprot sadašnjem antropocentrizmu kao dominantnoj filozofiji razvoja savremenog društva.

Literatura

1. Cifrić, I. (1993). Ekološka edukacija i moderno društvo. *Socijalna ekologija*, 2 (2): 235-248.
2. Goletić, Š., Selimović, S. (2003): Značaj ekološke edukacije. *Zaštita okoliša*, Mašinski fakultet u Zenici, pp 7-11.
3. Stevanović, B., Radović, I. (2003): Suština i značaj ekoloških postavki kao polazišta u vaspitanju i ukupnom obrazovanju – tradicija i perspektive. *Zbornik radova: Obrazovanje o životnoj sredini u reformisanoj školi i društvu*, Ed. Ecolibri, Beograd, pp 44-54.
4. Šoljan, D. (1996): Uravnoteženi razvoj i mladi. *Uravnoteženi razvoj – put u budućnost*, Fondoko, Sarajevo, pp 123-129.
5. Uzelac, V. (1996): *Okoliš i obrazovanje*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb.
6. Živković, R. (2003): *Obrazovanje o životnoj sredini i reforma obrazovanja*. *Zbornik radova: Obrazovanje o životnoj sredini u reformisanoj školi i društvu*, Ed. Ecolibri, Beograd, pp 11-25.

SIGNIFICANCE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

Summary

Environmental education is founded on the understanding of basic environmental premises, contents and methods. The essence should be oriented towards explanation of processes that make understandable dynamic interaction of human activities and natural resources. In this sense, environmental education should serve as basis for more effective management of these resources and making better plans for the future.

Environmental education is based on ecological facts. It should help the society, as a whole, to understand and conceive in a new relation between man and the nature, or in other words to achieve something what we can describe as new literacy when environment is concerned.

One of the basic objectives of environmental education is the fundamental change of understanding and awareness of the environment. The environmental education rely on the concepts and philosophy of ecocentrism as essential precondition for changing the attitude towards the nature and environment, opposed to the present-day anthropocentric point of view as the dominating philosophical approach to the development of contemporary society.

Key words: education, environment, environmental, nature, natural resources

Doc. dr. Mirha Šehović, Filozofski fakultet u Tuzli

UTICAJ NEKIH PORODIČNIH FAKTORA NA RAZVOJ HIPERKINETSKOG SINDROMA KOD DJECE

Abstarkt

Razvojni hiperkinetski sindrom (RHS) spada u poremećaje psihomotorike koji ometaju neposrednu komunikaciju djeteta sa okolinom. S obzirom dfa primarna komunikacija između djeteta i okoline počinje «toničnim» dijalogom (ajurijaguera) djeteta sa majkom, smatramo dsa je problem roditelja kao osnovne matice prema kojoj se organizuje način komunikacije djeteta, ovdje od posebnog značaja.

Teorijske osnove

Marija Montessori govori kako mišići, dakle psihomotorika, imaju privilegiju da neposredno realizuju život i ostvaruju potrebe djeteta u socijalnom polju. Organizovanost psihomotorike jeste zasnovana na biološki datim strukturama, ali se ostvaruje pod uticajem socijalnog polja. Istraživači na ovom polju polazili su od sljedećih pretpostavki: Velez i saradnicu sz 1989. godine su u okviru logitudinalnih studijaistraživali značaj demografskih faktora i osobina roditelja kao eventualnih rizika u nastajanju RHS. Sama pojava određene kliničke slike u oblasti psihomotorike djeteta uznemirava porodični krug, čime se povećava nesigurnost pri vaspitanju ove djece i u porodici i u školi. Kada kod djeteta sa RHS izuzmemo obilježje – «slab uspjeh u školi» dobićemo opis ponašanja djeteta koji odgovara znatno mlađem uzrastu. Svaki senzorni podražaj izazivapoprnatnu motoričku aktivnost, pokret tijelom, ispružanja ruke, odlazak, dolazak itd. To je ponašanje karakteristično za senzomotoričke šeme odnosa prema svijetu. Takvo ponašanje, na uzrastu školskog djeteta kada očekujemo roditelja ili nastavnika kao

identifikacioni uzor, a logiku kao okretača aktivnosti, djeluje kao poremećaj. U jednom istraživanju (Bojanin, 1986) utvrđeno je da postoji oko 7 % djece hiperkinetskog ponašanja na predškolskom uzrastu (5-6 godina), i oko 5 % djece u mlađim razredima osnovne škole. Ovakva dinamika pojave poremećaja objašnjena je samim procesom sazrijevanja. Na osnovu ovih iskustava i analiza smatramo da je hiperkinetski sindrom problem razvoja, te o njemu govorimo kao o razvojnom hiperkinetskom sindromu.

Važno je napomenuti da se roditelji, kao i spoljašnja sredina, prema hiperkinetičnosti male djece, odnose sa više benevolencije, pripisujući to djetinjstvu sve do onog momenta kad na starijem uzrastu njihova očekivanja budu iznevjerena. Tada se simptomatologija RHS najprije shvata kao «nevaspitanje, bezobrazluk».

Cilj rada

Cilj našeg rada je procjena uloge nekih porodičnih činilaca nastanku RHS. Hipoteze su sljedeće:

RHS kao problem psihomotoričke organizovanosti je pod uticajem odnosa između roditelja i djece.

Potpuna porodica, nudeći identifikacione uzore i muškom i ženskom djetetu ima manje djece sa poremećajima u oblasti psihomotorike.

Djeca jedinci predstavljaju veći rizik za pojavu RHS.

Metodologija istraživanja

Ispitali smo djecu školskog uzrasta od 7 do 14 godina koja su se u periodu od 1997. do 1999. godine javila na pregled u Školski dispanzer – savjetovalište za djecu i omladinu u Tuzli. Kod sve djece poremećaji su dijagnosticirani po važećim dijagnostičkim kriterijumima. U uzorku je bilo 52 djeteta sa RHS, dok je 40 djece bez psihomotornih smetnji činilo kontrolnu grupu. Podatak o porodičnom faktoru uzimali smo iz socio-epidemiološke ankete koja se radi redovno prilikom prvog pregleda u dispanzera. Iz uzorka smo isključili svu djecu koja su, pored za nas značajnih simptoma, imala: oštećenje CNS-a, promjena EEG-u, razvojnu disharmoniju, IQ ispod 90 i svaki poznati klinički entitet koji za posljedicu može ostaviti poremećaj pažnje i hiperkinetsko ponašanje. Kontrolnu grupu su sačinjavala

djeca školskog uzrasta u približno jednakom broju zastupljena po polu. Djeca su metodom slučajnog uzorka odabrana u jednoj osnovnoj školi u Tuzli, takođe slučajno izabranom. Podaci su uzimani iz dokumentacije školskog pedagoga-psihologa. Uslovi za kontrolnu grupu bili su:

- da lice nema prisutnu psihopatologiju, niti prisutne neurološke simptome,
- da nemaju pozitivnu psihijatrijsku anamnezu,
- da imaju IQ iznad 90

Porodični faktori koje smo uzimali u razmatranje bili su:

- cjelokupnost porodice
- broj djece u porodici
- zdravstvenmo stanje roditelja
- zanimanje roditelja, i
- alkoholizam u porodici

Upoređivali smo zastupljenost svakog od navedenih porodičnih faktora u spomenutoj dijagnostičkoj kategoriji u odnosu na kontrolnu grupu. Statističku značajnost uočenih razlika testirali smo Hi-kvadrat testom.

Rezultati

Iz tabele br. 1 se vidi da je RHS znatno učestaliji kod dječaka nego kod djevojčica.

Tabela 1. : Prikaz učestalosti posmatrane djece po polu

Red. br.	Pol	RHS	%	Kontrolna grupa	%
1.	Djevojčice	16	15	36	45
2.	Dječaci	88	85	44	55
	Svega	104	100	80	100

Rezultati pokazuju da je razlika zastupljenosti po polu djece sa RHS statistički značajna: od 104 djeteta sa RHS-om bilo je 16 djevojčica (15 %)i 88 dječaka (85 %). Obradom rezultata pomoću Hi-kvadrat testa pokazana je statistički značajna razlika ($p < 0,01$ za $DF = 1$)

Tabela 2. : Prikaz najčešćih uputilaca djece sa RHS

Red. br.	Djeca dolaze upućena od	RHS	%	Svega	%
1.	Roditelja	44	42	44	42
2.	Škole	32	31	32	31
3.	Ljekara	22	21	22	21
4.	Ostalo	6	6	6	6
	Svega	104	100	104	100

Školu najviše zabrinjavaju simptomi u okviru RHS-a (31% djece) i zato upućuje u dispanzer, tj. da joj najviše smetaju “nemirna djeca”.

Tabela 3. : Prikaz školskog uspjeha djece sa RHS

Red. br.	Uspjeh u školi	RHS	%	Kontrolna grupa	%
1.	Odličan	2	2	32	40
2.	Vrlo dobar	24	23	32	40
3.	Dobar	22	21	14	18
4.	Dovoljan	10	10	2	2
5.	Slab	28	27	0	0
6.	Dijete pohađa I razred OŠ	18	17	0	0
	Svega	104	100	80	100

Uspjeh u školi kod djece sa RHS-om je slabiji (visoka statistička značajnost) u odnosu na kontrolnu grupu.

Rasprava

Naše istraživanje navodi na sljedeći niz razmišljanja o hiperkinetskom sindromu I poremećaja psihomotorike i socijalizacije djece školskog uzrasta. Na prvom mjestu se potvrđuje činjenica da je ovim problemom zahvaćeno više dječaka nego djevojčica. Odnos je oko 80% prema 20%. Svakako se nameće pitanje specifičnosti organizovanije motorike djevojčica. Odnos sredine prema ovoj djeci je najagresivniji kad je riječ o RHS sindromu. Škola znatno teže podnosi RHS u odnosu na druge poremećaje (tikove I mucanja). To se vidi po tome što 31% djece sa ovim smetnjama upućuje sama škola, skrećući roditeljima pažnju na ponašanje njihove djece. Zanimljivo je kako su djeca sa

RHS ustvari usamljena. Znatno ih je više u porodicama sa jednim roditeljem (nepotpuna porodica). Isto tako je visoko statistički značajna prisutnost očeva alkoholičara u djece sa RHS, što nije slučaj sa kontrolnom grupom. Ovo nas navodi na sljedeći zaključak: znamo da se djeca sa RHS teško oblikuju prema nekom identifikacionom liku, koji, ustvari ne otkrivaju u svojoj okolini. Slobodni smo da pretpostavimo da nepotpuna porodica kao I otac alkoholičar koji obično apsorbuje sve snage porodice oko svoga problema ne otkrivaju djeci, obično svom jedincu, identifikacioni uzor u vrijeme kad treba. To čini da se u djeteta ne zasnjuje onaj početni uzor koji se kasnije zamjenjuje i postaje stub emocionalnog razvoja, centar kontinuiteta motivacija usmjerenih prema objektinom prostoru i prema drugima. To znači da nepotpuna porodica I porodica sa ocem alkoholičarem, ometaju skladnost ranih senzomotoričkih iskustava putem kojih se organizuje i život i osjećanja djece i saznanje.

Zaključak

Istraživanje odnosa unutar porodice djece sa RHS i škole omogućava da definišemo dva zaključka:

RHS sindrom nastaje najčešće u porodicama koje su nepotpune, gdje je otac alkoholičar i gdje je dijete jedinac. To ometa ovu djecu da odaberu identifikacioni uzor prema kojem će organizovati svoju egzistenciju.

Škola ne prihvata djecu sa RHS jer se ne uklapaju, bez očiglednih dodatnih zahtjeva u nastavni process. Škola se, dakle, ne odnosi prema ličnosti djeteta, niti ga razumije. Ona djecu vrednuje prema svojim instizucionalizovanim zahtjevima i kvalitetima podobnim ovim zahtjevima.

Literatura

1. Bojanin, S. (1977): *Dizgrafija djece mlađeg školskog uzrasta kao dispraksička pojava*, Beograd
2. Bojanin, S. (1985): *Neuropsihologija razvojnog doba i opšti reedukativni metod*, Beograd.
3. Cohen, M. C. et al. (1989): *Parent, Teacher, Child. A Trilateral Approach to Attention deficit disorder*
4. Tadić, N. (1988): *Psihijatrija djetinjstva i mladosti*

5. Velez, C. N. Johanson, J. and Cohen, P. (1989): *A Longitudinal Analysis of selected Risk factor*

THE INFLUENCE OF CERTAIN FAMILY FACTORS ON CHILD DEVELOPMENT DUE TO THE HYPERKINETIK SYNDROME

Summary

This paper deals with some family factors, such as socio-economic status, parents' education, family alcoholism, parents' marital status, the completeness of the family, number of children, etc, that may be significant for the manifestation of the Developing Hyperkinetic Syndrome (DHS).

As concerns the school it was observed that children with DHS and those stammering were not adequately accepted because of a poor degree of adaptation to the process of learning.

Mr. Nihad Suljić

ZAŠTO MATEMATIKA (NI) JE BAUK

Abstrakt

U ovom prilogu, koji je prevashodno namijenjen onima koji matematiku poučavaju u početnoj nastavi, iznijeli smo neke argumente koji idu u prilog tezi da matematika svojom apstraktnošću, s jedne strane i neadekvatnim didaktičkim oblikovanjem, s druge strane, čini i od predmeta Matematika nešto što učenici doživljavaju kao "bauk". Iznijeli smo i neke argumente koji svjedoče upravo suprotno tj. da matematika najvećem broju učenika nije (ili preciznije: ne bi trebala biti "bauk").

Prilogom smo imali namjeru pokazati da teškoće u učenju matematike u značajnom stepenu generišu poučavanje koje je često lišeno adekvatne pedagoško-psihološke dimenzije.

Izlažući naznačajnije momente teorija učenja (poučavanja): Piaget-a, Skemp-a, Bruner-a i Dienes-a, ukazali smo na zamke u koje objektivno mogu pasti (i padaju) mnogi poučavatelji početne nastave matematike.

Ukazali smo na izuzetnu važnost metodičke (psihološko-pedagoške) osposobljenosti nastavnika koji se bave poukom u matematici. Pretpostavili smo da je i nedovoljna metodička osposobljenost nastavnika jedan od generatora "frustrirajućeg" stava učenika spram Matematike. Od brojnih uzroka neuspjeha u učenju matematike (tj. doživljavanja Matematike kao "bauka"), indirektno smo ukazali da oni ključni leže u zanemarivanju zakonitosti psiholoških, posebno emotivnih procesa koji se, uz kognitivne, odvijaju u svijesti učenika u toku učenja (pouke) u matematici.

Sva naša iskustva govore da psihološku dimenziju nastave Matematike, nastavnici često ili ne poznaju, ili ne prepoznaju (razumiju), a onda i ne shvataju dovoljno ozbiljno.

Završit ćemo jednom mišlju Aleksandera Sutherlenda i Nilla-a (New Summehill):

"Kada su emocije slobodne, intelekt će se sam pobrinuti za sebe" i jednom (našom) dopunom:

"Kada ugušimo emocije, intelekt će se sam pobrinuti da uguši sebe".

Početak ćemo od pitanja: kakvo značenje ima sintagma "matematika je bauk"?

Pojam koji simbolizira riječ **bauk**, uzmimo, kako bi to matematičari rekli, kao osnovni pojam koji nećemo definisati, ali koji izuzetno dobro znamo, odnosno osjećamo.

U nastavku ćemo riječima Matematika i matematika označavati dva različita pojma. Riječju matematika označavat ćemo matematiku nauku, a riječju Matematika označavat

ćemo nastavani predmet, čija je svrha da odgaja i obrazuje na matematičkim sadržajima, na svim razinama školovanja.

U ovom prilogu imat ćemo na umu matematiku samo u onoj mjeri koliko je ona, matematika (nauka), osnov za Matematiku (nastavnim predmet čija je svrha odgoj i obrazovanje).

Naslov ovog priloga sadrži dvije teze:

- A) Matematika je bauk
- B) Matematika nije bauk.

Prije nego što iznesemo neke argumente u prilog prvoj odnosno drugoj tezi, reći ćemo nešto o učenicima, o njihovim osobinama i sposobnostima, koji imaju slab uspjeh u učenju uopće, a naročito u učenju matematike.

Na neke od osobina i sposobnosti nastavnika, onaj koji poučava ne može, kratkoročno gledano, bitno utjecati u pravcu njihove pozitivne promjene. Međutim, nastavnik, poučavatelj, mora ih prepoznati u subjektu koji poučava da bi, dugoročno gledano, djelovao na njihovo progresivno mijenjanje.

Veron, prema navodima Ejuba Čehića u knjizi Psihologija, ističe slijedeće osobine i sposobnosti ličnosti koje uzrokuju loš uspjeh (tj. koje od matematike prave bauka):

- nedovoljno razvijena inteligencija;
- nedovoljno razvijena sposobnosti rezonovanja, za rješavanje problema; nedovoljno razvijene numeričke sposobnosti, verbalni faktor;
- faktor neurotičnosti;
- faktor loše integrisane ličnosti;
- emocionalna nestabilnost;

- nedovoljno razvijena motivacija i motivacione osobine
Prema Veronu oni učenici koji postižu dobar uspjeh (za koje ni matematika nije bauk) imaju osobine i sposobnosti:

- razvijena inteligencija;
- razvijene sposobnosti rezonovanja, za rješavanje problema, razvijen numerički faktor itd.
- razvijene neke sposobnosti stvaralačkog mišljenja,
- sklonost novim idejama i metodama;
- sklonost spontanosti i riziku;
- razvijena osobina dominantnosti; emocionalna stabilnost;
- razvijeni motivi i motivacione osobine.

Iako je Veron navedene osobine i sposobnosti mislio u kontekstu učenja uopće (bilo kojeg nastavnog područja) ima se utisak da je kao egzemplar koristio nastavna područja matematike.

Profesor Ejub Ćehić dalje navodi da su istraživanja kod nas i u svijetu pokazala da na dobar uspjeh u učenju bitno utječu slijedeće osobine i sposobnosti:

- razvijena opća inteligencija;
- emocionalna stabilnost;
- promišljenost i trezvenost;
- sklonost riziku;
- prilagodljivost;
- radoznalost;
- samopotvrđivanje vrijednosti svoje ličnosti;
- ekstraverzija (i introverzija);
- snažan superego.

Da li su nas (učitelje matematike) ove tri liste osobina, koje nam nude psiholozi o(bes)hrabrile?

Da li nam, nakon shvatanja i prihvatanja poruke psihologa, ostaje da se pomirimo s činjenicom da će uvijek biti onih (učenika), znatan broj, kojima **je** matematika bauk i onih, manji broj za koje matematika **nije** bauk. Koje su mogućnosti kvalitetne poučke matematike u pravcu kvalitetno bolje klime učenja matematike.

Može li pouka i učenje matematike u subjektu razviti novi emocionalno-emotivni naboj koji će transformirati odnos spram matematičara od onoga koji označavamo kao bauk do onoga koji možemo označiti kao nešto ugodno.

Da bismo odgovorili na ovo krucijalno pitanje, pozabavit ćemo se nekim aspektima pouke i učenja matematike. Pozabavit ćemo se sami sobom! Svi mi i učimo i poučavamo!

U osnovi bilo kojeg nastavnog predmeta, pa i matematike, su dvije kompleksne aktivnosti: poučavanje i učenje u čijoj su osnovna tri faktora: nastavnik koji **poučava** (ali i uči), učenik koji **uči** (ponekada i poučava) i **nastavna građa** s nastavnom tehnologijom.

Teškoće u učenju matematike nastupe odmah čim nema kvalitetnog poučavanja, onda kada se, kako to kažu kibernetičari, jave "šumovi" na dvosmjernom komunikacionom kanalu učenik-nastavnik.

Tada govorimo o nekvalitetnoj pouci, odnosno o nekvalitetnom učenju.

Brojni su faktori koji uzrokuju nekvalitetnu pouku u Matematici. Ovdje ćemo se zadržati samo na nekoliko faktora, uzroka nekvalitetne pouke, a onda i uzroka neuspjeha učenika u učenju Matematike. Težište ćemo staviti na one za koje bi se moglo reći da su otklonjivi, a za koje procjenjujemo (pretpostavljamo) da su uzrokovani nepotpunom osposobljenošću nastavnika Matematike za realizaciju mnoštva ciljeva i zadataka koji se pred njih (i učenike) postavljaju.

Prvo, znamo li mi nastavnici, dok poučavamo, na kojoj je teoriji (učenja) zasnovan proces. učenja tj. aktivnosti učenika. Sjećamo li se neke od (psihološko-pedagoških) teorija učenja. Sjećamo li se onoga što su proučavali i do čega su došli Piaget, Bruner, Vigotski, Landa, Skemp, Dienes, Prvanović, Teško?

Nema teoretičara ni praktičara koji se bavi problemima učenja Matematike (poučavanja u matematici) koji se ne bi složio sa konstatacijom da je učenje (poučavanje) od 7 do 11. godine presudno za formiranje stava spram učenju matematike na svim kasnijim stupnjevima obrazovanja i odgoja.

Nekvalitetna pouka i učenje, tj. "falširanje" u učenju u tom periodu uzrokuje multiplicirano "falširanje" i neuspjeh u kasnijem učenju matematike.

Ovdje ćemo se zato pozabaviti samo onim teorijama učenja koje se pretežno odnose na učenje (i poučavanje) početne nastave matematike, odnosno poučavanje djece u razdoblju od njihove sedme do njihove 11. godine. Toliko nam dozvoljava svrha ovog priloga.

S obzirom na unutrašnju, logičku povezanost matematičkih sadržaja "magloviti" pojmovi, sudovi, zaključci .. koji su "naučeni" u početnoj nastavi uzrokuju pravu tamu u predstavama o istim kategorijama koje se uče (produbljuju i proširuju) kasnije.

Dakle, bude li matematika djetetu bauk do njegove 11. godine, s velikom vjerovatnoćom se može očekivati da će ona biti "bauk na kvadrat" kasnije.

Sve ovo što smo do sada naveli daje nam za pravo da ukažemo na činjenice koje ukazuju na generiranje stava učenika spram učenja matematike: "bauk" ili "nije bauk" u perioda njegova učenja matematike u početnoj nastavi.

Navest ćemo najvažnije momente iz nekoliko teorija učenja (poučavanja) koje dobro opisuju učenje i pouku početne nastave matematike. Poslužit ćemo se samo generalnim (za)mislama nekih teoretičara, uglavnom psihologa, o učenju (poučavanju) koje ćemo potkrijepiti pogodnim egzemplarima. Za čitatelja koji se bavi poukom u matematici, kojem ovo što slijedi, bude novina, bit će to i odgovor na pitanje zašto je matematika za (neke) njegove učenike bauk, a za neke nije. Krenut ćemo od zamisli Jana Piageta.

Poznato je da Piaget razvio dvije teorije:

- teoriju kognitivnog razvoja djeteta i
- teoriju učenja.

Mada su ove dvije teorije veoma ispletene, ovdje ćemo generalno opisati njegovu drugu teoriju - teoriju učenja.

Piaget je postavio tri temeljne odrednice učenja:

- oblikovanje (mentalnih) pojmova;
- prilagodba tih pojmova (novom) iskustvu;
- povezivanje pojmova u strukture.

Druga odrednica, postavka, **prilagodba** pomoći će nam da shvatimo zašto matematika može postati **bauk**. Od koje je važnosti prilagodba (adaptacija) za harmoničan kognitivni razvoj subjekta najbolje govori Piagetovo shvatanje inteligencije: "Inteligencija je prilagoba" (mislio je, naravno, osobnost prilagodbe).

Piaget govori o dvije vrste prilagodbe: o **asimilaciji** i o **akomodaciji**. U slučaju asimilacije, prema Piagetu, subjekt uklapa nove pojmove (nova iskustva) u strukturu ranije stečenih pojmova (iskustava). Ovu prilagodbu Pamela Liebck (u knjizi Kako djeca uče

matematiku) označava kao "ugodnu" prilagodbu. Međutim, za Pamelu Liebeck je adaptacija koju je Piaget označio kao akomodaciju je "neugodna" prilagodba, jer je prema Piagetu u ovom slučaju riječ o transformaciji pojmova: ili redukciji njihovog značenja ili ekstenziji njihovog značenja.

Zašto je Pamela Liebeck dala ovim adaptacijama attribute **ugodna** odnosno **neugodna** pokazat ćemo na jednom primjeru.

Kad dijete riješi nekoliko zadataka oblika $4+3$, $5+4$, $7+2$, neće na njega ostaviti poseban utisak (tačan iskaz) $5+4=9$. Naravno, ne ostavlja ni na nas. Dijete je asimiliralo taj zbir u strukturu ranije stečenih iskustava.

Međutim, kada djetetu ustvrdimo da je, pri određenom značenju sabiranja, **tačan i iskaz $5+4=12$** , nastupit će nevjerica, pa i neugoda zbog neomogućnosti objašnjenja.

Bit će teško da nastavnik, čak i onaj potpuno odan Brunerovim shvatanjima ("moguće je svakon objasniti, primaći sve" uz dobro metodičko vođenje), ubijedi učenika da može biti **tačno i: $5+4=12$** .

Naravno, u ovom primjeru nije riječ o decimalnom brojevnom sistemu (u kojem nije tačna jednakost $5+4=12$ tj. u kojem je $5+4$ (jedinica) jedako je jedna destica i dvije jedinice), već je riječ o brojevnom sistemu čija je baza 7 i u kojem je jednakost $5+4=12$ tačna jednakost, pri čemu 12 znači: jedna sedmica i dvije jedinice (a ne dvanaest).

Ovo je bio primjer akomodacije, kako to kažemo neugodne adaptacije, ili preciznije primjer u kome je proširen pojam baze brojevnog sistema.

Učenje matematike "vri" od situacija učenja u kojima se dešavaju akomodacije tj. neugodne adaptacije (prilagodbe).

Mogu li se ove situacije izbjeći? Naravno da ne mogu. I ne bi dobro bilo kada bi se mogle izbjeći, jer bismo tada tapkali u mjestu u "hodu" razvijanja u djetetu nekih od izuzetno važnih osobina i karakternih crta. Upravo akomodacijama se čine krupni koraci ka cilju koji je pred nastavom i učenjem matematike: da razvija kritičko i divergentno mišljenje.

I u jednostavnijim slučajevima, naprimjer kod sabiranja trocifrenih brojeva, učenik je suočen sa akomodacijom. Naime, pravilo, algoritam za sabiranje: "potpiši, podvuci saberi jedinice, saberi destice, saberi stotine...", zahtijeva transformaciju (dakle

adptaciju prije akomodacijom, nego li asimilacijom) čim je broj nekih jedinica prešao 9.

Nakon ovih primjera, lahko se prihvata mišljenje da akomodacija, neugodna (ali izuzetno korisna) prilagodba, uzrokuje neravnotežu između postojećih pojmova u svijesti subjekta i njegovih novih iskustava. Zadatak je učenja da tu neravnotežu vrati u ravnotežu.

Dakle, gledajući s aspekta Piagetove teorije učenja matematičkih sadržaja, učenik se neprekidno suočava s potrebom da svoje mišljenje adaptira akomodacijom, što je permanentna opasnost da dođe u situacije u kojima ne može odgovoriti tom zadatku, a kao posljedica može biti odustajanje i: "matematika je bauk".

Ako je onaj koji poučava svjestan svih ovih izazova, može ih dobrim metodičkim vođenjem, preduprijeti i za mnogo učenika **je** (u sitagmi **matematika je bauk**) transformirati u **nije**.

Ako matematiku shvatimo kao jednu veliku (divnu) građevinu koja je sazidana od opeka, onda upravo te opeke možemo shvatiti kao matematičke pojmove.

Matematički pojmovi nastaju matematičkim mišljenjem. Za nas, koji se bavimo početnim učenjem matematike, izuzetno su značajni oni pojmovi koji se u svijesti djeteta oblikuju odmah na početku, u početnoj nastavi matematike. A, početak formiranja pojmova u svijesti djeteta od sedme do jedanaeste godine, čije su misaone aktivnosti opisane kao konkretno-materijalne operacije, neraskidivo su vezane za recepciju okoline. Ove pojmove britanskog psihologa Richarda Skemp uzima kao primarne. Pojmove koji se naslanjaju, izvode iz primarnih Skemp kaže da su sekundarni. Na isti način govori o tercijarnim i ostalim pojmovima na višim razinama apstraktnosti.

Dakle, Skemp smatra da pojmovi čine hijerhijsku strukturu.

Naprimjer, dijete u okruženju uočava parove predmeta, koji se, rekli bismo, guraju u proces recepcije, i umješnim poučavanjem iz dovoljnog broja primjera dvočlanih skupova, apstrakcijom izdvaja suštinsko svojstvo svih tih skupova "dvojnost" i oblikuje pojam par (elemenata). Pojam par je za Skempa primarni pojam. Iz više primjera parova izvodi se sekundarni pojam čiji je simbol dva (two, zvai, ...) odnosno 2 (ili II).

Dakle, s pravom Skemp uzima da je "dva" sekundarni pojam. Nakon što dijete, na sličan način, usvoji pojmove 1,3,4, ... može u svijest djeteta izgraditi pojam "broj", a to je, prema Skempu, tercijarni pojam. Dalje se grade, pojmovi četvrte kategorije (razine apstraktnosti), pojmovi pete kategorije, itd. Naprimjer hijerhijski uređeni pojmovi, označeni simbolima, tročlani skup, tri, broj, zbir (brojeva), produkt brojeva, su redom egzemplari pojmova iz prvih pet kategorija.

Ovakvo zamišljeni odnosi između matematičkih pojmova neće onome koji je poučavan biti od velike koristi pri pravilnom učenju matematičkih pojmova. Toga je bio svjestan i Skemp. "Učenje je", kaže Skemp "k cilju usmjerena promjena stanja sistema usmjeravanja prema stanjima koja omogućavaju optimalno funkcioniranje".

Prema Skempu, usmjeravanja je dio organizma, možemo ga shvatiti dijelom mozga. Njegovim funkcioniranjem upravljaju osjećaji: uгода koja označava primicanje cilju znači odmicanje od ciljnog stanja i frustracija koja označava nesposobnost postizanja ciljnog stanja, smatra Skemp.

Prema Skempu, kada se nađemo pred matematičkim problemom naš sistem usmjeravanja šalje signal našem emocionalnom sistemu. Emocionalni sistem vraća našem sistemu usmjeravanja poruku pouzdanja ili poruku zabrinutosti.

Možemo li se složiti sa Skempom da osjećaji (emocije) imaju izuzetnu važnost u procesu učenja, odnosno pouke. Ukoliko ne prihvatamo ove misli Skempa, sa velikom vjerovatnošću ćemo se suočiti sa većim brojem učenika za koje je Matematike bauk.

Nastavnik koji prepozna važnost emocija u procesu učenja ima izgeda da kod učenika razvije stav prema matematici koji opisujem sintagmom "matematike nije bauk", a ukoliko ne obraća pažnju na emocije učenika u procesu učenja s velikom dozom vjerovatnosti kod učenika razvija stav opisan sintagmom "matematika je bauk".

Sada ćemo vidjeti na čemu Bruner zasniva svoju poletnost i optimizam kada je u pitanju poučavanje u matematici.

Bruner je osmislio teoriju učenja po mjeri Matematike. I u osnovi Brunerove teorije je formiranje (oblikovanje) pojmova tj. "višestrukog utjelovljenja neke apstraktne ideje", kako ističe Bruner.

Način oblikovanja pojmova, kaže Bruner, leži u tri načina prikazivanja svijeta:

- a. akcijskom (osjetilno iskustvo);
- b. grafičkom (slikovno iskustvo) i
- c. simboličkom (apstraktno iskustvo).

Bruner prepuručuje nastavniku da razmisli o nekoliko momenta:

- a. (prirodnoj) predispoziciji djece za učenje,
- b. o načinu ustroja znanja;
- c. o redoslijedu obrade gradiva i
- d. motivaciji i nagrađivanju.

"Djecu ne možemo spriječiti da uče", kaže Bruner, i dodaje "potrebno je stvoriti situacije vođenog otkrića koje je zasovano na pažljivo odabranim iskustvima (primjerima), i na opisivanju tih iskustava riječima slikama i simbolima."

Evo kako Bruner vidi motivaciju i nagradu. On smatra bitnim da djeca vide da njihov rad (učenje) ima svrhu. Najveća pohvala i nagrada za (dobro) učenje nije pohvala ili nagrada od odraslih (poučavatelja), nego unutarnje zadovoljstvo. Ako djeca mogu samostalno evaluirati svoj rad (naprimjer spoznaja da je zadatak tačan ne zato što je to nastavnik konstatovao nego zato što je to učenik samostalno provjerio), onda djeca počinju osjećati zadovoljstvo.

U okviru susreta mladih mateamatičara GAUSS 2002, koje tradicionalno okuplja matematičke talente učenike četvrtog razreda osnovne škole, nije ostalo nezapaženo oduševljenje učenika koji su prvo simbolički riješili jedan matematički problem, a onda samostalno provjerili rješenje. Problem je bio vezan za «rezanje» obojenog modela kvadra čije su dimenzije u centimetrima $12 \times 5 \times 4$ i određivanja broja kocki od jednog kubnog centimetra koje su obojene po jednoj, po dvije, po tri strane. Kada su svoje računanje potvrdili "rezanjem" konkretnog kvadra i brojanjem nastalih kocki, nastala je prava erupcija oduševljenja među učenicima, jer se sve "uklopilo".

Nije teško shvatiti i prihvatiti da se Bruner zalaže za optimalno poučavanje koje pretpostavlja da se i pojmovi i njihovi odnosi predstavljaju na sva tri načina: akcijskom, slikovnom i simboličkom i, posebno, da je u osnovi učenja motivacija i nagrađivanje, dakle emocije.

Kad govori o motivaciji, Bruner svu odgovornost prebacuje na nastavnika koji bi morao da uvaži (a da ne sputava) prirodnu dječiju radoznalost, tj. sklonost ka istraživanju i učenju. Od toga da li je nastava "brunerovska" ili **nije** "brunerovska" umnogome zavisi da li je ili nije "bauk".

«Učenje je proces silno složene igre», kaže Zoltan Dienes. Dienes govori o dvije vrste igre: o primarnoj igri i o sekundarnoj igri. Pod primarnom igrom, Dienes podrazumijeva aktivnost (djeteta) sa materijalima radi zadovoljavanja neposrednih želja i nagona, a sekundarna je igra aktivnost koja se vrši svjesno i kojoj je cilj nešto izvan (iznad) zadovoljenja želja.

U sekundarnoj igri imamo pokušaje da se gradi materijalima, te da se otkriju apstraktni zaključci i pravila u vezi sa učenim obrascima.

Prema Dienesu, sekundarna igra sadrži apstrahiranje, simbolizaciju i generalizaciju.

Dienes smatra da djeci najbolje pomažemo u apstrakciji i generalizaciji ako bogatimo aspekte njihovog najboljeg iskustva (više, ali ne previše dobrih, bez mnogo "šumova" - nepotrebnih podataka, tj. primjera).

Pretpostavljamo da je svaki čitalac ovih redaka koji je ili profesionalno ili na drugi način upućen na pouku učenika, dakle na kognitivne procese u svijesti učenika, očekivao da ovdje nađe mjesta i teorije Vigotskog. Implicitno smo u sve četiri navedene teorije učenja i poučavanja naveli govor, dakle riječi koje Vigotski usko veže sa pojmovima.

Dakle, teorije Vigotskog su prisutne bilo koju teoriju učenja i poučavanja promišljali.

Važno je, posebno za nastavnike praktičare, da se u planiranju i programiranju, te realizaciji i evaluaciji poučavanja prisjete teorija učenja i poučavanja i da biraju optimalne strategije pouke. Odluke u tom smislu bit će uvijek kompromisi između onoga što nam nude (suprotstavljeni (!?) stavovi o učenju i poučavanju) Piageta i Brunera i onoga što nam nude Dienes i Skemp, naprimjer. Nikada ne zaboravljajući ono o čemu je mislio Vigotski kada je u pitanju mišljenje i učenje.

Da zaključimo. Matematika (ni)je bauk produkt je emotivnog odnosa i stava, općenito, učenika prema matematici. Rasprostranjeno je mišljenje da je stav spram matematike, kod učenika formiran do 11 godine njegovog života.

Kakav će stav učenik izgraditi u dobroj mjeri zavisi i od načina pouke, odgovornosti nastavnika razredne nastave, koji poučava učenika do njegove 11. godine.

Bude li stalno, tokom pouke, na umu imao neku od teorija učenja (pouke) koju smo skicirali ili neku drugu za koju ovdje nije bilo mjesta, vjerovatost je velika da za njegovog učenika u višim razredima matematika neće biti bauk. Obrnuto, učenici koji su poučavani bez uključivanja emocija i motiva u taj proces imaju velike izgleda da kad-tad pri pomisli na matematiku, "ugledaju" bauka. Matematika niti je bauk niti nije bauk. Matematika je izazov i mogućnost da se u učeniku izgrade brojne sposobnosti i crte karaktera.

Da li će te mogućnosti biti realizirane, zavisi od mnogo faktora. Onaj faktor na koji mi (poučavatelji) možemo utjecati je pouka. Učinimo, zato, pouku takvom da bi se u njoj našlo više Skepove sistematičnosti, Piagetovog opreza, Brunerovog optimizama, Dienesove (sekundarne) igre i punih (suprotno od šupljih) riječi Vigotskog.

Umjesto zaključka: obje teze navedene u prvom dijelu teksta (A Matematika je bauk i B Matematika nije bauk) gube smisao. Ipak je matematika (dobra) Matematika. Prihvatljiva je i inverzija: Matematika (dobra) matematika.

Završit ćemo jednom mišlju Aleksander-a Sutherland-a Neill-a (New Summehill):

"Kada su emocije slobodne intelekt će se sam pobrinuti za sebe" i jednom (našom) dopunom: "kada ugušimo emocije intelekt će se sam pobrinuti da uguši sebe."

LITERATURA

1. Booker, George: *Teaching Primary Mathematics*, University Meibourne, 1992.
2. Čehić, Ejub: *Psihologija* (skripta za studente Odsjeka za psihologiju FF u Sarajevu), Sarajevo, 1998.
3. Liebeck, Pamela: *Kako djeca uče matematiku*, Educa, Zagreb 1998.
4. Markovac, Josip: *Metodika početne nastave matematike*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
5. Neill, Aleksander Sutherland: *New Summerhil*, Coprinting Z. Readhead and QA. Lamb, 1992.
6. Polya, Georg: *How to solvet it*, Princeton University Press, 1957.

WHY MATHEMATICS IS(NOT) A «BUG-BEAR»?

Summary

In this paper which is, first of all, written to those who teach elementary mathematics, we present some facts which prove the thesis that mathematics with its abstractness, on one side, and the inadequate didactic form on the other side makes the subject Mathematics something what students experience as «bug-bear». We presented some other facts which prove opposite, i. e. that mathematics to many students is not, or more precise, should not be bug-bear.

In this paper we intended to present that difficulties in the process of learning mathematics mostly generate teaching mathematics very often without adequate pedagogical-psychological dimension.

Presenting the most important moments in Piaget, Skempton and Bruner's teaching theories, we pointed at the traps in which many elementary mathematics teachers may be entrapped.

We also pointed at extremely important methodological (psychological-pedagogical) mathematics teachers' qualifications. We presumed that the insufficient teacher's methodological qualifications are one of the generators «frustrating» student's attitude towards Mathematics. Among numerous causes of the unsuccessful mathematics teaching, i.e. experiencing mathematics as «bug-bear», we indirectly pointed out that the most important ones are connected with the negligence of psychological, specially emotional process regularities which, along with the cognitive ones, take part in the student's mind during learning (teaching) mathematics.

All our experiences prove that mathematics teachers very often do not know or do not recognize and do not find seriously the psychological dimension of mathematics teaching

We will finish this summary with the quotation of Alexander Southland: »When the emotions are free ,the intellect will take it upon itself.« We will add: »when we stuffle the emotions, the intellect will take it upon itself.«

Mr. Hazema Ništović

JEZIČKI PURIZAM U ČASOPISU BOŠNJAK

Abstrakt

Tokom svog razvoja bosanski jezik je prolazio kroz različite faze, bio je pod snažnim uticajem drugih jezika i kultura, a posebno pod pritiskom austrougarskog činovničkog aparata. Strana administracija je uticala na pojavu nestandardiziranih i nakaradno skrojenih gramatičkih konstrukcija na svim nivoima jezičke strukture

List Bošnjak je komentirao realizaciju jezika u složenim društveno-historijskim prilikama i zalagao se za jezički purizam U listu je pokrenuto značajno pitanje koje se odnosilo na intervenciju u oblasti normativne politike.

Bošnjak se zalagao za planiranje jezika u vrijeme kada bi svako interveniranje , u bilo čijem jezičko-kulturnom naslijeđu, bez obzira kako bilo pripremljeno i elaborirano, na nekoj strani izazvalo otpor.

Bošnjakove rasprave nisu zaustavile doticanje germanizama u bosanski jezik, ali su imale značajan doprinos u zaustavljanju germanizacije bosanskog jezika.

Tokom svog razvoja bosanski jezik je prolazio kroz različite historijske faze. Dževad Jahić u *Trilogiji o bosanskom jeziku (Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora)* periodizira bosanski jezik na: južnoslavenski period, bogomilsko doba, tursko doba, austrougarski period, srpskohrvatski period i bosansko doba.

Svaka od ovih faza ostavljala je traga na *bosanskom jeziku*, gdje je tokom *orijentalne komponente razvoja i značajne evropske linije razvoja* bilo i očitog "kvarenja bosanskog jezika". *Bošnjak* ovu pojavu kvalificira osobinom Južnih Slavena koji ne znaju čuvati svoje i koji se lahko povode za tuđim. "*Mi prisvajamo lakomo tugje rgjava svojstva, a radimo iz svih sila da se odlučimo od najljepših naših svojstava. Naše dobro je, dakle, u našim očima neko zlo, te ga*

zabacujemo a na mjesto svoga dobra prigrbljujemo tugje zlo."¹ Do intenzivnijeg "kvarenja jezika" dolazi u vrijeme Austro-Ugarske. Bošnjak smatra da to ranije nije bilo tako uočljivo kao u vrijeme austrougarske vlasti. "Nu kod nas u Bosni ta mana nije bila tako očevidna kao danas, reko bih šta više, da je to kod nas sasvim nova pojava i da uzima sve veći mah."² Bošnjak kritizira što se omladina u posljednje vrijeme slijepo povodi za strancima i stranim uticajem, te oponaša strance u svemu bez obzira da li je to što stranci rade dobro ili loše. "U nas je nastala u novije doba prava jagma za sve što je tugje u mlagjem naraštaju. Danas se naša omladina slijepo povelu za tugjincem i slijedi ga u svakom njegovom koraku i bez obzira da li joj stranac prednjači dobrim ili rgjavim primjerom, ne misleći ni na posljedice, u koje ih može dovesti njihova sljepoća."³ U oponašanju stranaca omladina se takmiči ko će više preuzeti tuđih običaja, ili ko će više prisvojiti tuđih iskrivljenih riječi, ili rečenica od stranaca. Poseban uticaj na "kvarenje jezika" imaju oni stranci koji su naučili tek poneku našu riječ pa je nevješto upotrebljavaju, gotovo uvijek iskvareno i nakaradno.⁴ Na "kvarenje jezika" najviše utiče niži vojnički stalež koji teško uči naš jezik, a i ono što usvoje uglavnom usvoje pogrešno. Omladina kontaktira sa strancima, usvaja loše konstrukcije riječi i rečenica koje izgovaraju stranci, a potom, u razgovoru s njima upotrebljava ih "isto onako nakazno i iskvareno kako ih je čula od stranaca."⁵ Na ovaj način mladi ljudi uništavaju svoj *maternji jezik* inkorporirajući u njega adaptirane i prekrojene nerazumljive riječi i rečenice. Tako oni "odbacuju svoje dobro, a prihvataju *tugje zlo*."⁶ Pri tome se niko ne trudi da nauči korisne stvari za dobrobit svoju i naroda kojemu pripada.

¹ Moguć autor ovog teksta je Edhem Mulabdić, koji se u *Bošnjaku* javljao pod pseudonimom SALIHAGA. On je upotrebljavao i sljedeće inicijale i pseudonime: Ašik-Garib, E. Miralem Garib; M. Selim, Omer Salih; Selim Sabit Tale; Ekrem E. Mir; E. M. Selim Kemal; M...; m. M.; Mujo,O.; Salem; S-m; ... ić, *Čuvajmo materinski jezik*, Bošnjak, I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1.

² Isto, str. 1.

³ Isto, str. 1.

⁴ Salihaga: *Čuvajmo materinski jezik*, Bošnjak, I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1.

⁵ Salihaga: *Čuvajmo materinski jezik*, Bošnjak, I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1.

⁶ Isto, str. 1.

Bošnjak o jezičkoj toleranciji za vrijeme turske vladavine

Naši stari ranije su znali bolje cijeniti i čuvati svoje običaje i svoj jezik. Ne može se reći da u prošlosti nisu imali bliže dodire sa *stranim narodima*, a kada je jezik u pitanju, bili su još u nepovoljnijim okolnostima nego što je bila omladina u vrijeme Austro-Ugarske. I pored svega, oni su "*tugje poštovali*, a svoje vrlo dobro čuvali."⁷ Nikada se Bošnjaci nisu povodili za tuđincima na svoju štetu. "Stari Bošnjaci su od stranaca učili ono što je dobro i korisno, a prezirali i odbacivali sve ono što ne valja. Nisu oni htjeli za tuđu ljubav ostaviti svoje običaje, ni zaboraviti svoj *materinski jezik*, a još su manje svoj lijepi jezik trovali miješajući u nj" *tugje iskvarene rečenice*, koje u *našem jeziku* nemaju nikakvog značenja."⁸ Bošnjak govori o širenju islamske kulture u Bosni koja je uticala i na proces jezičkog mijenjanja, pogotovo na polju leksike. I pored toga u Bosni se *turski jezik* nikada nije masovnije prihvatio, a i Turci su, u pogledu jezika, bili posebno tolerantni.

Nikome nisu nametali svoj jezik, domaći jezici su živjeli i niko nije osporavao njihovo postojanje. Osporavanje *bosanskog jezika* i zabrana njegovog naziva dešava se u vrijeme Austro-Ugarske.⁹ Bošnjaci su se borili za svoj jezički i kulturološki identitet. Bošnjak kaže: "*A ako je kakav dušmanin pokušao da im silom nametne tugje običaje i tugji jezik, oni su složno i odlučno ustali i borili se junački protiv takvog dušmanina. Naši stari nisu žalili ni krv proliti da bi sačuvali svoje blago.*"¹⁰

Bošnjake je sa Turcima vezivala ista vjera, ali oni nikada nisu za njihovu ljubav odbacivali svoje običaje, niti su zaboravljali svoj jezik. Turska nije insistirala na *jezičkoj prevlasti*.

"Bošnjakinje su se udavale za Osmanlije i *nikada se nije čulo da je plemenita i ponosna Bosanka za volju Osmanlije, svoga čovjeka – zaboravila svoj materinski jezik, ili ga kvarila nekakvim neopravdanim primjesama, već ga je kroz cio svoj vijek očuvala isto onako čisto, kako ga je od matere naučila. A ako je uz Osmanliju naučila još i turski, aferim joj bilo i trebalo joj je.*"¹¹ Bosanski jezik se čuvao i u dijaspori.

⁷ Isto, str. 1.

⁸ Isto, str. 1.

⁹ Vladina Naredba o zabrani naziva *bosanski jezik*, Sarajevo, 14. X 1907.

¹⁰ Salihaga: *Čuvajmo materinski jezik*, str. 1.

¹¹ Salihaga: *Čuvajmo materinski jezik*, Bošnjak, I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1.

Iseljenička bošnjačka grupa u Turskoj čuvala je svoj jezik, čuvali su ga i glasoviti Bošnjaci koji su se popeli do položaja velikog vezira. *Bošnjak* ističe da se u kancelariji velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića govorilo samo bosanskim jezikom. "Za to što je Mehmed-paša ljubio svoj narod i svoj materinski jezik nazvaše ga neki turski historici podrugljivo 'bosanski patronom'. Ali plemeniti Mehmed-paša nije se plašio tog podrugivanja, već ostade vjeran svojoj miloj otadžbini i svom materinskom jeziku do zadnjeg časa svog života, a to je poznato i svemu naučnome svijetu."¹² Bosanski jezik je bio pod snažnim uticajem drugih jezika i kultura, posebno pod pritiskom tuđinskog administrativno-činovničkog aparata koji je često uticao na "kvarenje jezika".¹³ *Bošnjak* ističe da su stari Bošnjaci čuvali i sačuvali običaje jezika i *junačko ime*. Oni su odolijevali nezgodama koje su ih pratile kroz vjekove, a jezik su sačuvali i štitili od kvarenja. "Oni nam naš jezik sačuvaše kroz vijekove i predadoše ga nama – svojim potomcima, čista i nepokvarena. To nam i jest jedini amanet, što su nam ga naši pragjedovi ostavili i koga bi trebalo da čuvamo kao oko u glavi."¹⁴

Nije im u čuvanju jezika pomagala država sa svojim zakonskim mehanizmima, oni su jezik čuvali u sebi, u porodicama, čaršijama i književnom blagu.

Jezički purizam i separatizam u *Bošnjaku*

Bošnjak je bio odlučan u očuvanju slavenskog kulturnog naslijeđa, pa je često polemizirao sa onim koji su mu prigovarali da se ne drži zavedenog *književno-školskog jezika*, onima koji su ukazivali na greške u objavljenim tekstovima. *Bošnjak* kaže: "Mi tijekom odgovaramo: 'Nama se preče držati narodnoga muhamedanskoga materina govora i jezika nego li druge riječi u isti miješati'".¹⁵ Čuvanje bosanskog jezika od tuđeg uticaja ponekad je vodilo jezičkom purizmu. Bez obzira koliko su ovi motivi razumljivi, ta tendencija je okivala jezik, nije mu dopuštala da se u njega inkorporiraju tuđe riječi, ili neki elementi stranog jezičkog sistema. *Bosanski*

¹² Isto, str. 1.

¹³ Dževad Jahić: *Jezik pod zaštitom države*, Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora, Sarajevo, 1999, str. 184.

¹⁴ Saliaga: *Čuvajmo materinski jezik*, *Bošnjak* I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1.

¹⁵ Anonim: *U odbranu našega čistoga govora i jezika*, *Bošnjak*, XVII/1907, br. 1, 7. I, str. 2.

jezik je otvoren, ali neke tendencije purizma evidentne su i u Bošnjaku. U tekstu *Izvrtnje narodnog govora* prisutno je izvjesno blago negodovanje zbog upotrebe turcizama. Naime, pisac prvo reagira na neadekvatnu upotrebu turske riječi *maslehet*, umjesto *maslahate* (govore) u narodnim pripovijetkama koje je zabilježio Ivan Zovko, pa kaže: "...a i kada bi bila pravo napisana, nije joj dato pravo značenje, ili bolje trebalo je za ovaj smisao uzeti drugi izraz n.pr. jedni glagoljaju, buncaju, tešu, čavrljaju i.t.d., sve su to narodni izrazi za smisao govore."¹⁶

Dakle, autor umjesto turcizama nudi riječi slavenskog porijekla ističući potrebu za odvajanjem od orijentalne tradicije i njegovanjem slavenskog jezičkog izraza. U daljem tekstu ispoljava se izvjesna tolerancija prema riječima orijentalnog porijekla (turskim). "*Mogao bih sam sebi primijetiti: čemu baš tolika buka u obranu samih turskih riječi? Ali me goni neprestanice – kako rekoh – to zlostavljanje, pa makar one i tuđe bile. Da su se te i još mnoge turske riječi zavukle ovamo, tome niti sam ja kriv, niti pisac.*"¹⁷ Autor je ispoljio blagi jezički purizam u odnosu na turski jezik. On smatra da ne bi trebalo protjerivati one turcizme koji su se adaptirali u bosanskom jeziku, pogotovo ako su tu dobili pravo građanstva. Autor ističe: "*Sad smo malo progledali očima, sad znamo malo cijeniti svoj zlatni jezik; sad ga imamo prilike bolje proučavati, pa ćemo onda tuđe riječi upotrebljavati. Ako su te riječi dobile pravo građanstva, kao što su mnoge druge n.pr. kašika, sat, amanet, barjak, rijaset itd., onda ih treba njegovati kao svoje.*"¹⁸

U *Bošnjaku* je jako izražen "grafijski purizam", te purizam u odnosu na riječi i njihove oblike koje su dolazile sa strane. Insistiralo se na domaćim autohtonim crtama kojima se davala prednost u odnosu na istočne i zapadne jezičke osobine.¹⁹

I pored svega *bosanski jezik* nikada nije pokazivao značajnije težnju odvajanja i zatvaranja u uže okvire jer bi ta tendencija ugrozila osnovna obilježja komunikativnosti. Jezik prima uticaje, ali i sam utiče na druge jezike. Dakle, jezički

¹⁶ Edhem Mulabdić: *Izvrtnje narodnog govora*, Bošnjak, II/1892, br. 4, 28. I, str. 1.

¹⁷ Isto, str. 1-2. (ovdje se misli na Ivana Zovku i pomenuti prijevod narodnih pripovjedaka)

¹⁸ Isto, str. 1-2.

¹⁹ Dževad Jahić: *Purizam u bosanskom jeziku*, Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora, Sarajevo, 1999, str. 90.

separatizam je ekstralingvistička pojava koja je, u našim uvjetima više političke, a manje jezičke prirode.²⁰ U *Bošnjaku* se ponegdje nađe i neki separatistički stav, krajnje negativan i nerealan. Međutim, on se više doima kao sporadična reakcija ili ispad nekog *Bošnjakovog* saradnika nego stav lista. *Bošnjak* reagira na jedan Vladin oglas u kojem se traže prevodioci za srpski i hrvatski jezik pa kaže: "Nu, ako je tako, kao što mi razumijemo, onda znamo, da će ovaj činovnik imati pune ruke posla, sa prevodima sa hrvatskog ili srpskog jezika na bosanski."²¹ Slično su intornirane i reakcije koje se odnose na ćirilicnu tradiciju.

Bošnjakov stav prema germanizmima

Već je naglašeno da je *Bošnjak* pokazivao više tolerancije prema turcizmima nego prema germanizmima.

Bošnjak oštro kritizira mladi naraštaj koji pod uticajem činovničko-administrativnog aparata "kvari svoj jezik", te tako baca pod noge pradjedovski amanet. "Ta još se nije navršilo ni punih 14 godina, kako je austrijska vojska zapremila Bosnu i Hercegovinu i već vidiš silne promjene u običajima i čuješ veliku pokvarenost u jeziku. Boga mi, ko da smo se složno zakleli da za ovo kratko vrijeme potrpamo pod noge naših pradjedova amanet, koji su oni stotinama godina čuvali. Naši pradjedovi borahu se za nj kroz vijekove i proljevahu svoju krv, a mi hoćemo i bez nevolje, da ga upropastimo."²² Najviše kritike *Bošnjak* upućuje mladim trgovcima koji za volju svojih mušterija, stranaca, kvare svoj jezik, a i ostaloj mladeži, koja dolazi često u dodir sa strancima. *Bošnjak* govori o komunikacijskoj funkciji jezika, odnosno idiolektu (govoru pojedinca) i njegovom odnosu prema svom jeziku. Jer, kako reče prof. Dževad Jahić "Jedna je stvar govoriti ga i znati u elementarnom smislu riječi, a druga je stvar biti svjestan tog jezika, tj. imati svijest o sebi kao duhovnom biću, koje se iskazuje i tim jezikom. Struktura tog jezika u isto vrijeme je i dio strukture čovjekovog misaonog bića"²³

Zajedno sa Austro-Ugarskom u Bosnu su došli brojni stranci: Nijemci, Mađari, Česi, Poljaci, Rumuni i drugi. Razumljivo

²⁰ Dževad Jahić: *Purizam u bosanskom jeziku*, str. 90.

²¹ Anonim: *Srpskohrvatskog jezika tumač*, *Bošnjak*, I/1891, br. 23, 3. VII, str. 3.

²² Salihaga: *Čuvajmo materinski jezik*, *Bošnjak* I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1.

²³ Dževad Jahić: *Svjetski jezici i maternji jezik*, *Bosanski jezik* u 100 pitanja i 100 odgovora, str. 172.

je da svi nisu znali *bosanski jezik* i nisu ga morali znati. Mnogi od stranaca su naš jezik *natucali*. Bošnjak ističe: "Naš jezik nije lahak, te ga ne mogu brzo da savladaju i oni često pogrešno govore, a kamo li ne će pogriješiti oni, koji sa svim slučajno nauče nekoliko riječi i njima se teškom mukom služe. Osim toga, što oni prave velike pogreške u našem jeziku, već zbog velike ograničenosti uzimaju u pomoć i riječi iz svog jezika, da se lakše izraze, a za nuždu prevagjaju nesmotreno i rečenice, koje u našem jeziku ne mogu imati nikakva smisla, jer su po kalufu njihova jezika."²⁴

Mladi trgovci su u čestom kontaktu sa strancima koji pogrešno upotrebljavaju riječi *bosanskog jezika* i nakaradne konstrukcije rečenica. Da bi se približili stranom kupcu, trgovci uče od stranaca "te pogreške i kroz prevedene rečenice, te se njima služe pošlje nekim ponosom."²⁵

Bošnjak kritizira govor trgovaca koji, oponašajući strance, ne vode računa o kongruenciji (sročnosti) tj. da gramatička veza među spojevima riječi bude uspostavljena podudarnošću obličkih obilježja, roda, broja i padeža. Ilustrativan je, u tom smislu, razgovor između mladog trgovca i vojnika, stranca koji je došao u dućan da kupi fes. "Dogje recimo jedan vojnik stranac dućanliji i kaže: Pokaži, komšija jedno fes! A dućanlija će: Kakvo fes, crveno ili mrko? Crveno! Evo crveno fes komšija, to je taki dobri fes. Šta košta to fes komšija? To fes košta jedan forint. To skupo komšija. Koliko ti platiš? Ja plati sedum zekseri. A, to ne dobro komšija, ja kupi za sedam zekseri."²⁶ Ovakav govor sa strancima mladim ljudima pređe u naviku, pa tako počnu govoriti i sa svojim zemljacima, Bošnjacima.

Pored loših rečeničnih konstrukcija, u razgovoru među Bošnjacima često se čuju riječi koje nisu u duhu našeg jezika kao što su: *curka, ženka, mamička, hodina i tome slično*.²⁷

Koliko god Bošnjak bio tolerantan prema upotrebi turcizama koji su se *udomaćili* u *bosanskom jeziku*, toliko je kritikovao riječi njemačkog porijekla koje su se u *bosanski jezik* uvukle za kratko vrijeme pa se, upotrebljavaju kao da su naše.²⁸

²⁴ Salihaga: *Čuvajmo materinski jezik*, isto, str. 1.

²⁵ Isto, str. 1.

²⁶ Isto, str. 1.

²⁷ Isto, str. 1.

²⁸ Isto, str. 1.

Bošnjak navodi primjere u kojima su njemačke riječi vještački nakalemljene, u *bonsanski jezik* a za koje ne bi bilo teško pronaći domaće, riječi slavenskog porijekla ("Fraške šljive; Hajmo na špacir; On bi piso, a! nema cajta; Bio je ureštu; Ala je špatno; Šta ti fali? Kako ti ide gešeft?; Beštelovo sam robu; Jesi l' opucovo cipele?; Ti si ležo u špitalu; Daj mi porciju mesa; Ja sam marod; Sjedi, evo imaš i ti plac; Jesi l' već dobio kvartir?").²⁹

Bošnjak navodi neke rečenice koje su strane našem jeziku i koje se nikada prije nisu mogle čuti, a po dolasku nove vlasti postaju masovno sredstvo sporazumijevanja ("svako se njima služi").

"Kao primjer navešću ove prevedene rečenice: Koliko je sati? Odgovor: 'Pola pet' na mjesto četiri i po. Pola deset, na mjesto: devet i po. Deset minuta na šest na mjesto: deset preko pet. Tri frtalja na dvanaest na mjesto: četvrtina do dvanaest ili kako u nas kažu: čejrek do dvanaest."³⁰

Bošnjak kritizira one koji strane riječi i oblike miješaju sa maternjim jezikom ne vodeći računa o sistemu svoga jezika, o gramatičkoj i pravopisnoj normi pa kaže: "Kad ih čuješ da govore, ne možeš rasuditi da li govore češki, poljski, slovenski, njemački ili magjarski. Materinskim jezikom beli ne govore, a ne govore ni jednim od ovih jezika, osim upravo njihovom smjesom (karišikom), kojoj ne bi znao drugog imena osim mali 'volapik'."³¹

Bošnjak ističe značaj vladanja stranim jezicima, pa kaže: "Nauči ti, brate, ako moraš sve evropske jezike, jer koliko jezika znaš, toliko ljudi vrijediš, ali kad govoriš recimo njemački, govori čisto njemački, ne miješaj svojih riječi, a kad govoriš svojim materinskim jezikom, onda govori onako kako te je majka učila. Ne treba, da miješaš u svoj materinski jezik riječi stranih jezika, kad ti nije potreba, te imaš svoje domaće riječi. Nemoj upotrebljavati ni izvraćenih rečenica koje prije nisi čuo kod nas. Zašto da govoriš nakaznu rečenicu: 'To ne dobro', kad imaš svoju materinsku: 'To ne valja'."³² Ovdje se kritizira nemaran odnos prema svom kulturnom naslijeđu i neprimjeren način učenja tuđeg jezika, te gotovo provincijalan odnos prema svome jeziku.

²⁹ Salihaga: *Čuvajmo materinski jezik*, isto, str. 1.

³⁰ Isto, str. 1.

³¹ Isto, str. 1.

³² Isto, str. 1.

Za ovakav kolokvijalni jezik vjerovatno postoje i drugi historijski i sociolingvistički razlozi. Jedan od njih je i nova vlast koja je uticala na širenje i nametanje svojih jezičkih obilježja. No, to je pretpostavka koja bi istraživačkim pristupom dala pouzdan odgovor. Značajan udio u "kvarenju jezika" ima i neukost koja je razlog neumjesnoj upotrebi mnogih znanstvenih izraza. Često se te jezičke konstrukcije zamjenjuju semantički neadekvatnim izrazima. Nisu u pitanju samo riječi stranog porijekla: latinske, grčke, francuske i druge nego i naše riječi koje se upotrebljavaju a ne zna im se pravo značenje. "N.pr. *Tvoja ljubopitljivost neće to dopustiti*" na mjesto: *Tvoj patriotizam (domoljublje) neće to dopustiti. Ne pjevajte što izvrsno, jer sluša ženskinje, na mjesto: Ne pjevajte što neuljudno. De mi to raspolazi, na mjesto: De mi to razjasni i t.d. Ovako besmislenih rečenica čućeš kod nas i u malo boljim krugovima, ali to govore obično oni, koji hoće silom da budu naučeni i da govore književnim jezikom.*¹³³

Dosljedna primjena suglasnika *h* i njegovo pisanje, tamo gdje mu je po etimologiji mjesto, narušena je dolaskom Austro-Ugarske.

Bošnjak je ovu pojavu zabilježio u svojim raspravama o jeziku gdje kaže: "U nas nije bila prije riječ: *kafana*. Na mjesto *kafana* govorili smo *kahva*. Iz toga je zaključio jedan Bošnjak, da *kafana* može značiti što i *kahva*, s toga se jednoč izrazi: *Ja istom popio kafanu, a vi dogjoste*".³⁴ Nesporazumi oko upotrebe glasa *h* su se dešavali usljed nedovoljne obaviještenosti i usljed neprecizne definiranosti njegove upotrebe Vlada je pokušala riješiti i u gramatično-pravopisnom smislu ustrojiti mnoge dileme i rješenja. Bošnjak se držao uglavnom standarda zacrtanog u *Gramatici* iz 1890. *Gramatika bosanskog jezika* iz 1890. dotakla je i pitanje upotrebe glasa *h*. U poglavlju u kojem se govori o samoglasnicima autor *Gramatike* ističe: "Tako se umeće *v* i umjesto *h* kada se ovo ne izgovara, n.p.r. *duvan* mjesto *duan* za *duhan*, *muva* umjesto *mua* za *muha*."³⁵

³³ Isto, str. 1.

³⁴ Salihaga: *Čuvajmo materinski jezik*, Bošnjak I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1.

³⁵ *Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole*, Sarajevo, 1890, str. 10.

Bošnjakova reakcija na upotrebu njemačkog jezika u javnim natpisima

Dolaskom Austro-Ugarske Bosna doživljava historijsku prekretnicu. U prvim decenijama okupacije ne posvećuje se dovoljna pažnja uzdizanju i obrazovanju činovničkog kadra. Tako se u Bosni stabilizirao jedan apsolutistički birokratski sistem koji se odvojio od stanovništva.

Finansijska, sudska i politička uprava ustrojena je prema austrijskom uzoru. Njemački jezik se upotrebljava kao unutarnji službeni jezik paralelno sa spoljnim zvaničnim jezikom na kome se odvija korespodencija sa strankama.³⁶

Bošnjak je reagirao na upotrebu njemačkog jezika prilikom informiranja građanstva o promjeni smjera kretanja gradskog omnibusa koji je prevezio putnike iz grada do zemaljske bolnice na Koševu. Vlasnici dioničarskog društva za prevoz putnika su bili Nijemci, Rotter i Perschlutz. *Bošnjak* ne komentira izmjene u smjeru kretanja omnibusa nego kritizira jezik na kojem se obavještavaju putnici o ovim izmjenama, pa kaže: "Nu pri ovome nam je upala u oči jedna velika i neoprostiva pogreška gospode u upravi rečenog trgovačko-otpremničkog društva, koju moramo na javu iznijeti. Naime, rečena gospoda su sasvim zaboravila da su u Sarajevu, u glavnom gradu Bosne, nego su se zamišljala u Beču ili Hamburgu, i za to nijesu našli za potrebno da tu promjenu u općenju omnibusa za prijevoz publike objave i bosanskim jezikom nego su se zadovoljili samo sa tim da objave na njemačkom jeziku."³⁷

Problem naziva jezika u doba Austro-Ugarske povezan je sa nacionalnom afirmacijom. *Bošnjak* svaku dilemu i odstupanje od naziva *bosanski jezik* oštro kritizira i detaljno komentira. Očito je bila prisutna tendencija da se *bosanskom jeziku* da šire područje upotrebe.

Kada je Benjamin Kalaj preuzeo vlast, on je mnoga činovnička mjesta ustupio ljudima njemačke, češke, mađarske i poljske narodnosti. Ovo je prelaz od prohrvatskog kursa generala Josipa Filipovića u kurs koji je obilježen ekspanzijom njemačkog

³⁶ Vidjeti o ovome više kod Dževada Juzbašića *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo, 1999, str. 11.

³⁷ Anonim: *Nije li to hotimično omaložavanje bosanskog jezika*, *Bošnjak*, XI/1901, br. 45, 7. XI, str. 3.

jezika u unutrašnjem službenom saobraćanju.³⁸ "Ne znamo zašto su rečena gospoda našli za vrijedno da tu preinaku objave samo u ovdašnjem listu B.P., koji izlazi na njemačkom jeziku, a nijesu na druge ovdašnje listove uzeli obzira; ali to bi opet mali grijeh bio, da su rečena gospoda dala oglase štampati i po čašetima prilijepiti, nu ni toga nijesu učinili, nego su i ove oglase štampali i po čašetima dali prilijepiti samo na njemačkom jeziku, bez jedne riječi bosanski."³⁹ Austrougarska vlast nije težila tome da njemački jezik uvede kao isključivi službeni jezik, ali je *bosanskom jeziku* ostavljen skroman prostor u unutrašnjem poslovanju. Istina, nije utvrđeno u kojem će se omjeru upotrebljavati njemački, a u kojem bosanski kao službeni jezik. Upotreba jednog ili drugog jezika prilagođena je potrebama, ali je činjenica da je *bosanski jezik* imao podređen položaj u odnosu na njemački. Zbog toga se *Bošnjak* protivi "hotimičnom omalovažavanju bosanskog jezika i to baš u glavnom gradu Bosne i Hercegovine."⁴⁰

Bošnjak kritizira ovu pojavu, a onda pomalo ironično zaključuje: "...možda misle, da su omnibusi namješćeni samo za one, koji poznaju njemački jezik, te da onima, koji toga jezika ne poznaju ne treba ni znati za takvu promjenu općenja omnibusima?!"⁴¹

List konstatira da je ignoriranje *bosanskog jezika* istovremeno omalovažavanje *Bošnjaka*. "Nu bilo kako mu drago, ovaj postupak rečene gospode svakako je jedan neoprostivi grijeh i omalovažavanje nas *Bošnjaka* i našeg bosanskog jezika."⁴²

Tek je zvanično 1910. godine na Bosanskohercegovačkom saboru postavljeno pitanje upotrebe njemačkog jezika na željeznicama. Osoblje zemaljskih željeznica obraćalo se putnicima prvo na njemačkom jeziku, a onda na maternjem. Većina namještenika na željeznicama nije poznavala jezik domaćeg stanovništva. Posebno su kritizirani natpisi na njemačkom jeziku, pa je Klub srpskih poslanika zatražio da se uvede srpskohrvatski kao zvanični jezik. Vlada nije mogla penzionirati tolike činovnike, niti je mogla prihvatiti jezik autohtonog stanovništva zbog

³⁸ Dževad Juzbašić: *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo, 1999, str. 15.

³⁹ Dževad Juzbašić: *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, str. 15.

⁴⁰ Anonim: *Nije li to hotimično omalovažavanje bosanskog jezika*, isto, str. 3.

⁴¹ Isto, str. 3.

⁴² Isto, str. 3.

državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine, koja nije predstavljala poseban državno-pravni teritorij.

U skladu sa prijedlozima Budžetskog odbora Sabor je naložio Zemaljskoj vladi da srpski ili hrvatski jezik uvede kao zvanični jezik personala na željeznicama, a da natpisi na srpskom ili hrvatskom jeziku budu ispisani ćirilicom ili latinicom.⁴³

Bošnjak ovaj događaj nije komentirao. Istina, u posljednjem godištu *Bošnjaka* ima veoma malo rasprava o jeziku jer je već došlo do prenominacije jezika u *srpsko-hrvatski*, ali se pitanje grafije aktuelizira i oštro se reagira zbog naturanja ćirilice.

Izvori i literatura

1. Grupa autora: *Funkcionisanje jezika u višenacionalnim zemljama*, Institut za jezik i književnost, Posebno izdanje, Knjiga VII, Sarajevo, 1990.
2. Grupa autora: *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost – Odjeljenje za jezik, Radovi, VIII, Sarajevo, 1981.
3. Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do indentiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana)*, Zagreb, 1990.
4. Jahić, Dževad: *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1991.
5. Jahić, Dževad: *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora* (Trilogija o bosanskom jeziku) Sarajevo, 1999.
6. Jahić, Dževad: *Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanju Muslimana*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 11-12, Sarajevo, 1985.
7. Jahić, Dževad: *Uloga bosanskog jezika u procesima srpskohrvatske standardizacije*, "Pregled", 2 Sarajevo, 1987.
8. Juzbašić, Dževad: *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973.
9. Juzbašić, Dževad: *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*, Sarajevo, 1999.
10. Kraljačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo, 1987.
11. Kuna, Herta: *Jezik štampe u BiH do 1918*, Radovi VIII, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1981.

⁴³ Dževad Juzbašić: *Nacionalno politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910 – 1914)*, str. 60.

12. Stančić, Ljiljana: *Lingvistička terminologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Institut za jezik u Sarajevu, Radovi XII, Sarajevo, 1986.
13. Šipka, Milan: *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850-2000)*, Dokument, Sarajevo, 2001.
14. Zbornik radova: *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak*, Institut za književnost, Edicija zbornika, Knjiga X, Sarajevo, 1992.

PURITY OF LANGUAGE IN THE NEWSPAPER *BOŠNJAK*

Summary

During its development, Bosnian language passed through different phases, he was under strong influence other languages and cultures especially under pressure Austria-Hungary administration.

Foreign administration influenced on phenomenon non-standard and wrong grammatical construction at all levels language structure.

The newspaper *Bošnjak* commented realisation language in complicated social-historical conditions, and he also intervened in purity of language.

It was asked a question in proper intervention in region of normative politics

Bošnjak intervened for planning language, in time when intervening in anyone linguistic-cultural heritage no matter for quality preparation and elaboration, provoked resist on the other side.

Discussion in *Bošnjak* did not stop influence Germanisms in Bosnian language, but they had significant contribution to stopping Germanization of Bosnian language.

Mr. Memnuna Hasanica

AKTIONSART U NJEMAČKOM JEZIKU I ASPEKATSKA ILI VIDSKA ZNAČENJA U B/H/S JEZIKU

Abstrakt

Vid ili aspekt glagolska je kategorija za b/h/s jezik. Trajanje radnje, stanja ili zbivanja u b,h,s jeziku može biti vremenski ograničeno i neograničeno označavajući svršenost ili perfektivnost odnosno nesvršenost ili imperfektivnost radnje. Glagolski vid ili aspekt u njemačkom jeziku nije gramatička kategorija, jer jedan te isti glagol može biti svršen ili nesvršen što zavisi od konteksta. Tko u rječnicima nalazimo prijevode npr.: fällen-oboriti, obarati; binden-vezati, vezivati.

Vremenski tok, frekvenciju i intenzitet radnje njemački jezik iskazuje načinom toka radnje koji se zove Aktionsart.

Glagoli izriču pojam radnje kategorijama od kojih su neke svojstvene i nekim drugim vrstama riječi a neke pak samo glagolima. Glagol karakteriziraju kategorije vida, lica, načina, vremena, stanja, povratnosti, prijelaznosti, rekcije i valentnosti, broja i roda. Jedno od osnovnih obilježja glagola u b/h/s jeziku jeste glagolski vid ili aspekt koji na samom glagolu obilježava izvršenost, ostvarenost, obavljeni proces a istodobno i trajanje radnje bez izvršenja, ili označavanje radnje koja se izvršava. On u njemačkom jeziku nije gramatička kategorija, jer nije morfologiziran. Jedan te isti njemački glagol može da bude svršen ili nesvršen što zavisi od konteksta.

Kategoriju vida ili aspekta u b/h/s jeziku karakterizira dakle svršenost ili perfektivnost glagolske radnje odnosno nesvršenost ili imperfektivnost glagolske radnje.

Zato se u dvojezičnim rječnicima uz glagol kao leksičku jedinicu često navode oba glagolska vida i vidske varijante:

binden=vezati, vezivati ; *kaufen*=kupiti, kupovati, *gehen*=ići, hodati, što je posebno značajno za one koji uče naš jezik kao strani jer u svom jeziku nemaju morfologizirani glagolski vid.

springen /sprang/ ist gesprungen = skakati, skočiti, prsnuti, puknuti
aufs Pferd springen = skočiti na konja,

Das Kind kam gesprungen. = Dijete doskakuta.

Die Quelle springt aus dem Felsen. = Vrelo izbija iz stijene.

Die Knospen springen. = Pupoljci se otvaraju.

Schau, ein Hase springt durch unseren Garten. = Gle, zec skače kroz naš vrt.

Das springt in die Augen. = To upada u oči.

Mit einem Seil springen. = Preskakati konopac.

Wer will vom Springturm ins Wasser springen ? = Ko želi sa skakaonice skočiti u vodu ?

Spring schnell zur Großmutter und bring ihr dieses Buch ! = Skoči brzo do bake i odnesi joj ovu knjigu!

Njemački jezik, međutim, ima mogućnost da leksičko-semantički iskaže dugo ili kratko trajanje neke radnje, dakle, raznim posebnim glagolima ili posebnim leksičkim sredstvima kao što su adverbni, razne glagolske konstrukcije, prepozicijski izrazi i slično. Razumije se i u njemačkom jeziku postoje glagoli koji izražavaju pojedine stepene u vršenju glagolske radnje. Tako u njemačkom jeziku postoje:

I. *Imperfektivni glagoli (durative Verben)* označavaju čist tok radnje, bez obilježavanja početne ili krajnje tačke, npr.:

durchfeiern = slaviti ; *schlafen* = spavati ; *essen* = jesti ; *lesen* = čitati,

U grupu durativnih / imperfektivnih glagola spadaju:

1.) *Iterativni glagoli* pokazuju učestalost, ponavljanje glagolske radnje:

platschärn – žuboriti; *streicheln* = milovati ; *flattern* = lepršati

Schmetterlinge sind um die Blumen geflattert. = Leptiri su lepršali oko cvijeta.

2.) *Intenzivni glagoli* pokazuju intenzitet vršenja radnje:

saufen = lokati, pijančevati

Er säuft alle unter den Tisch. = On pije mnogo alkohola.

sausen = šumiti, zujati

Die dürren Blätter sausen im Wind. = Suho lišće šumi na vjetru.

3. Deminutivni glagoli pokazuju umanjenost radnje, dakle, smanjuju intenzitet radnje.

lächeln- smiješiti se ; hüsteln = kašljucati

Er hüstelte die ganze Nacht. = kašljucao je cijelu noć.

II. Perfektivni glagoli ili glagoli svršenog vida izriču izvršenost radnje. Kod perfektivnih glagola je sadržaj radnje vremenski ograničen. Oni označavaju konkretan, pojedinačan čin, tj. radnju, stanje ili zbivanje kao završen proces.

Perfektivni glagoli mogu biti:

1. Ingresivni ili inkoativni glagoli označavaju početak radnje:
einschlafen- zaspati ; entbrennen = planuti, rasplakati se;
aufblühen = procvasti Um 22 Uhr ist er gestern Abend
eingeschlafen. = Zaspao je sinoć u 22 sata.
2. Egresivni glagoli označavaju završnu fazu odnosno kraj radnje.
verblühen = uvenuti ; zerschneiden = razrezati, raskomadati ;
erjagen = uloviti
3. Mutativni glagoli označavaju prijelaz iz jednog u drugo stanje:
reifen = zreti, dozrijevati ; sich erkälten = prehladiti se
4. Kauzativni ili faktitivni glagoli označavaju djelovanje odnosno prouzrokovanje neke radnje:
verschwenden = nestati, iščeznuti ; beugen = saviti, pregibati ;
schwenken= vitlati
fällen = oboriti

Aktionsart se u njemačkom jeziku, dakle izražava samim značenjem glagola, to je riječ uglavnom kod prostih glagola koji su uglavnom durativni (*arbeiten= raditi; blühen = cvasti; essen = jesti; lesen= čitati; schlafen = spavati*). No, postoji manji broj prostih glagola koji označavaju perfektivnost-svršenost radnje: *finden = naći; kommen = doći ; treffen= susresti; sterben = umrijeti.*

Svršenost glagolske radnje Aktionsart u njemačkom jeziku izražava tvorbenim sredstvima (prefiksima, sufiksima, složenicama, prijeglasom vokala osnove, e / i promjenom):

blühen- erblühen (ingresiv)

blühen – anblühen (ingresiv)

bohren – durchbohren (egresiv)

offen- öffnen (kausativ)
sinken – senken (kauzativ)

Aktionsart se, također, izražava dodatnim leksičkim sredstvima:

Er arbeitet immer / unaufhörlich (durativ). = *On uvijek / neprestano radi.*

Es klingelte plötzlich (ingresiv) . = *Odjednom je zazvonilo.*

Er pfl egte abends spazieren zu gehen. (iterativ) = *On uobičava uveče da ide u šetnju.*

Također je moguće u njemačkom jeziku pojam Aktionsarta izraziti i sintaksičkim sredstvom, prije svega putem konstrukcija pomoćnih i funkcionalnih glagola :

Der Schüler bleibt sitzen. (durativ) = *Učenik (ostaje sjediti) sjedi.*

Er kommt ins Schwitzen. (ingresiv) = *On se znoji / obliva ga znoj.*

Postoji međutim i Aktionsart glagola koji označavaju radnju glagola i rečenica koji mogu imati istovremeno više vrsta radnji - Aktionsarten:

Die Kinder rufen immer wieder die Blumen heraus. (Perfektiv + intensiv + iterativ). = *Djeca stalno čupaju cvijeće.*

U b/h/s jeziku glagoli tvoreni prefiksalsnom tvorbom su uglavnom svršeni. Često se dešava da prefiksalsni glagoli tvoreni od nesvršenih ne dobivaju neko posebno značenje, nego je kod novonastalog glagola samo razlika u vidu. Prema tome vid ili aspekt je glagolska kategorija karakteristična za sve slavenske jezike pa i za b/h/s jezik. Neki glagoli označavaju radnju koja se izvršava, u procesu je. Drugi pak označavaju izvršenost, ostvarenje radnje, obavljeni proces, a istodobno i trajanje radnje prije izvršenja. Glagoli koji označavaju radnju u vršenju nazivaju se nesvršeni (imperfektivni) glagoli (*spavati, učiti, vikati*). Dok se glagoli koji označavaju svršenost radnje nazivaju svršeni ili perfektivni glagoli kao što su npr. (*progovoriti, preplivati*).

Valja ukazati i na to da se radnja nesvršenog glagola može odnositi na sva tri glagolska vremena: prošlost, sadašnjost i budućnost, a radnja svršenog glagola samo na prošlost i budućnost. Kad, kažemo, recimo: *preplivao sam rijeku* - jasno je da se u našoj svijesti održava čitavo vršenje radnje od početka do

kraja plivanja, dakle, istaknut je izvršni momenat (rezultativnost) glagolske radnje / svršenost. Tako kod glagola *spavati* i *prespavati* se vidi tipičan odnos koji je nastao imperfektizacijom i perfektizacijom glagolske radnje, bez razvojnog procesa glagolske radnje ili *živjeti* i *preživjeti* (stanje). Nesvršeni glagol je dakle prefiksacijom postao perfektivan /svršen.

Ovdje sam pokušala ukazati na razlike u izražavanju vidskih vrijednosti koje mogu imati glagoli u oba jezika. Učinila sam to zbog toga što se upotrebom prefiksa *über-*, *durch-*, *um-*, *unter-* i sl. u njemačkom jeziku vrlo često mijenja vidski karakter, a time i značenje punog glagola koji je poslužio kao osnova pri izvođenju novog glagola.

Takvi elementi imaju dakle funkciju da preciznije izraze vršenje glagolske radnje i govorniku omoguće nijansiranje svoga iskaza u komunikacijskom procesu.

Izvori i literatura

1. Babić, S.: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb, 1986
2. Barić, Eugenija /Lončarić i drugi: *Hrvatska gramatika*, Zagreb. 1995.
3. Duden: *Die Grammatik 4*, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1995.
4. Duden: *Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 2001.
5. Grubačić, E.: *Njemačka gramatika I*, Sarajevo, 1968.
6. Helbig/Buscha: *Deutsche Grammatik*, Berlin-München-Wien-Zürich-New York, 2002
7. Hurm A./ Uroić M.: *Njemačko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1994.
8. Jahić Dž./ Halilović S./ Palić I.: *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica 2000
9. Jakić B./ Hurm. A.: *Hrvatsko-njemački rječnik*, Zagreb, 1991
10. Stevanović M.: *Savremeni srpskohrvatski jezik I, II*, Beograd 1989
11. Vuković J.: *Sintaksa glagola*, Sarajevo 1967

AKTIONSPORT IN GERMAN LANGUAGE AND ASPECT MEANINGS IN BHS LANGUAGE

Summary

The aspect is a verbal category in BHS language. The duration of an action, state and process in BHS language can be limited and unlimited in time, denoting completeness or incompleteness of an action. The verbal aspect in German language is not a grammatical category, since the same verb can be perfective or imperfective, depending on the context. Thus, we find translations in dictionaries, i.e. fällen= oboriti, obarati, binden=vezati, vezivati.

The duration, frequency and intensity of an action in German language is expressed by means of Aktionsart.

Mr. Mirjana Mađarević

KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA MORFOLOŠKIH KARAKTERISTIKA I MOTORIČKIH SPOSOBNOSTI

Abstrakt

Karakteristike morfoloških varijabli i varijabli motoričkih sposobnosti kod pripadnika policije ustanovljene su ustaljenim deskriptivnim statističkim postupcima. Pošto su se utvrđivali osnovni parametri funkcija, izračunati su centralni i disperzioni parametri. Analiza rezultata oba prostora izvedena je pod faktorskim komponentnim kanoničkim modelom. U tu svrhu izračunati su: matrica interkorelacija, količina zajedničke varijance, matrica korelacija, broj značajnih faktora i glavne komponente koje su dovedene u interkorelaciju.

U cilju utvrđivanja povezanosti između ova dva multidimenzionalna skupa varijabli primijenjena je kanonička korelaciona metoda. Na uzorku koji je činio 225 pripadnika policije nije pravljena selekcija u odnosu na njihove motoričke sposobnosti, te su u analizu ulazili i pripadnici specijalnih jedinica. Ovi ispitanici bili su kriterijski uzorak za drugu analizu, koja nije obuhvaćena u ovom radu. U osnovi ovaj rad je imao svoju praktičnu primjenu jer su se kroz primijenjene analize dobili podaci korisni za pravljenje programa koji osposobljavaju i transformišu pojedince u smislu podizanja njihove odbrambeno - bezbjedonosne efikasnosti.

Bogatstvo rezultata može poslužiti pri formiranju određenih standarda i normativa, a isto tako može naći primjenu kod ocjenjivanja kandidata koji trebaju obavljati službene zadatke inače veoma zahtjevne kad su u pitanju specijalizovana znanja i sposobnosti.

Kroz testiranje su prošle i pripadnice ženske populacije, kao i policijski službenici čiji rezultati nisu ušli u analizu zbog

specifičnosti, a okrenuti su prvenstveno saznanju o stvarnom nivou njihove sposobnosti i osvjetljavanju potrebe za svestranom pripremom svakog pojedinca.

Kanonička korelaciona analiza morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti

Provedena je između dva skupa podataka manifestnog prostora: morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti.

Kanonička korelaciona analiza provedena je sa ciljem da se utvrde značajnosti kanoničke korelacije, strukture povezanosti morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti, te da se utvrdi koliko svaka od varijabli morfološkog prostora korelira sa varijablama motoričkog prostora.

U tu svrhu urađena je matrica:

- Izolovane kanoničke funkcije.
- Matrica strukture kanoničkih funkcija u morfološkom prostoru.
- Matrica strukture kanoničkih funkcija u motoričkom prostoru.
- Matrica kroz korelacije morfologija – motorika.

Rezultati ovog istraživanja prikazani su u tabelama 1, 2. i 3.

Tabela 1. Izolovane kanoničke funkcije

	Canonicl		Chi-sqr.	df	p	Lambda	
	R	R-sqr.				Prime	
0	0,793	0,629	679,637	396	0,000	0,035	
1	0,612	0,375	477,631	357	0,000	0,095	
2	0,595	0,354	381,741	320	0,010	0,153	
3	0,523	0,273	292,612	285	0,366	0,237	
4	0,464	0,215	227,478	252	0,863	0,326	
5	0,399	0,159	178,099	221	0,984	0,416	
6	0,374	0,140	142,757	192	0,996	0,495	
7	0,345	0,119	112,036	165	0,999	0,576	
8	0,315	0,099	86,146	140	0,999	0,654	
9	0,266	0,071	64,749	117	0,999	0,727	
10	0,257	0,066	49,728	96	0,999	0,783	
11	0,235	0,055	35,742	77	0,999	0,838	
12	0,227	0,051	24,106	60	0,999	0,888	
13	0,163	0,026	13,280	45	0,999	0,936	
14	0,147	0,021	7,771	32	0,999	0,962	
15	0,101	0,010	3,288	21	0,999	0,984	
16	0,064	0,004	1,180	12	0,999	0,994	
17	0,040	0,001	0,034	5	0,996	0,998	

U matrici 1 izolovane kanoničke funkcije u koloni sa oznakom (Canoni R) označeni su koeficijenti kanoničke korelacije kojima se objašnjava međusobna povezanost dva skupa podataka.

U koloni sa oznakom (Canoni R –sqr) izračunati su % zajedničkog varjabiliteta istraživanog prostora.

Dosta visoki rezultati ukazuju na izdvajanje tri para kanoničkih funkcija.

Prvi par kanoničkih funkcija ima visok koeficijent kanoničke korelacije, sa vrijednošću 0,793 i zajedničkim varjabilitetom 62,94%, što znači da nosi i najviše informacija o ova dva prostora i ukazuje da je ta izolovana kanonička funkcija statistički značajna na maksimalnoj razini značajnosti 1,01.

Druga kanonička funkcija je takođe tretirana kao značajna jer ima vrijednost 0,612 i zajednički varjabilitet 37,57.%.

Treća kanonička funkcija je nešto niža i ima vrijednost 0,595 i zajednički varjabilitet 35,46%.

Tabela 2. Struktura kanoničkih funkcija u morfološkom prostoru

	Root 1	Root 2	Root 3
MGPIS	0,098	-0,436	0,009
MPGHCR	0,104	-0,119	-0,098
MPGVCN	0,002	0,129	-0,148
MBAU1Z	-0,043	-0,008	0,249
MBAU20	-0,004	0,002	-0,116
MBAP10	0,014	-0,254	0,215
MFLISK	0,022	-0,028	-0,336
MFLPRK	-0,062	0,234	0,231
MFLPRR	0,296	0,048	-0,244
MBFTAP	0,089	0,214	-0,118
MBFTAN	-0,030	-0,167	0,123
MBFTAZ	-0,109	-0,287	-0,176
MAGOSS	0,037	-0,069	-0,070
MAGKUS	0,132	0,269	-0,406
MBKPOP	0,341	-0,105	-0,265
MFESDM	-0,074	0,269	-0,147
MFESVM	0,069	0,316	-0,095
MFEBML	0,171	0,164	-0,126
MRAZGP	-0,559	-0,029	0,037
MRABPT	0,261	-0,259	0,906
MRCDDT	0,006	-0,014	-0,173
MRLPCT	0,198	0,280	-0,053

Ako posmatramo prvu kanoničku funkciju u prostoru morfoloških varijabli Tabela 2 STRUKTURA KANONIČKIH FUNKCIJA U MORFOLOŠKOM PROSTORU uočava se bipol sa pozitivnim i negativnim vrijednostima varijabli. Tako izolovane kanoničke funkcije možemo interpretirati iz tabele na slijedeći način: varijable ATEZ, AKNTRB, ASOG, AOPOD, AVIS, ADIJK,

ADUZN imaju pozitivne projekcije, a AKNLED, ADIJRZ, AKNPODK i ADUZR imaju negativne projekcije.

Ako posmatramo prvu kanoničku funkciju u prostoru motoričkih sposobnosti pozitivne projekcije imaju varijable MBKPOP, MFLPRR, MRABPT, MRLPCT i ostale koje neću isticati jer imaju niske vrijednosti, a negativne projekcije pokazuju varijable MRAZGP, MBFTNZ i pet sa niskim vrijednostima koje ne vrijedi isticati. Dakle možemo konstatovati da je masa tijela, potkožno masno tkivo, cirkularna dimenzionalnost i longitudinalna dimenzionalnost povezana sa varijablama za regulaciju trajektorija gibanja, regulaciju tonusa i regulaciju i kontrolu snage.

Druga kanonička funkcija u prostoru morfoloških varijabli sa pozitivnim projekcijama čine varijable AONADK, AOPODK, ADIJK, a negativne AKNPODK, AKNLED, AONADO.

Tabela 3. . Struktura kanoničkih funkcija u motoričkom prostoru

	Root 1	Root 2	Root 3
AVIS	0,252	-0,066	-0,555
ATEZ	0,808	-0,038	0,011
ADUZN	0,024	-0,104	-0,119
ADUZR	-0,149	0,164	-0,118
ASIRR	-0,063	0,220	-0,089
AZSIRK	-0,054	-0,061	0,005
ADIJL	-0,088	-0,058	0,303
ADIJRZ	-0,348	0,007	0,227
ADIJK	0,100	0,231	-0,308
ASOG	0,289	-0,051	0,101
AONADO	0,049	-0,391	0,674
AOPOD	-0,111	0,256	0,160
AONADK	-0,080	0,382	-0,241
AOPOD	0,277	0,341	0,195
AKNNAD	-0,008	0,009	-0,432
AKNLED	-0,423	-0,528	-0,200
AKNTRB	0,329	-0,020	-0,172
AKNPODK	-0,282	-0,688	0,239

Druga kanonička funkcija u prostoru motoričkih varijabli daje slijedeće pozitivne projekcije: MFESVM, MRLPCT, MFESDM, MAEKUS, a negativne MGPIS, MBETAZ, MRABPT, MBAP1O.

Dakle varijable cirkularne dimenzionalnosti mogu se povezati sa varijablama za kontrolu i regulaciju sile, za regulaciju snage i regulaciju trajektorija gibanja.

Treću kanoničku funkciju u polju motoričkih varijabli definišu slijedeće varijable: MRABPT, MBAU1Z, MFLPRK, MGPIS, MRAZGP dok su ostale negativne.

Ovako dobiveni rezultati mogu ukazivati da cirkularna i transverzalna dimenzionalnost sa dosta varijabli motoričkog prostora imaju povezanosti.

Značajno je naglasiti da su vrijednosti oba pola, u oba prostora veoma niske, te da ga nije moguće lako definisati.

U tabeli Kroskorelacij: Morfologija – Motorika dati su odnosi za svaku od varijabli oba prostora.

Tabela 4. i 5. Kroskorelacije morfologija – motorika

	MGPIS	MPGCHR	MPGVGN	MBAU1Z	MBAU20	MBAP10	MFLISK	MFLPRK	MFLPRR	MBFTAP	MBFTAN
AVIS	0,00	0,10	0,03	-0,15	0,08	-0,12	0,18	-0,01	0,11	-0,02	-0,14
ATEZ	0,15	0,24	0,01	0,02	-0,02	-0,01	0,11	-0,01	0,14	0,04	-0,06
ADUZN	-0,20	0,00	0,03	-0,08	0,02	-0,08	0,04	0,01	0,15	0,06	-0,08
ADUZR	0,02	0,01	-0,01	-0,15	0,09	-0,02	0,14	0,02	0,06	-0,04	-0,08
ASIRR	-0,08	0,02	-0,01	-0,03	0,00	-0,11	-0,03	-0,01	0,09	0,01	-0,06
AZSIRK	0,10	0,09	0,02	0,01	0,11	-0,03	0,03	0,06	0,12	0,02	0,05
ADJL	0,07	0,09	0,05	0,05	-0,10	0,03	0,00	0,08	0,08	-0,01	0,00
ADIJRZ	-0,02	0,11	0,10	0,08	0,02	-0,03	0,01	0,09	0,06	0,01	0,01
ADJK	-0,06	0,04	0,11	0,07	-0,01	-0,06	0,02	0,11	0,18	0,00	0,00
ASOG	0,13	0,24	-0,02	0,04	0,01	-0,03	0,02	-0,01	0,14	0,01	-0,07
AONADO	0,16	0,22	0,00	0,08	-0,03	0,04	-0,02	0,01	0,16	0,11	0,03
AOPOD	0,11	0,19	0,00	0,04	-0,03	0,02	-0,05	0,11	0,21	0,09	0,03
AONADK	0,09	0,18	-0,01	0,03	-0,05	0,00	0,06	0,00	0,16	0,07	-0,02
AOPOD	0,10	0,18	0,07	0,11	-0,08	-0,02	-0,05	0,02	0,18	0,09	-0,10
AKNNAD	0,30	0,23	-0,04	0,03	0,01	0,12	0,14	-0,10	-0,01	-0,05	-0,02
AKNLED	0,27	0,23	-0,03	-0,03	-0,03	0,09	0,14	-0,15	-0,08	-0,08	-0,04
AKNTRB	0,23	0,21	-0,04	0,04	-0,01	0,06	0,13	-0,13	-0,01	-0,04	-0,03
AKNPODK	0,30	0,15	-0,04	-0,02	-0,01	0,14	0,13	-0,16	-0,03	-0,05	-0,08

	MBFTAZ	MAGOSS	MAGKUS	MBKPOP	MFESDM	MFESVM	MFEBML	MRAZGP	MRABPT	MRCDDT	MRLPCT
AVIS	-0,03	0,11	0,04	0,31	0,03	0,01	0,20	-0,17	0,02	0,14	0,06
ATEZ	-0,14	0,17	0,06	0,38	-0,19	-0,10	0,25	-0,43	0,37	0,26	0,24
ADUZN	-0,08	0,14	0,02	0,20	0,10	0,09	0,12	-0,15	0,05	0,19	0,05
ADUZR	0,00	0,11	0,09	0,21	0,09	0,04	0,24	-0,05	0,00	0,13	0,00
ASIRR	-0,06	0,01	0,05	0,04	0,03	0,03	0,10	-0,09	0,09	0,04	0,08
AZSIRK	-0,07	0,10	0,11	0,24	-0,06	-0,12	0,13	-0,27	0,15	0,13	0,08
ADJL	-0,12	-0,04	0,05	0,05	0,04	0,07	0,13	-0,16	0,29	0,15	0,12
ADIJRZ	-0,10	-0,01	0,05	-0,07	0,17	0,07	0,13	0,12	0,22	0,14	0,12
ADJK	-0,18	0,10	0,11	0,25	-0,04	-0,04	0,14	-0,32	0,26	0,19	0,12
ASOG	-0,13	0,13	0,06	0,34	-0,18	-0,07	0,18	-0,36	0,41	0,19	0,22
AONADO	-0,06	0,12	0,00	0,23	-0,13	-0,06	0,17	-0,29	0,47	0,26	0,16
AOPOD	-0,10	0,11	0,05	0,22	-0,05	0,00	0,20	-0,22	0,48	0,30	0,24
AONADK	-0,09	0,02	0,01	0,23	-0,14	-0,07	0,19	-0,40	0,28	0,18	0,23
AOPOD	-0,18	0,11	-0,01	0,28	-0,19	-0,09	0,22	-0,37	0,35	0,23	0,28
AKNNAD	0,03	0,18	-0,02	0,26	-0,26	-0,23	0,09	-0,21	0,07	0,03	0,00
AKNLED	-0,03	0,12	0,01	0,26	-0,32	-0,20	0,04	-0,25	0,15	0,05	-0,01
AKNTRB	-0,04	0,19	0,03	0,34	-0,30	-0,18	0,10	-0,36	0,20	0,08	0,04
AKNPODK	0,03	0,14	-0,05	0,28	-0,26	-0,20	0,05	-0,16	0,12	0,10	0,00

Varijable koje nose najviše informacija o kanoničkim korelacijama su:

Visina, dužina noge i dužina ruke najveću projekciju daju na varijable sistema za regulaciju trajektorija gibanja (MBKPOP, MAGOSS) i varijablu eksplozivne snage ruku (MFEBML).

Interesantno je naglasiti i to da dužinske mjere imaju povezanosti sa varijablom dizanja trupa sa teretom. Longitudinalna dimenzionalnost nema značajne povezanosti sa drugim varijablama snage, a sa varijablom gađanje iz pištolja ima negativne i nulte korelacije.

Za težinu generalno možemo reći da ima povezanosti sa dosta varijabli motoričkog prostora. Izdvaja se veća povezanost sa varijablama snage i varijablama MFEBML, MBKPOP, MPGHCR. Sa zgibom na preči i skokom u dalj iz mjesta ima negativnu korelaciju.

Širina ramena ima jako niske korelacije sa svim varijablama motoričkog prostora. Iz tih niskih vrijednosti mogli bi izdvojiti varijablu MFEBML sa najvećom povezanošću i varijablu MBAP10 sa najvišom negativnom povezanošću.

Širina karlice u odnosu na varijable motoričkog prostora daje druge informacije, tako da ne možemo generalno govoriti o mjerama transverzualne dimenzionalnosti. Sa varijablama MBKPOP, MRABPT, MRCDDT i MFLPRR ima više povezanosti nego sa drugim varijablama motoričkog prostora, a isto tako sa zgibom na preči ima višu negativnu vrijednost u odnosu na druge varijable.

Za dijemetre bi mogli dati generalni zaključak, jer daju projekcije gotovo na iste varijable: sistema za regulaciju snage kojima se pridružuju varijable MPGHCR, MPGVCN i MFLPRR. Sa varijablama frekvencije nemaju povezanosti ili su negativne.

Za varijable obima isto tako se može izvući genralni zaključak. U motoričkom polju, sve varijable obima daju projekcije na varijable: snage, na varijablu eksplozivne snage ruku, na varijable sistema za regulaciju trajektorija gibanja (MBKPOP, MAGOSS), a sa zgibom na preči sve varijable obima imaju visoke negativne projekcije.

Kod varijabli kožnih nabora dominira povezanost sa varijablama preciznosti gađanja iz pištolja i gađanje horizontalnog cilja rukom, zatim sa varijablom MBKPOP i MAGOSS. Sa varijablama za eksplozivnu snagu nogu i zgibom na preči imaju visoke negativne projekcije.

Dakle, potkožno masno tkivo ne predstavlja balastnu i otežavajuću masu kod izvođenja zadataka preciznosti i agilnosti, a pravi poteškoće kod izvođenja zadataka eksplozivne snage i snage u izdržljivosti ruku.

Jasno se može uočiti da značajnost povezanost, motoričkog polja, sa morfološkim poljem daju projekcije varijabli:

Varijable preciznosti sistema za sinergijsku regulaciju daju projekcije sa težinom kojoj su pridružene mjere potkožnog tkiva.

varijable agilnosti sistema za kontrolu i regulaciju trajektorija gibanja daje projekcije sa težinom, potkožnim masnim tkivom, varijablama longitudinalne i cirkularne dimenzionalnosti.

Varijable sistema za kontrolu i regulaciju snage daju projekcije na varijable: cirkularne i transverzualne dimenzionalnosti i težine.

Može se reći da su u prvom kanoničkom faktoru koji nosi najviše informacija o povezanosti dva analizirana prostora pridružene mjere eksplozivne snage, koja je u vezi sa težinom, cirkularnom transverzualnom i longitudinalnom dimenzionalnošću.

Značajno je istaći da varijabla MRAZGP – snaga u izdržljivosti ruku nema čak ni jednu pozitivnu projekciju na morfološki prostor, sem varijable ADIJRZ (dijametar ručnog zgloba).

Značaj istraživanja

Teoretski značaj istraživanja

Je orijentiran ka dubljem osvjetljavanju potrebe za svestranom pripremom svakog pojedinca, za dejstva u uslovima rata i mira , s akcentom na razvoj sposobnosti.

Praktični značaj istraživanja

Može se lako pretpostaviti da su utilitarne vrijednosti istraživanja značajnije i dragocjenije , a okrenute su prevashodno saznanju o stvarnom nivou motoričkih sposobnosti svakog pojedinca.

Komparirajući podatke dobivene istraživanjem dati će se doprinos u osposobljavanju i transformaciji jedinice u smislu podizanja njene odbrambeno-bezbjednosne efikasnosti za razne urgentne situacije, uspješnog obavljanja službenih zadataka (inače veoma zahtjevnih kada su u pitanju specijalizovana znanja i sposobnosti).

Bogatstvo rezultata ovog naučnog istraživanja može poslužiti pri formiranju određenih standarda , normativa , tablica

i sl. Kao takvi mogu naći primjenu kod ocjenjivanja pitomaca koji se žele upisati u ovu instituciju koja školuje kadrove sa stručnom usmjerenošću.

Zaključak

U cilju utvrđivanja kanoničke povezanosti morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti kod pripadnika policije analizirani su rezultati koji su dobiveni na uzorku od 225 muškaraca starosne dobi od 25 - 35 godina. Primarno obilježje uzorka je u tome da nije pravljena selekcija prema motoričnim sposobnostima, a da su se obzirom na spol i dob ispitanici nalazili u stacioniranoj fazi razvoja. Analiza podataka i rezultata morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti ovom uzorku bila je izvedena pod faktorskim komponentnim i kanoničkim modelom.

Pod različitim modelima, pa čak i pod različito dimenzioniranim latentnim prostorima uvijek se mogao identifikovati dobro definisan faktor longitudinalne dimenzionalnosti skeleta čija je egzistencija bila dokazana i u velikom broju drugih istraživanja. U ovoj analizi ovaj faktor se može smatrati latentnim generatorom varjabiliteta i kovarjabiliteta dužinskih mjera kostiju pa zbog toga i tjelesne visine. Ova populacija ispitanika pokazuje manja odstupanja u visini nego u težini.

Faktor masnog tkiva izolovan je kao generalni faktor, ali se razdvojio u dva posebna iako naravno visoko postavljena, pretpostavljeno diferencijalna gomilanja masnog tkiva na nadlaktici, trbuhu, leđima i potkoljenici. Prirodno sve varijable masnog tkiva mogu se interpretirati kao latentni generatori akumulacije masnog tkiva.

Po količini masnog tkiva nije se moglo utvrditi da je ova populacija pikničkog tipa, jer u masi tijela koja je u prosjeku u normalni, utiče i dimenzionalnost tijela. Moglo se utvrditi da najveća odstupanja od prosjeka pokazuje potkožno masno tkivo trbuha, dok potkožno masno tkivo leđa, nadlaktice, potkoljenice kod ovih ispitanika ima niska i ujednačena odstupanja od prosjeka.

Faktor cirkularne dimenzionalnosti u ovoj se analizi javio kao generalni faktor kome su bile pridružene mjere transverzalne dimenzionalnosti skeleta.

Dakle u analizi na ovom uzorku ispitanika jasno su se formirala tri logička bloka, od kojih je najhomogeniji onaj u kome su: mjere potkožnog masnog tkiva i mase, zatim onaj u kome su mjere longitudinalne dimenzionalnosti i konačno onaj u kome su mjere cirkularne i transverzalne dimenzionalnosti.

Neke osobenosti konfiguracije vektora varijabli zaslužuju da budu posebno interpretirani.

Veću povezanost između sebe pokazuju faktori longitudinalne dimenzionalnosti sa potkožnim masnim tkivom i masom nego sa cirkularnom i transverzalnom dimenzionalnošću. Ovo se ne čini sasvim razumljivim kada se zna da su mjere potkožnog masnog tkiva subsumirane u mjerama opsega (barem onih opsega koji su locirani kao morfološke zone tijela). Da je rađena druga vrsta analize moglo bi se tačnije utvrditi o kojim se konstitucionalnim tipovima radi kod ove populacije ispitanika. Generalno gledano mogli bi se svrstati u kombinovani tip: endomorfni i mezomorfni. Ovdje se može izvući provizorni zaključak da entiteti koji su sa višim vrijednostima longitudinalne dimenzionalnosti imaju i više potkožnog masnog tkiva na trbuhu i leđima.

Korekcija testova koja je izabrana da pokriva četiri najvažnija sistema za regulaciju motoričkih sposobnosti identifikovani su u kibernetičkom modelu kao:

1. Sistem za sinergijsku regulaciju i regulaciju tonusa
2. Sistem za regulaciju trajektorija gibanja
3. Sistem za regulaciju sile
4. Sistem za regulaciju snage

Hipotetski sistemi analize ovog istraživanja u polju motoričkih sposobnosti koje smo radi pojednostavljenja interpretacije nazvali testovima, a koji su saturirani u 1, 2 i 3 faktoru koji ih i definišu imali su značajne korelacije, a neki i relativno visoke.

Testovi eksplozivne snage nogu i snaga u izdržljivosti ruku više su povezani sa testovima: frekvencije pokreta nogu, testovima agilnosti (koraci u stranu) i testom fleksibilnosti (pretklon), nego sa testovima za regulaciju snage, iako i sa tim testovima imaju značajne korelacije.

Generalni faktor snage ima značajnu povezanost sa testovima eksplozivne snage nogu, a nešto manju povezanost pokazuje sa testovima frekvencije agilnosti, fleksibilnosti.

Ravnoteža i preciznost izolirani u 4 ili 5 faktoru pokazuju povezanost između sebe, dok sa drugim testovima imaju slabe i nikakve povezanosti.

Za 6, 7 i 8 faktor moglo bi se reći da su prisilno izolovani. Definisani su sa po dvije varijable. Šesti sa varijablama MFEFBL i MPGHCR, sedmi MAGKUS i MFLISK i osmi sa MBAUZO i MFLPRR.

Motorički prostor kibernetičkog sistema potvrdio je egzistenciju testova za sinergijsku regulaciju - frekvenciju i fleksibilnost, zatim sistema za regulaciju trajektorija gibanja, test - koraci u stranu, kontrolu i regulaciju sile: testovi skok u vis mjesto, skok dalj mjesto te sistema za kontrolu i regulaciju snage sa testovima bendž, polučučnjevi s teretom i dizanje trupa teretom.

Hipoteza o formiranju sedam latentnih dimenzija nije potvrđena, a to je bilo i za očekivati pošto se radilo o populaciji koja nije bila selektisana.

U testiranje su bili uključeni i pripadnici specijalnih jedinica u manjem broju, koji su doprinosili raspršivanju rezultata.

Primarni cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi stepen povezanosti morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti.

Relacije varijabli utvrđene su kanoničkom korelacionom analizom u manifestnom prostoru. Vrijednosti dobivene kanoničkom korelacionom analizom upućuju na visoku međusobnu povezanost morfoloških i motoričkih varijabli. Dobivena su tri značajna para kanoničkih faktora.

Prvi par kanoničkih faktora gledano kroz izolovane kanoničke funkcije oba prostora ukazuju na značajnu pozitivnu povezanost, a njihova struktura ukazuje da ispitanici sa izraženom visinom, masom i ptkožnim masnim tkivom te cirkularnom dimenzionalnošću postižu bolje rezultate u testovima snage, agilnosti, fleksibilnosti.

Kod drugog para kanoničkih faktora dobivene su značajne pozitivne veze između testova cirkularne dimenzionalnosti i dijametra koljena sa testovima skok u vis iz mjesta, polučučnjevi s teretom i koracima u stranu.

Potkožno masno tkivo na potkoljenici i leđima kad se gledaju izolovano pokazuju povezanost sa testovima: gađanje iz pištolja, bendž, taping nogom o zid i ravnoteža na jednoj nozi otvorenim očima.

Dobiveni rezultati trećeg kanona su definisali da varijable AONADO, ADIJLM i ADJRZ imaju povezanost sa dvije varijable ravnoteže i pretklonom raskoračno.

Nakon svih analiza koje su urađene, a gledano kroz izolovane kanoničke funkcije možemo provizorno interpretirati slijedeće:

Preciznost - varijable iz sistema za sinergijsku regulaciju imaju značajne projekcije na težinu, potkožno masno tkivo i obime.

Ravnoteže ne pokazuje značajne povezanosti sa varijablama morfološkog prostora.

Fleksibilnost ima veoma niske vrijednosti korelacija sa: težinom, potkožnim masnim tkivom, visinom, dužinom noge, širinom karlice, dijametrom koljena i obimima.

Frekvencija nema značajne korelacije.

Agilnost varijable iz sistema za regulaciju trajektorija gibanja ima značajne povezanosti sa: težinom, potkožnim masnim tkivom, longitudinalnom i cirkularnom dimenzionalnošću, širinom karlice, dijametrom koljena.

Varijable iz sistema za kontrolu i regulaciju snage imaju značajne povezanosti sa: težinom dijametrima obimima i širinom karlice.

Interesantno je istaći da eksplozivna snaga ruku jedina varijabla iz sistema za kontrolu i regulaciju sile ima značajne povezanosti sa svim varijablama morfološkog prostora izuzev sa varijablama potkožnog masnog tkiva.

Zgib na preči, jedina varijabla iz sistema za regulaciju snage, i jedina varijabla u kompletnom motoričkom polju koja ima sve negativne projekcije sem sa varijablom dijametar ručnog zgloba.

Izvori i literatura

1. Blašković, M.: *Relacije morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti*, Kineziologija, Zagreb, 1979, br.2.
2. Hadžikadunić, M.: *Doktorska disertacija*, FFK, Sarajevo, 1986.

3. Ivančević, K.: *Relacije morfoloških karakteristika i eksplozivne snage kod žena*, Kineziologija, Zagreb, 1988, br.1.
4. Kazazović, B. , M. Mekić : *Osnove naučnoistraživačkog rada u kineziologiji*, FFK , Sarajevo / 1998 /.
5. Kurelić, N. i saradnici: *Struktura motoričkih sposobnosti i njihove relacije s ostalim dimenzijama ličnosti*, Kineziologija, Zagreb, 1980.
6. Kurelić, N., Momirović, K., Stojanović, M., Šturm, J., Radojević, Ć., Viskiće-Štaleks, N.: *Struktura i razvoj morfoloških i motoričkih dimenzija omladine*, Institut za naučna istraživanja Fakulteta za Fizičko vaspitanje, Beograd, 1975.
7. Kurelić, N. , K. Momirović , M. Mraković , J. Šturm: *Struktura motoričkih sposobnosti*, Kineziologija, Zagreb, 1979, br. 9.
8. Kurelić, N., i saradnici: *Struktura i razvoj morfoloških i motoričkih dimenzija*, BIGZ , Beograd, 1975.
9. Koen, E. , E. Nejgel: *Uvod u logiku i naučni metod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva , Beograd.
10. Metikoš, D. , M. Mišigoj , E. Hofman: *Kanoničke relacije između Morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti žena*, Kineziologija, br. 2., Zagreb, 1989.
11. Momirović, K. , A. Hošek: *Uticao morfoloških karakteristika na rezultate u testovima fizičkih sposobnosti*, Kineziologija, br. 2, Zagreb, 1989.
12. Momirović, K., J. Štaleb, B. Wolf: *Pouzdanost nekih kompozitivnih testova primarnih motoričkih sposobnosti*, Kineziologija, Zagreb, 1985.
13. Momirović, K., A. Hošek, D. Metikoš, E. Hofman: *Taksonomska analiza motoričkih sposobnosti*, Kineziologija, Zagreb, 1984.
14. Momirović, K., N. Viskiće, S. Horga, R. Bujanović, B. Wolf, M. Majovšek: *Faktorska struktura nekih testova motorike*, Fizička kultura, br. 2, Beograd, 1970.
15. Metikoš, D., M. Gradelj, K. Momirović: *Struktura motoričkih sposobnosti*, Kineziologija, br.9, Zagreb, 1979.
16. Rađo, I.: *Transformacioni procesi motoričkih i funkcionalnih sposobnosti i različitih aspekata u plivanju*, FFK, Sarajevo, 1998.
17. Radić, N.: *Latentna struktura nekih situaciono motoričkih testova potrebnih za oružane snage*, Kineziologija, br.1, Zagreb, 1988.
18. Šoš, H., I. Rađo: *Mjerenje u kineziologiji*. FFK, Sarajevo, 1998.
19. Šešić, B.: *Opšta metodologija*

20. Zaciorski, V. M.: *Matematika, kibernetika i sport*, Partizan, Beograd, 1979.
21. Šošće, H.: *Vodič za pisanje stručnih i naučnih radova u kineziologiji*, FFK, Sarajevo, 1998.
22. Wolf, B., I. Rađo: *Analiza grupisanja manifestnih varijabli*, FFK, Sarajevo, 1998.

**The master thesis: THE CANNONICAL RELATION OF
MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND MOBILE
CAPABILITIES OF POLICEMEN**

Summary

The characteristics of morphological variables and variables of mobile capabilities of the policemen were found out by a descriptive statistics method. The fundamental parameters of functions, central and dispersive parameters were calculated.

The results of both multidimensional areas were analysed by the factorial and canonical method. For this purpose were calculated: a matrix of intercorrelations, variances, correlations, a number of factors and main components.

The sample of the 225 policemen included the members of special units, it was used but not made the selection of their mobile capabilities. The practical purpose of this work is making of a programme to train staff and the training of new staff for their effective security and defense. These results could be used for making standards, a scale of norms and grade candidates for special tasks.

Key words: capability, correlation, factorial and canonical method analysis.

Mr. Dženan Skelić

PSIHIJARIJA KAO TOTALNA INSTITUCIJA

Abstrakt

U radu je dat kratki istorijski osvrt na društveni i institucionalni tretman psihičkog oboljenja, moralnu karijeru duševne bolesti i stigmatu psihijatrijskog štićenika, kritika takve institucije i takvog društvenog odnosa prema duševnoj bolesti, te eventualni zamjenski model za ovakvu instituciju.

Neminovnost promjene tradicionalnog pristupa, i potreba za prihvatanjem duševne bolesti kao bilo kojeg drugog oboljenja, sve je očitija. Tradicionalni pristup je odavno postao između ostaloga i ekonomski neprihvatljiv, što je možda u najvećoj mjeri i dovelo do ozbiljnih diskusija u pravcu promjene ovoga sistema ekonomičnijim, odnosno prelaskom službi na rad u zajednici. Srećom po korisnike usluga ekonomičnije istovremeno u ovome slučaju znači i humanije. Rezultati ovakve promjene već su vidljivi na terenu, kroz smanjenje recidiva bolesti i produžetak faza remisije oboljenja. No ovaj proces je još uvijek u povelju i neophodno je uložiti još mnogo vremena i stručnih potencijala da bi trajno opstao.

Totalna instiucija

- Ti si pisac?
- Nisam, Prijatelju kontrolore.
- Što radiš?

Dejvid se u sebi podrugljivo nasmiješi. Kakvo je to pitanje? Ta oni dobro znaju sve o njemu, tko je on, gdje radi i kakav mu je posao. Znaju o njemu i ono što ni sam ne zna ili ne smije znati. Oni znaju sve o svima, ali privid ugodnog, prijateljskog razgovora morao se očuvati do kraja ili barem toliko dugo koliko su oni smatrali da je potrebno.

Oni su imali apsolutnu vlast i neograničenu moć. Kad se to ima u rukama, uvijek se moći može dati oblik kakav se želi. I imaju pravo – zašto vikati kad i jedva čujan šapat može biti mnogo glasniji.

Prodanović (1985 : 89)

Iako se ovdje radi o SF-priči ovaj mali odlomak iz te priče, u tolikoj mjeri i na tako sijamski način prikazuje atmosferu psihijatrijske vizite u većini psihijatrijskih institucija. Riječi prijateljski kontrolor u punoj mjeri iskazuju apsurdnost svake totalne institucije pa tako i psihijatrije.

Posljednji ulomak nalazi svoje mjesto u komentaru Sennetta (1986 : 445) «kad su sva pitanja upućena na zajedničko, suvereno načelo ili osobu, to načelo ili osoba tiranizira život društva. Ta vladavina suverenog autoriteta jedinstvenog izvora nad mnoštvom običaja i djelatnosti ne mora se izdići putem grube prisile; ona isto tako može nastati zavođenjem;to zavođenje ne mora podrazumijevati jednu osobu kao tiranina. Kao jedinstveno vrelo autoriteta, može upravljati neka institucija; neko vjerovanje može služiti kao jedinstven standard za mjerenje zbilje.»

Totalna institucija, osmo čudo modernoga doba za jedne i središnji krug pakla za druge; čir civilizacije koji treba odstraniti ili neminovno zlo ka boljoj i sigurnijoj budućnosti. Iako se ova pitanja postavljaju već više od trideset godina svijet profesionalaca još uvijek je podijeljen i čini se da će morati proći jedna generacija da bi se proces nestajanja psihijatrije kao totalne institucije okončao, ako bi se uopšte okončao.

Historijski razvoj psihijatrije i modela duševne bolesti

Teško se osvrnuti na tokove i načine razvijanja psihijatrije kao totalne institucije bez straha da se nešto bitno ne izostavi a ipak ostaviti dovoljno prostora da se obrade i oni momenti koji su tu instituciju mijenjali okrećući je prema čovjeku.

Prikaz razvoja psihijatrije i promjena koje su pri tome nastajale moguće je pratiti istorijski kako je to učinio Foucault (1980), po konceptualnim modelima kako to čini Kockerham (1992) ili na osnovu odnosa unutar psihijatrijske interakcije kako to čini Basaglia (1981). Svako od njih ipak pokušava objediniti sve tri principa i dati cjelovit prikaz.

Basaglia (1981) ističe historiju kao esenciju svega koja objedinjuje i bitak i ne-bitak. Svi događaji u historijskom okviru stoje u međusobnoj ovisnosti, mijenjaju jedni druge, utječu jedni na druge. Shvatanje duševne bolesti i odnos prema njoj nisu izuzetak.

Odnos prema duševnoj bolesti ima više prekretnica i sve one stoje u ovisničkom odnosu prema načinu organizacije društva unutar kojeg egzistiraju, razvoja filozofske misli, ekonomskog, političkog, kulturološkog i etnološkog momenta u kojem se posmatra.

Antičko doba

Predcivilizacijsko doba ako tako označimo period i izostanak hrišćanske ere odnosi se prema duševnim bolesnicima sa poštivanjem, smatrajući da su oni prosvijetljeni, bliski spiritualnom (Foucault, 1967). Naglašavam izostanak hrišćanske ere jer se ovakav odnos zadržao u mnogim drugim kulturama i do novijeg doba (sjeverno i južno američki Indijanci, afrička plemena i dr.). to je period kada su duševni bolesnici imali u manjoj ili većoj mjeri znatnu podršku u zajednici, davana im je hrana, odjeća itd. Ili su pak duševni bolesnici smatrani opsjednutima zlim demonima, prokleti vradžbinama itd. Bitno je istaći da su i ova razdoblja imala drugačije pristupe duševnoj bolesti kao što su Hipokratove studije ili pak Aurelianus koji je pozivao na obzir, mir i njegu (Pražić, 1989). Ipak u globalu možemo reći da je nedostatak ekonomskog faktora u pravom smislu riječi ostavljao prostor za slobodan život duševnog bolesnika, jer se ovdje i radi o razdobljima nepostojanja prave ekonomije. Ovo je period kada dominira animističko-religijski model shvatanja duševne bolesti, ali se zahvaljujući liječnicima i filozofima antičke Grčke javljaju i naznake modela bolesti tačnije rečeno prenaučni model bolesti kako ga označava Pražić (1989).

Srednji vijek

Što je ekonomski faktor postajao bitniji, to su više dolazila do izražaja ružna vremena za duševno oboljele. Prve takve naznake nosilo je stvaranje feudalnog društva. Najprije su duševni bolesnici protjerivani u nenaseljena područja, da bi sa jačanjem feudalnog društva odnosno u njegovoj najvišoj tački počeli

progoni, inkvizicija, javna mučenja i pogubljenja. Igra je počela. Svaki radnik donosi profit, neuračunljivi ne donose profit ili možda čak donose gubitke. Ovdje se prvi put pojavljuje, mada se nigdje direktno ne spominje, termin funkcionalnosti, tako prisutan u DSM-u. Period feudalizma je period u kojem je svaka jedinka lako nadoknativa. Ovdje glavnu riječ odigrava religija- najprvotnija totalna institucija, zavodeći tiraniju straha među pukom jer svako je mogao biti sljedeći. Ovdje glavni instrument manipulacije nisu bili prvenstveno umobolni ali su često završavali kao žrtvena jagnjad, kao opsjednuti nečastivim, kao primjer onima koji kane biti neposlušni crkvi koja je bila najjača karika feudalne ekonomije. Szasz (1967) nalazi kako su poremećeni ljudi žrtveni jarci a vještice i duševna bolest sredstva kojima se proizvode žrtveni jarci. Za ovaj period karakterističan je izostanak modela bolesti i vladavina animističko-religijskog i moralnog modela, kako to i Foucault (1961) ističe, duševni bolesnici su zatvarani sa ostalim «neradnicima».

Novo doba

Filozofska i naučna misao jačaju i što je još bitnije počinje era buržoazije, nagli procvat, prosperitet, u procesu proizvodnje svaki čovjek je bitan ali ne iz humanističkih razloga već radi brže i veće zarade. Postavlja se pitanje: Kako ponovo osposobiti nefunkcionalnu osobu za rad? Više jeftine radne snage - veća zarada. Ovo je period kada su stvorene nove klasne razlike. Gradovi se razvijaju, dolazi do naglog priliva stanovništva u gradove. Priliv je teško kontrolisati, javlja se veliki broj siromašnih, beskućnika, kriminalaca. Sa novim stanovništvom pristižu i duševno oboljeli. Prije navedene kategorije i duševno oboljeli čine istu kategoriju- kategoriju neiskoristivih, onih koji ometaju nagli napredak društva, «zajednica je na prvom mjestu», problematične smještaju u ustanove zatvorskog tipa, u Americi su to najprije bila prihvatilišta za siromašne a problem su namjesto priliva sela u grad predstavljali doseljenici (Castel i sur.,1979). Iz ovih prihvatilišta se razvijaju Azili za duševne bolesnike gdje su oni stavljeni u okove da bi dolaskom Pinela ti okovi doslovno spali. Međutim, uvjeti nisu mnogo bolji. U to vrijeme npr. u Americi u azilima uglavnom rade psihijatri bez potrebne kvalifikacije. U ovom periodu se formira liječnički stalež. Model

koji preovladava je model bolesti u svom prenaučnom smislu i krajem XVIII vj. model moždane bolesti (Pražić,1989).

Scientizam

Razvoj buržoazijskog društva prati razvoj filozofske i naučne misli. To je period kada se rađa pozitivistički empirizam. Kolakowski (1972) zaključuje da je logički empirizam proizvod specifične kulture, one u kojoj se tehnološka efikasnost cjeni kao najveća vrijednost. Pozitivistički empirizam ističe da se sve može odrediti i ispitati naučnom metodom pa tako i ljudska svijest. Ovo je period nastanka sociološke naučne misli te i začetak sociološkog modela.

Heather N. (1976) podvlači termin kontrola u ideji osnivača sociologije čiji je doprinos filozofiji bila tvrdnja da bi se ljudsko ponašanje, institucije i političke organizacije mogle ispitati i naposljetku podvrgnuti kontroli istom vrstom metoda koje koristi hemičar u istraživanju interakcije hemijskih supstanci. Kontova razmišljanja su prerasla u čitav jedan pokret koji označavamo scientizmom (Heather, 1976).

Počinje period istraživanja ljudske svijesti na naučnim metodama. Čovjek na taj način postaje objekat naučnog eksperimenta i ponovo biva po ko zna koji put ponižen. Duševni bolesnici su još uvijek smješteni i zadržavani u bolnicama bez njihove saglasnosti, uskraćuju im se njihova osnovna prava na slobodu iako su im ta prava zagarantovana kao npr. u Americi već donesenim zakonom (Castel,1979).

Procvat psihoanalize

Pa iako u ovom periodu susrećemo «naučnu metodu» na djelu empirija ne urađa plodovima. najveći broj duševnih oboljenja nema naučno potvrđenu etiologiju(što je i danas slučaj). Sretnim slučajem za psihijatriju a nesretnim za duševno oboljele rađa se psihoanaliza koju buržoazija objeručke prihvata na prvom mjestu nalazeći u njoj podršku odbacivanju tradicionalnog morala, posebno u domenu seksualnog morala (Castel i sur., 1979). Psihoanaliza daje nova tumačenja, drugačije odgovore, neprimjetno se provlači kao naučno zasnovana mada nikada nije empirijski potvrđen niti jedan bitniji segment njene teorije. Pojava psihoanalize je začetak modela psihičke bolesti, modela

koji uzroke bolesti nalazi u nezdravom razvoju i sazrijevanju ličnosti, ali je socijalni momenat još uvijek marginaliziran.

Eugenika

Početak prvog svjetskog rata, potrebe za diskriminacijom vojno sposobnih na prvi plan izbacuju psihologiju sa njenim testovima intelektualnih sposobnosti. Prvi rezultati su porazni jer upućuju da je izuzetno veliki broj intelektualno ispodprosječnih. Tlo je spremno za rađanje eugenike, koja promiče ideju da se svi neprilagođeni sterilisu pa čak i fizički uklone, uključujući duševne bolesnike, zaostale i kriminalce (Castel i sur., 1979). Ove ideje svoju punu ekspanziju doživljavaju u rađanju fašizma, ali nije zanemarljiv njihov uticaj niti u drugim društvima koja sebe smatraju visoko humanističkim kao što je npr. Amerika. Reich B., Adcock C. (navedeno po Heather, 1976) nalaze da, kada je riječ o aktivnoj diskriminaciji i maltretiranju manjina, konformizam podržava održanje postojeće predrasude. On takođe ozakonjuje ekstremno ponašanje zasnovano na predrasudi što je osnova svih totalitarnih društava, rasističkih pokreta ali i nastanka svih totalnih institucija u koje spada i psihijatrijska.

Model socijalnog učenja

Uskoro se javljaju i drugi pokreti najvećim dijelom iz psihologije kao što je bihejviorizam koji pruža drugačiju sliku od psihoanalitičke, dajući tipično kapitalistički odgovor sa američkim akcentom da je sva patologija duševne prirode naučena a sve što je naučeno, može se odučiti. Heather (1976) nalazi da se fenomeni koje treba shvatiti kao socijalne probleme uzimaju kao dokaz individualne neprilagođenosti te da je bihejvioralna teorija zapravo tehnologija kojom se postiže da ljudi čine ono što se od njih traži. Ovaj period predstavlja začetak modela socijalnog učenja (Pražić, 1989).

Humanizam i antipsihijatrija

Sljedeća faza je faza razvoja humanističkog pokreta u psihologiji, sociologiji i psihijatriji, rođena u vrijeme žestokih previranja širokih masa mladih intelektualaca razočaranih spoznajom da ratovi i igre moći nisu nestale završetkom drugog

svjetskog rata. To je u isto vrijeme i doba rađanja hipi pokreta, pokreta za prava crnačke rase i prava manjina. Postavljaju se pitanja ljudskih sloboda i uskraćivanja istih. To je vrijeme kada se iz redova same psihijatrije čuje glas protiv psihijatrije. Ovo je period zaživljavanja psihosocijalnog, sociokulturnog i egzistencijalističkog modela bolesti te rađanje antipsihijatrijskog modela. Duševnom bolesniku treba prići kao čovjeku, besmislenost dijagnostičkih sistema postala je odveć očita da bi se mogla zanemariti (Fransela,1975).

Psihijatrija se prozivala odveć naučnom a pružala je odveć malo naučne utemeljenosti. U takozvanim funkcionalnim bolestima gdje su organske osnove nepoznate ili se pretpostavlja da ih nema, postoji mnoštvo teorija i objašnjenja a koja od njih će biti prihvaćena ovisi jedino o predrasudama psihijatara. Ovako haotičnog stanja u drugim granama medicine nema. Pa opet, nimalo ne iznenađuje što ima samo pedeset posto šansi da se predvidi kako će, na osnovu te dijagnoze biti liječeni. U legitimnoj medicini to bi bilo nedopušteno (Heather,1976). Heather takođe ističe da sama činjenica kulturne relativnosti čini psihijatriju potpuno drugačijom vrstom djelatnosti nego što je legitimna medicina.

Svrishodnost dijagnoze

Postavlja se pitanje svrishodnosti psihijatrijske dijagnoze, dijagnostički sistemi su neujednačeni, manjkavi, diferencijalna dijagnostika predstavlja nerješiv problem. Primjećuje se da intuicija i empatija igraju ogromnu ulogu i sposobnosti profesionalca da donese pravu dijagnozu. Evaluacijske studije psihoterapijskih tretmana pokazuju poražavajuće malu stopu uspješnosti (Hašimbegović,1989).

Najuočljivija šteta koju psihijatrijska dijagnoza donosi vezana je za jedan od najočitijih atributa bolesti tj. njena impersonalna priroda. To je određenje da bolest ne uključuje nas same, što istovremeno znači da smo oslobođeni odgovornosti za njen tok, a istovremeno dio te odgovornosti prebacujemo na ljekara. Očita je štetna konotacija izjednačavanja poteškoća mentalnog zdravlja sa terminom bolesti u smislu tjelesne bolesti (Heather,1979).

Uloga socijalnih faktora u etiologiji oboljenja dobija reprezentantno mjesto, pristup čovjeku kao pojedincu u socijalnom okruženju unutar kojeg funkcionise otvara nove aspekte u psihijatriji. Postupno se rađa socijalna psihijatrija. No još je uvijek prevaga onih profesionalaca koji sve to zanemaruju. Heather (1972) zamjeri ljekarima opšte prakse da nemajući vremena da slušaju o problemima svojih pacijenata prepisuju istim terapiju koja je nepotrebna iako to znači da će se oni ponovo i ponovo vraćati.

Uskraćena ljudska prava

Postavlja se pitanje zakonitosti uskraćivanja slobode duševnim pacijentima. Međutim tradicionalna psihijatrija se ne da pokolebati. Heather (1976) navodi kako psihijatri tvrde da su oni pozvani da liječe, jer je to, iako pacijentkinja ne shvata u njenom interesu. Činjenica je da se ovo ne tvrdi ni u jednoj drugoj grani medicine, naima jedini slučaj kada ljekar može pacijenta da liši slobode mimo njegove volje je kada on boluje od neke zarazne bolesti tj. u interesu drugih. Iz ovoga proizilazi da duševni bolesnici takođe bivaju lišeni slobode za dobrobit šire zajednice. U toj tački psihijatrija djeluje kao činilac društvene kontrole, ali prikriva tu funkciju iza funkcije liječenja.

Szasz (1969) posebno naglašava da su ljudi lišeni svojih građanskih sloboda a da nisu pri tome prekršili zakon, što predstavlja gaženje osnovnih ljudskih prava. Psihijatrija je po njemu zamjena masovnog religijskog, masovnim medicinskim pokretom pri čemu je progon duševnih bolesnika zamijenio proganjanje jeretika. Kada je potrebno, društvo stvara svoje društvene jarce da bi njegovi članovi mogli, proglašavajući druge lošima i bolesnima, potvrditi vlastitu dobrotu i zdravlje. Prijetnja koju doživljavamo kao da potiče od ludaka, u stvari je projekcija netrpeljivosti koju prema njima osjećamo (ibidem).

Najglasniji pobornik antipsihijatrijskog pokreta Laing u svojoj knjizi iz 1967. Politika doživljaja, izjavljuje da su šizofreni u krajnjem slučaju bar neshvaćeni mistici i da su kao takvi neopjevani junaci jednog bolesnog svijeta. Laingovo shvatanje šizofrenije je političko, jer za posljedicu ima potpunu izmjenu uobičajene slike o normalnosti. Biti normalan znači samo biti završni proizvod socijalnog uslovljavanja čiji je cilj stvaranje

lažnog «ja» koje treba da se prilagodi pogrešnim realnostima. Šizofrena dezintegracija je samo dezintegracija lažnog ja i povlačenje iz realnosti nije ništa drugo nego nužna prethodnica putovanju u unutarnji prostor.

Ovo shvatanje šizofrenije ima podršku u radu Foucaulta (1967) u njegovoj istoriji odnosa evropske civilizacije prema ludilu. Prvobitno u pretklasičnom dobu, ludilo je smatrano kao valjano alternativno stanovište realnosti iz kojeg je moguće izvući pouke. A onda u toku sedamnaestog vijeka ludaci bivaju zatvarani skupa sa kriminalcima, besposličarima i drugima koji su remetili težnju za profitom mlade buržoazije. Uklanjanje ludilo iz vidokruga moderno društvo ga izbacuje i iz svijesti pozivanjem pozitivističke nauke da ga drži na sigurnoj distanci (Foucault, 1967). Laing poziva da se još jednom, kako to on kaže suočimo sa ludilom da bismo istražili svoje pune ljudske vrednote.

Pojam stigme i moralne karijere

Sljedeća stepenica je kao što je za očekivati bila proces gašenja psihijatrije kao totalne institucije. Veliki doprinos raskrinkavanju psihijatrije kao totalne institucije, te veliki doprinos u shvatanju problematike sa kojom se susreću stigmatizirane osobe uopšte dao je Goffman. Provodeći jedno vrijeme na psihijatriji kao poslužitelj on razvija teoriju o nastanku psihijatrijskog pacijenta i naziva je čak karijerom.

Goffman (1968) određuje pojam karijere u daleko širem smislu nego što je uobičajeno, on se odnosi na bilo koju socijalnu nit na životnom putu jedne osobe. Tako razvoj jedinice od običnog člana društva koji ima sva prava do psihijatrijskog pacijenta koji je lišen gotovo svih prava, može se razmišljati kao o razvoju karijere. On se bavi i moralnom karijerom, promjenama koje nastaju u pacijentovom shvatanjima o sebi i drugima, kao posljedicama njegovih iskustava u toku karijere.

Goffman svrstava bolnicu u širu kategoriju totalnih institucija, u koje uključuje i zatvore, sirotišta, kasarne, internate i manastire. Naziva ih totalnim zato što u potpunosti okružuju pacijenta i prekidaju njegove veze sa spoljnim svijetom. Sve što se u ovim institucijama dešava, odvija se prema ustaljenom redu i pravilima koja su nametnuta odozgo i čije kršenje je kažnjivo.

Svaka aktivnost unutar institucije je osmišljena tako da ispuni oficijelne ciljeve institucije. Sve totalne institucije imaju jedan zajednički cilj-uništiti prethodni identitet jedinike i preinačiti ga u oblik određen institucijom (Goffman, 1968).

Ono što Goffman ističe kao najveću tragediju institucionalizacije opisuje kao "moralno labavljenje i moralnu malaksalost". To je uklapanje u sistem u što većoj mjeri od strane pacijenta, uvrede i poniženja gube značaj, pacijent postaje ravnodušan. Tako institucija daleko više demoralizira pacijenta nego što je to ikada činila njegova bolest.

Duševna bolnica po pravilu nije u stanju da ponudi pacijentu, umjesto njegovog dotadašnjeg, neki svoj kulturni model. Zato nakon ulaska u bolnicu počinje proces diskulturacije u smislu dezadaptacije koji pacijenta onesposobljava za suočavanje sa situacijama svakidašnjeg života. Samim ulaskom u bolnicu pacijent gubi podršku niza okolnosti od kojih se sastojao njegov svakidašnji životni ambijent te samim tim počinju poniženja i mortifikacija tj, izolovanje, ceremonija prijema, uniformisanje, degradacija vlastite slike, fizička kontaminacija, moralna kontaminacija i depersonalizacija (Goffman, 1968, 1986).

Život poslije

Efekti hospitalizacije i stigmatizacije koje boravak u duševnoj bolnici ostavlja na pacijentu u potpunosti mijenjaju njegov život u toku boravka ali i nakon izlaska iz bolnice. Oštećen boravkom u bolnici, korisnik se teško ponovno uklapa u sredinu, koja ga često i odbija i ne prihvata, te ovaj process postaje sve komplikovaniji. Stav odbijanja od strane zajednice je veoma česta pojava i u današnje doba iako je sredina najvećim dijelom upoznata sa činjenicom da su duševni bolesnici ništa manje opasni od bilo kog drugog čovjeka. Istraživanja su pokazala da ovakav stav dolazi veoma često od straha da ne dođe do kontaminacije idejama npr. psihotičnog pacijenta (Kecmanović, 1978).

Goffman (1968) ističe da se stavova kako su duševni bolesnici nepouzdati i nepovjerljivi drži i samo osoblje duševnih bolnica. Laing (1977) je među ostalima dokazivao da smo obično mi ti koje uznemirava ponašanje pacijenta a rijetko je to sam pacijent. To je ponašanje uznemiravajuće jer nas ludilo plaši

oživljavajući moguće dijelove našeg iskustva o kojima ne bismo željeli znati.

Kecmanović (1978 : 295) navodi niz pretpostavki o uzrocima odbojnog stava prema duševnim bolesnicima:

1. duševno poremećeno kao devijantno ponašanje - duševno bolesno ponašanje negira sistem postojećih društvenih uloga
2. duševno poremećeno kao duševno bolesno ponašanje - duševni pacijent je viđen kao iracionalna jedinka i stoga nepredvidiva što stvara strah
3. duševno poremećeni kao žrtveni jarac
4. duševno poremećeni i socijalno obezvrjeđivanje - kao simbol društvene propasti
5. duševno poremećeni čovjek i mefistofelovski princip - duševna bolest ruši predstavu o čovjekovoj omnipotenciji.

Scheff (1966) pretpostavlja da su pravila koja krše duševno oboljeli "prećutna pravila" i definiše ih kao neizreciva očekivanja u pogledu stvari kao što su doličnost i realnost.

Po svemu navedenom možemo jasno vidjeti da mi duševnog bolesnika ne izbjegavamo zbog onoga što je u njemu nego zbog onoga što je u nama. Mi reflektujemo vlastitu agresiju, mržnju i strahove na njega i to nas vodi ka izbjegavanju koje je socijalno prihvatljivije nego da ga na drugi način kaznimo zbog onoga što u nama izaziva (Scheff, 1966).

Rad u zajednici

Flaker (2000) ističe da je kritika tradicionalnih ustanova mentalnog zdravlja i drugih ustanova često naglašavala da se ne vodi računa o potrebama korisnika već više o svojim potrebama i potrebama društva te navodi sljedeće primjere:

1. službe ne rade u vrijeme kada su najpotrebnije: po noći, za vrijeme praznika i vikenda, ljetnog odmora
2. psihofarmaci se ordiniraju da bude mir na odjelu
3. pacijenti se bude po potrebama smjene
4. korisnici nemaju uvida u svoj dosije
5. nema knjiga pritužbi, korisnike se ne obavještava o njihovim pravima i obeshrabruje se da se žale

6. korisnici ne mogu birati šta će jesti, s kime će spavati u sobi
7. štićenici nekih ustanova moraju pitati za dozvolu za odlazak na klozet itd.
8. ustanove su teško dostupne, udaljene, teško pristupačne. Vrijeme posjeta je ograničeno i stručnjake je teško "uloviti"

Sve ovo vodi ka razmišljanjima o alternativni instituciji. Jačanjem socijalne psihijatrije i ideje o mentalnom zdravlju u zajednici pokreće se novi proces, proces deinstitutionalizacije. Smisao je razviti mrežu pomoći korisnicima psihijatrijskih usluga van institucije, odnosno u zajednici. Povlačeći paralelu sa onim segmentima koji su kritikovani u radu tradicionalnih ustanova samom njihovom negacijom dolazimo do principa rada u zajednici primjerenog korisniku.

Rad u zajednici treba da zadovoljava neke osnovne principe Kecmanović (1978 : 235):

1. princip odgovornosti- podređivanje potrebama i mogućnostima onih kojima je namijenjena
2. princip pristupačnosti- da može biti pružena brzo i u što većem broju
3. princip jednakosti- jednakost svih prava svih građana
4. princip poštovanja socijalnih uslova života- ne možemo očekivati da smo pomogli pacijentu koji pati zbog sredine ako nismo u obzir uzeli sredinske faktore odnosno uvjete života.

Načini djelovanja

Suočeni sa raznovrsnom problematikom sa kojom se susreću korisnici, postaje jasno da je posao izuzetno zahtjevan i da će trebati i vremena i novaca da bi se ovo ostvarilo. Kao osnovni zadatak se ističe stvaranje profesionalnih timova različite kvalifikacije preko psihijatra, socijalnog radnika, psihologa do medicinskih sestara - multidisciplinarnost. Na taj način se treba stvoriti sveobuhvatnija mreža pomoći korisnicima, od direktne njege, ordiniranja medikamentozne terapije, psihoterapije, socijalne i pravne pomoći.

Osnovni način rada pretpostavlja timski rad i koordinaciju. Cilj je u što većoj mjeri angažovati poluprofesionalce i

neprofesionalce u zajednici uključujući i same duševne bolesnike. S obzirom na stepen prisutnosti etiketiranja korisnika od strane zajednice nameće se potreba educiranja šireg sloja zajednice, popularizacija i demistifikacija problematike duševnog oboljenja koja još uvijek nije u dovoljnoj mjeri zaživjela na terenu. Becker (prema navodima Heathera,1979) ističe da je devijantna osoba ona, na koju je uspješno primijenjena etiketa kršenja pravila izgrađenih od strane socijalne grupe i čije nepoštivanje ova grupa karakteriše kao devijantno.

Potreba osnivanja udruženja građana korisnika psihijatrijskih usluga nameće se sama po sebi iz činjenice da sličnost ličnih iskustava najjače povezuje ljude. Stvaraju se timovi za intervenciju u kriznim stanjima, koji su mobilni i pokrivaju područje djelovanja dvadeset i četiri sata dnevno. Otvaraju se i tkz. vruće linije za akutne slučajeve.

Flaker (2000) ustanovljava šarenolikost mogućnosti osmišljavanja mentalnog zdravlja u zajednici navodeći neke od njih:

- A. mentalno zdravlje u zajednici mogu biti grupe u kojima se ljudi uzajamno pomažu, nude potporu
- B. mogu to biti intervencije kojima stručnjaci ulažu napor da razmotaju čvorove međuljudskih odnosa koji vode u kobne ljudske drame
- C. to mogu biti stambene grupe ili zaštićeni stanovi gdje uz potporu žive ljudi koji su prije živjeli u bolnicama i drugim institucijama
- D. može to biti sasvim izmijenjena briga o ljudima sa poteškoćama u mentalnom zdravlju, bez zatvaranja, bez bolnica, kao primjerice u Trstu
- E. može to biti osvještavanje javnosti o problemima ljudi sa poteškoćama u mentalnom zdravlju i pritisak da se tu nešto mijenja
- F. mogu to biti krizni timovi koji ljudima koji doživljavaju jake psihičke krize omogućavaju da ih prožive van bolnice i ostanu u kontaktu sa svojom svakdašnjom okolinom
- G. može to biti zastupništvo koje zastupa prava ljudi koji nose psihijatrijsku etiketu

Zaključak

Psihijatrija je gotovo od samoga svoga početka igrala značajnu ulogu u društvenim procesima. Često je moć koju je imala bila zloupotrebjavana, pa između ostaloga vrlo često i u političke svrhe. Individualne priče osoba koje su preživjele psihijatrijsku instituciju govore o često krajnje nehumanome odnosu, torturama, kažnjavanjima, zlostavljanjima i slično.

Nakon što osoba i uspije izići iz kruga institucije, veoma često tu instituciju ponese sa sobom, a gotovo izvjesno da sa sobom nosi stigmatu koje se ne može osloboditi, što zbog vlastite nemoći što zbog socijalnog okruženja «koje ne zaboravlja».

Jedini način da se psihičko oboljenje svede na stvarne okvire oboljenja poput svakog drugog, poput infarkta ili čira, jeste dokidanje psihijatrije kao institucije i prenošenje službi i njihove djelatnosti u prirodno okruženje, odnosno u zajednicu. Ovaj proces je težak, zahtjevan i dugotrajan. Srećom takav proces je kao u većini modernih država otpočeo i u Bosni i Hercegovini. Preostaje nam još da istrajemo na tom putu i da radimo na mijenjanju javnog mnijenja o duševnoj bolesti.

Izvori i literatura:

1. Basaglia F.: *Negacija institucije*, Vidici br. 5: Beograd, 1981.
2. Castel R., Castel F.& Lovell A.: *The Psychiatric Society*, New York: Columbia University Press, 1979.
3. Cerić I.: *Razvoj zaštite mentalnog zdravlja u federaciji BiH*, časopis Mentalno zdravlje u zajednici br.1 Sarajevo, 2000.
4. Cockerham C.W.: *Sociology of Mental Disorder*, Prentice-Hall, New Jersey, 1981.
5. Delez Ž., Gatari F.: *Anti edip*, Sremski Karlovci, 1990.
6. Flaker V.: *Prema definiciji pojma mentalnog zdravlja u zajednici*, časopis Mentalno zdravlje u zajednici br.1, Sarajevo, 2000.
7. Foucault M.: *Madness and Civilization*, London: Tavistock Publications, 1967.
8. Foucault M.: *Istorija ludila u doba Klasicizma*, Nolit, Beograd, 1980.
9. Fransela F.: *Need to Change?*, Methuen, London, 1975.
10. Goffman E.: *Stigma* New York: Simon & Schuster Inc, 1986.
11. Goffman E.: *Asylums*, Hramonds worth: Penguin, 1968.

12. Hašimbegović A.: *Psihijatrija - Kecmanović i sur.*, Svjetlost: Sarajevo, 1989.
13. Heather N.: *Radical perspectives in psychology*, Methuen, London, 1976.
14. Kecmanović D.: *Socijalna psihijatrija sa psihijatrijskom sociologijom*, Svjetlost, 1978.
15. Kolakowski I.: *Positivist Philosophy*, Harmondsworth: Penguin, 1972
16. Laing R.D.: *The Politics of Experience*, Harmondsworth: Penguin, 1967.
17. Pražić B.: *Psihijatrija - Kecmanović i sur.*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
18. Prodanović Ž.: *Tamara jednog sna*, SF-priča objavljena u časopisu Sirius br. 133, 1997., Vjesnik Press, Zagreb, 1985.
19. Ramon S.: *The workers perspective*, treće poglavlje u *Psychiatric Hospital Closure*, Chapman&Hall, 1992.
20. Sennett R.: *Nastanak javnog čovjeka*, Naprijed, Zagreb, 1989.
21. Szasz T.: *The Myth of Mental Illness*, Foundations of a Theory of Personal Conduct London: Hoeber, 1969.
22. Scheff T.J.: *Being Mentally Ill: A Sociological Theory*, Chicago: Aldine Press, 1966.

PSYCHIATRY AS A TOTAL INSTITUTION

Summary

This work offers a short historical view of the social and institutional treatment of mental disease, the 'moral career' of mental disease and the stigma of the psychiatric patient, criticism of such an institution and of that kind of a social relation towards mental disease, and the possible alternative model for this institution.

The inevitability of the change of the traditional approach and the need to treat mental disease no differently from any other disease is increasingly more obvious. The traditional approach, among other things, has been economically unacceptable for a long time. This has, to a great extent, brought about serious discussions leading towards a change of this system which would see it become more economical or, in other words, by having the services transferred for work in community. Fortunately, as far as the beneficiaries of these services are concerned, more economical, at the same time, means more humane. The results of such a change are already visible in practice through the reduction of relapse and the prolongation of the remission phase of the illness. However, this process is still in its infancy stage and it is necessary to invest a lot more time and technical resources in order to make it permanent.

Mr. Hadžikadunić Edin, Pedagoški zavod Zenica

VJEČNO PITANJE, MOGU LI RAČUNARI MISLITI, BITI NASTAVNICI?

Abstrakt

U radu se prezentiraju teoretska razmatranja strukture i karakteristika konvencionalnih računara zasnovanih na von Neumann-ovoj strukturi i razmatranja o dostignućima istraživanja o ljudskom mozgu kao do sada najmoćnijem procesoru informacija. Iz ovih razmatranja i poređenja računarskih resursa i funkcija i ljudskih resursa i funkcija proizilaze zaključci o mogućnosti da vještačka inteligencija dostigne prirodnu inteligenciju. Ljudski resursi su daleko dominantniji i sadašnja tehnologija ne može ostvariti ni približan rezultat. Posebno ako se ne promatra samo ljudski mozak kao kompjuter, nego čitavo ljudsko tijelo koje je isprepletano nervima i osjetilima što "ljudski kompjuter" čini nenadmašnim...

Ključne riječi: Kompjuter, mozak, memorija, bistabil, neuron, vještačka inteligencija, prirodna inteligencija

U savremenom vijeku "mislećih škola" (Thinking Schools), "nacije koja uči" (Learning Nation) i "civilizacije koja uči" (Learning Civilization), u kome su interpersonalni odnosi vrlo bitni, čovjek dobiva respektabilnog protivnika (takmaca), koji ga "pokušava" istisnuti iz svih područja djelatnosti u kojima postoje brojne repetitivne radnje i zamorni poslovi. "Njegovo visočanstvo", kako mnogi nazivaju računar, je nastao kao vjerna kopija čovjeka. Mnogi smatraju da računar čovjeku postaje čak i takmac u misaonim procesima. Takav računar "pokušava" da nadjača i ponizi "računar u našim glavama". Bill Gates, Microsoftov čelnik, je sarkastično primijetio na izložbi elektronske opreme široke potrošnje (Consumer Electronics Show, CES) koja se održala u Las Vegasu 2002. godine: "Kad sam

prije 27 godina osnovao Microsoft, ni na kraj pameti mi nije bilo da ću osmisliti mašinu/stroj kojom ću sam sebe poniziti". *Ovo je prejako izrečeno i to u sasvim drugom kontekstu, ali može poslužiti kao lajt motiv u našim razmišljanjima o stvarnoj misaonoj snazi kompjutera. Snazi koju možemo samo sagledati ako kompariramo inteligentne objekte i postavimo pitanje koji je najmoćniji računar koji postoji. Da li je to sadašnji binarni računar zasnovan na von Neumann-ovoj strukturi, ljudski mozak, molekularni računari, bioračunari ili kosmos.*

Da bi se izvršilo bilo kakvo poređenje čovjeka, kao procesora informacija, i računara, kao procesora informacija, moraju se izvršiti poređenja procesionih resursa i procesa posmatranih objekata. Kako je teško izvršiti egzaktnije poređenje na globalnom nivou, to se procesi trebaju dekomponirati na potprocese, te ih tako i porediti, a resurse takođe treba porediti sa stanovišta elementarnih memorijskih i procesionih elemenata. Ovaj rad pokušava dati barem neke relevantnije informacije kako bi se barem malo rasvijetlila moć računara i demistificirala njegova uloga u informatičkom društvu.

Dakle, potrebno je izvršiti poređenje jedne nervne ćelije i bistabila, poređenje kompletnog ljudskog mozga i memorije računara, kao i čitavog nervnog sistema, s jedne strane, i računarskog sistema s druge strane.

Polazimo od računara, jer on kao stub savremene informacione tehnologije fascinira milijarde ljudi naše planete. Današnji konvencionalni računari, a među njima PC je najzastupljeniji i najpopularniji, zasnovani su na von Neumann-ovoj strukturi, te predstavljaju sekvencijalne simbol manipulatore, sekvencijalne paradigme. Oni baziraju svoj rad na logičkoj osnovi, binarnom sistemu, diskretnim stanjima i sekvencijalnom procesiranju. Glavna karakteristika ove strukture je da su podaci i instrukcije zapisani na isti način i na istim medijima. Znači da je elementarni podatak bit, da može imati dva stanja i on je sadržan u elementarnoj memorijskoj ćeliji. Kapacitet eksterne memorije (diska) jednog savremenijeg PC-a je 80 GB, dok je 1 TB mogući kapacitet u toj klasi PC-a. Da bi ovakav računar bio u potpunosti funkcionalan, mora biti savršeno projektiran i testiran, kako njegov hardver, tako i softver. Memoriji i računarskim resursima se pristupa uz pomoć adrese, a čitavo programiranje je zasnovano na algoritmima i pravilima koji moraju biti konačni, diskretni,

definisani, determinisani, masivni i efikasni. Dakle, logički i fizički aspekt podataka i programa mora biti transparentan, jer se računar vrlo teško, bolje reći nikako, ne snalazi u nepredviđenim situacijama. Dakle, u računarskom sistemu podaci su podvrgnuti transformacijama, što u modularnoj računarskoj strukturi znači da se pojavljuju kao ulazne veličine elektroničkih sklopova i odgovarajući (programirani, određeni) izlazi tih sklopova. To je karakteristika i kombinacionih i sekvencijalnih (memorijskih) sklopova. Dakle, računarski sklopovi mogu imati za podatke konačan skup ulaznih stanja, a takođe i konačan skup izlaznih stanja nakon transformacija. To je ograničenje sadašnje tehnologije koja posjeduje vještačku inteligenciju, jer računarske memorije mogu da pamte prošla stanja, a procesorski sklopovi donositi odluke. Kao poređenje ovoj inteligenciji stoji čovjek koji u jednom prirodnom jeziku ima konačan skup elementarnih jedinica (glasova, odnosno slova abecede), ali ne i konačan skup riječi (živi jezik stalno obogaćuje rječnik jednog jezika). Ali broj iskaza, odnosno rečenica, je beskonačan, čak iako pretpostavimo da prirodni jezik ima konačan broj riječi (što nije slučaj).

Dakle, koliko god imali kapacitete sadašnjih računarskih sistema, i koliko ih god nadograđivali oni će imati konačan skup podataka, odnosno stanja njima predstavljenim. Zbog beskonačnosti iskaza prirodnog jezika, nemoguće je taj jezik formalizirati, odnosno predstaviti u sadašnjim računarima. Ljudski um je teško svoditi na diskretne fenomene. Dalje se postavlja pitanje da li se svo ljudsko znanje može da formalizira, da li se može riječima iskazati, i na koncu da li se može predstaviti u računarima.

Elementarna jedinica savremene informacione tehnologije je bit za koga se rezervišuje jedan elementarni memorijski element. Bit kao osnovna memorijska jedinica može da ima dva moguća stanja. Ona mogu biti predstavljena pozitivnom logikom sa stanjima logičke "0" ili logičke "1", ili ima ili nema struje, odnosno postoji ili ne postoji napon u sklopu. Dakle, funkcija koju mašina proizvodi u svakoj fazi je "sve ili ništa", i postavlja se pitanje da li je dovoljno za ovakav objekat, čija vještačka inteligencija teži prirodnoj, da svaki njegov elementarni odgovor glasi "da" ili "ne".

Nasuprot konvencionalnog računara stoji ljudski mozak sa elementarnom memorijskom ćelijom, neuronom. Ulaze u neron

predstavljaju dendriti. Prirodni neuroni imaju i po nekoliko stotina ulaza. Kontakt neurona i dendrita naziva se sinapsa. Sinapsa je karakterizirana efikasnošću koja se naziva sinaptička težina. Izlaz neurona se formira kada se signali na dendritima pomnože sa odgovarajućim sinaptičkim težinama (W). Ovi proizvodi se sabere i uvećaju za veličinu praga (prag draži), i na njima se primjenjuje prijenosna funkcija neurona. Izlaz iz neurona se zove akson koji se dalje grana u dendrite drugih neurona. Ovakva struktura neuralne mreže omogućava nerekurzivnu i rekurzivnu obradu podataka, to jest informacije se mogu kretati o nižih prema višim slojevima i vraćeni na niže slojeve.

Ukoliko do kraja pojednostavimo funkciju neurona i predstavimo ga kao da je elektronički diskretni element, tada on može imati 10^{28} mogućih načina povezivanja sa drugim neuronima. Ako zanemarimo sinaptičke težine, odnosno ako su one konstantne, tada se postavlja pitanje koliko osnovnih memorijskih jedinica PC-a može postići kapacitet samo jednog neurona. Odgovor dobivamo kada izračunamo X iz jednakosti $2^X = 10^{28}$ (10^{28} je broj mogućih stanja neurona, odnosno mogućih povezivanja). Logaritmiramo li obje strane dualnim logaritmom, dobivamo:

$$\log_2 2^X = \log_2 10^{28}$$

$$X * \log_2 2 = 28 * \log_2 10 \text{ (obzirom da je } \log_2 2 = 1 \text{ slijedi:)}$$

$$X = 28 * 2,32193 = 93,014$$

Dakle, kapacitet jednog neurona čija je funkcija krajnje pojednostavljena je ekvivalentan kapacitetu memorije sastavljene od 93 bistabila, što predstavlja nešto više od 11,5 byte.

Uzmemo li da je ljudski mozak sačinjen od preko 10 milijardi individualnih komponenti (nervnih ćelija), odnosno neurona prema Mac Lean-u. Mogući broj stanja neurona iskazan je mogućem broju povezivanja, a on je jednak broju 10^{28} . Ovako veliki broj povezivanja nameće potrebu poređenja memorijskih jedinica PC-a i ljudskog mozga. Taj odnos je 2 prema 10^{28} . Dakle, jedna memorijska ćelija digitalnih računara može imati 2 stanja, a nervna ćelija (pojednostavljena do kraja) može imati 10^{28} stanja.

Ako uzmemo veće kapacitete i poredimo sa neuronom dolazimo do fascinantnih rezultata. Pretpostavimo da je malo savremeniji računar opremljen diskom sa 80 GB memorije. 80 GB

diska ekvivalentno je $80 * 2^{30} * 8 = 640 * 2^{30} = 6,87 * 10^{11}$ osnovnih memorijskih jedinica (bita). Obzirom da je ljudski mozak (prema Mc Leanu) sačinjen od $10^{10} - 10^{12}$ individualnih komponenti (nervnih ćelija-neurona), to znači da su savremeni računari dosegli broj fizičkih osnovnih memorijskih komponenti istog reda veličine. Iako je konvencionalni računar ovim brojem osnovnih memorijskih jedinica dostigao ljudski mozak, ljudski mozak ("kompjuter"), je još u velikoj prednosti jer i uproštenom predstavom neurona možemo predstaviti 10^{28} puta više stanja od bistabila, osnovne kompjuterske memorijske jedinice. Uzmemo li da ljudski mozak i njegova individualna komponenta nije diskretna, nego kontinuirana, i da su transformacije u neuronima daleko složenije, od računarskih transformacija, tada konvencionalni računari nemaju ni približne šanse da dostignu prirodnu inteligenciju.

Ako analiziramo same inteligencije, tada je konvencionalni računar u potpunosti podređenosti prema mozgu. Ako promatramo dva osnovna atributa inteligencije učenje i razumijevanje podređenost je još i veća, jer inteligencija je puno više od otvorene kolekcije atributa kao jednostrukih entiteta. Neki od njih su identificirani kao učenje, rezonovanje, razumijevanje, jezičke kompetencije, ponašanje s predumišljajem i efektivna interakcija sa okolinom.

Dakle, da bi računarski resursi i funkcije mogli približno dostići ljudske resurse i funkcije, koje doduše nisu ni ispitane do kraja, potrebno je postići ogroman napredak u računarskoj tehnologiji. Prije svega potrebno je osnovnu memorijsku jedinicu računara učiniti daleko moćnijom sa stanovišta kapaciteta. Drugo, veze između osnovnih memorijskih jedinica moraju biti multiplicirane po uzoru na mozak, a ne ostvarivati samo preko sabirnice koje su u pravilu usko grlo. Ako imamo multiprocesorske sisteme, veze moraju biti daleko "prirodnije". Treće, transformacije u osnovnim memorijskim jedinicama računara moraju biti daleko složenije, ali i brže, po mogućnosti kontinuirane.

Kakva tehnologija može poboljšati vještačku inteligenciju. Atomski, odnosno molekularni računari mogu samo povećati kapacitet osnovnih memorijskih elemenata, u ovom slučaju atoma ili molekula. Veze čak mogu biti i bolje nego kod sadašnjih konvencionalnih računara, ali transformacije ostaju podržane

samo materijom. Umjesto tranzistora kao aktivnog elementa, ovdje se javlja atom ili molekula kao osnovni elemenat. Jedina tehnologija koja može pomoći u ovom približavanju inteligencija je "neuro tehnologija". U tom slučaju računar ima mogućnost da se približi čovjeku po sposobnostima. Ali ovdje ostaje pitanje kako ostvariti neuron, kako ga funkcionalno podržati, kako ostvariti transformacije ljudskog mozga i nada sve kako spoznati prirodu ljudskog mozga i kopirati je. To je pitanje koje će ostati dugo otvoreno, ali možda i vječno otvoreno.

Mnogi naučnici su u svom domenu komentarisali ovaj problemi i neki od njih su iznijeli svoje mišljenje.

Čuveni slikar, Pablo Picaso je prije nekoliko decenija rekao: "Kompjuteri su beskorisni, jer samo znaju davati odgovore!".

Naom Čomski je slično razmišljao kao Picaso i ustvrdio: "Neka smo uspješno formalizirali prirodni jezik, neka smo ga uspješno predstavili u mašini, ali kako će mašina u jednom dijalogu razumjeti ćutanje koje je tako bogato informacijama i emocijama"

Engleski matematičar Alan Turing, posebno zaslužan za razvoj informacionih tehnologija, zamislio je jedan zanimljiv eksperiment. Dva čovjeka sjede u odvojenim prostorijama i komuniciraju pomoću povezanih kompjutera, ukucavajući poruke preko tastature. Isključen je bilo kakav drugi kontakt te dvije osobe, bilo glasom, vizuelno i slično. (Računari u to vrijeme su bili dosta primitivni, kao i njihovi operativni sistemi i pomenuta komunikacija nije bila grafički orijentirana, ali taj eksperiment je i sa sadašnjom računarskom tehnologijom jako zanimljiv). Ako nakon nekoliko sati komuniciranja jedan od "sagovornika" ne može biti siguran da li komunicira sa živim, prirodno inteligentnim, bićem ili računarom izgrađenim na principima umjetne inteligencije, tada se računar, odnosno njegov softver, može smatrati prirodno inteligentno, razumno biće.

Veliki kritičar ovog zamišljenog eksperimenta je bio Arthur Clarke, poznati promotor nauke i fantastike. On je stvar obrnuo i ustvrdio da svaki "sagovornik" iz eksperimenta, koji ne bi otkrio razliku između čovjeka i mašine, samo bi pokazao da je gluplji od mašine/stroja.

Da li se stvarni svijet može zamijeniti virtuelnim? U tom pravcu najbolju sliku o računarskoj tehnologiji i nastavniku daje

nepoznati autor: “Nastavnik kog može zamijeniti kompjuter i treba biti zamijenjen”.

Literatura

1. Ferišak, Srića, Kliment, Panian, Škoro: *Informatika, Osnove informatike*, (VII izdanje), Ekonomska biblioteka birotehnika, Zagreb, 1987.
2. Fischler, Martin, Firschein Oscar: *Intelligence, The Eye, the Brain, and the Computer*, ADDISON-WESLEY PUBLISHING COMPANY, USA, 1987.
3. Mandić Petar, Mandić Danimir: *Obrazovna informacijska tehnologija, Inovacije za 21. vek*, (II izdanje), Učiteljski fakultet, Beograd, 1997,
4. Mandić, Petar, Radovanović Ivica, Mandić Danimir: *Uvod u opštu i informatičku pedagogiju*, (II izdanje), Učiteljski fakultet, Beograd, 2000.
5. Mužić, Vladimir, Rodek, Stjepan: *Kompjuter u preobražaju škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
6. Mužić, Vladimir: *Kompjuter u suvremenoj nastavi*, Školska knjiga, Zagreb, 1973.
7. Panian, Željko: *Metodika programiranja, Informatika, Programski jezici*, Ekonomska biblioteka “Birotehnika”, Zagreb, 1987.
8. Sotirović, Velimir: *Metodika informatike*, Tehnički fakultet 'Mihajlo Pupin', Zrenjanin, 2000.
9. Waterman, Donald: *A Guide to Expert Systems*, ADDISON-WESLEY PUBLISHING COMPANY, USA, 1986.

ETERNAL QUESTION, ARE COMPUTERS ABLE TO THINK, BE TEACHERS?

Summary

Theoretical anticipations of structure and characteristics conventional computers are considered in this paper. The author considers the computers designed over von Neumann structure. The success researches on human brain are also important segment of the paper because human brain has been treated as powerful information-processor. The logical conclusion after comparing of computer resources and human ones is that artificial intelligence can reach human intelligence. Human resources are much more dominant and current technologies cannot accomplish the results as good as the human intelligence can. Special if you observe human brain not as a computer than the whole human body which is interlaced by the nerves senses which makes the human computer inaccessible.

Key words: Computer, Brain, Memory, Bistabil, Neuron, Artificial Intelligence, Human Intelligence

Muris Bajramović, profesor bosanskog jezika i književnosti

INTERKULTURALNO OBRAZOVANJE I INTERKULTURALNA INTERPRETACIJA

Abstrakt

Interkulturalno obrazovanje danas u multikulturalnoj Evropi postaje nužnost u procesu edukacije mladih i upućivanja na razlike u društvu u kojem žive. Ovakava vrsta obrazovanja bi trebala da se primjenjuje i u Bosni. U tom slučaju govorimo o posebnom metodu u obrazovanju - interkulturalnom metodu. Ovaj metod se može primjenjivati, manje ili više, u svim nastavnim predmetima, a posebno u umjetničkim predmetima, kao što je književnost. Tada se govori o interkulturalnoj interpretaciji u književnosti. Za primjer je navedena interpretacija Dr. Zvonke Kovača, mada je primjenljiva na mnogim književnim djelima. Što bi nastavnici, suočeni sa kulturalnim problemima mogli iskoristiti u procesu obrazovanja.

«Otkrivanje drugih je otkrivanje odnosa, a ne prepreka»

Claude Lévi-Strauss

Svijest o tome da granice evropskih kultura nisu više stabilne već uveliko propusne, kasnila je mnogo za procesom razbijanja monolitnih kultura. Interaktivni (su)odnos između naroda nužno je unosiio sveopće promjene u načinu življenja i opstojanja, što se u krajnjoj mjeri odrazilo kao kriza identiteta, jer identiteti jednostrano temeljeni samo na etničkoj skupini, naciji ili vjeri nisu mogli biti dostatni nasuprot univerzalnim vrijednostima. Vijeće Evrope je postalo svjesno promjena, pa je pokrenulo Vijeće za kulturnu saradnju, koje će, sa niz evropskih zemalja (prema mom saznanju Bosna i Hercegovina nije još uvijek uključena u rad ovog Vijeća) pokrenuti obrazovne

programe, koje će probleme razlike, identiteta¹, pokušati riješiti/riješavati i na polju obrazovanja i odgoja. Da bi buduće osobe (ličnosti) mogle samostalno i odgovorno djelovati, Vijeće za kulturnu saradnju je predložilo novi način obrazovanja i odgoja koji bi otvorio vrata svima onima koji su u okvirima monolitne kulture okrenuli leđa Drugom i, naravno, da bi ukazali i na to Drugo, i dali mu šansu da iskaže i prikaže svoju kulturu, jezik, naciju, vjeru itd. Takvo jedno obrazovanje nazvalo se interkulturalno, i takav način odgoja i obrazovanja se pokazao kao nužan svugdje gdje na jednom prostoru egzistira više kultura naporedno, kao što je to slučaj i u Bosni i Hercegovini, ili gdje unutar dominantne kulture dolazi do uplitanja drugih, nazovimo ih uslovno manjinskim kulturama, npr. u zapadnoevropskim zemljama. Interkulturalni metod je konkretno primjenjiv u mnogim nastavnim predmetima, a pogotovu u književnosti i umjetnosti općenito, jer dijalog razbija međusobne razlike i vodi ka razumijevanju drugog, što se ovim metodom i ističe. Smatram da bi jedan takav dijalog na širem planu umjetnosti mogao započeti i u Bosni, konkretno u školskim klupama, pogotovu stoga što su stvorene zajedničke jezgre u proučavanju kultur(a)e.

Pokušat ću da u ovom radu dam jedan uvod u interkulturalno obrazovanje, sa akcentom na književnost, konkretnije na interkulturalnu interpretaciju u književnosti.

Ukratko, šta bi to bio cilj interkulturalnog obrazovanja?² Kakvo je to obrazovanje i koje će osobine razvijati učenici, odgajajući se na ovaj način? Temeljna pitanja interkulturalnog obrazovanja svode se na slijedeće: da li je «svrha obrazovanja u svakom pojedincu razviti obilježja koja će ga učiniti sličnim drugima (...)»³ Ili se teži da se pojedinac prilagodi drugima i uključi u kulturne procese koji se odvijaju oko njega? I na kraju

¹ Probleme identiteta treba razmatrati u najširem smislu. Identitet nije samo ono **ko** smo mi, već i šire, kakvi smo, gdje živimo, s kim se družimo, šta jedemo i kome i kako se molimo. Identitet je postao mreža odnosa i niz manjih identitarnih elemenata.

² Zapravo su u upotrebi dva naziva- interkulturalno i interkulturalno. Iako se oba naziva paralelno upotrebljavaju, ipak ukazujemo na razliku: *interkulturalno* uključuje i interdisciplinarno, kao svijest o različitim slojevima kulture, a *interkulturalno* se odnosi na uže naučne pojmove, konkretno na primjere književne interkulturalnosti.

³ Antonio Perotti: *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*, Educa, Zagreb, 1995.,12.

najzanimljivije pitanje na koje direktno u našoj bosanskoj pojavnosti možemo referirati: «Je li obrazovanje proces koji osigurava pravo na postojanje i izražavanje vlastitih obilježja?»⁴

Na sve prisutnije zapadnoevropske postmoderne misli i mi ovdje reagujemo kako znamo i umijemo, a to se odražava i na školstvo. U informatičkom dobu u kojem živimo sve ima tendenciju postojanja u globalnom smislu, a u tom globalitetu ne može se bez lokalnog (otud i ona - «Misli globalno, djeluj lokalno»), i upravo u tom globalnom otkrivanju svijeta velika pažnja se usmjeruje i na lokalno, pa razne lokalne kulture dolaze do izražaja, što će možda pokrenuti procese uočavanja razlike i shodno tome pitanja odnosa sa Drugim, koji se iznenada pojavio. Cilj interkulturalnog obrazovanja jeste razbijanje tih razlika, i upoznavanje sa drugim, njegovom kulturom, jezikom, načinima življenja itd. Tako se potiče međusobno razumijevanje i kroz drugost se potvrđuje i vlastiti identitet. Zanimljiv je program koji je stvoren za vrijeme «Evropske godine protiv rasizma» (1997) kojem je cilj ukidanje rasističkih misli i upoznavanje sa manjinskim narodima u Evropi (doseljenici, Romi, i sl.). Naime, jedan od projekata koji se učinio jako zanimljivim jeste i web stranica www.britkid.org na kojoj se nalazi devet imaginarnih likova, koje možete upoznati tako što ćete u Britchesteru, virtualnom gradu, prošetati i upoznati se likovima, i to od načina odijevanja, jezika, jela, vjere i njenog prakticiranja (upravo se ovdje mogu presijecati brojne nepoznanice o drugom i one mogu proizvesti predrasude), pa sve do njihovog slobodnog vremena. Bilo bi dobro kada bi se i u Bosni i Hercegovini stvorila slična web stranica kako bi se mladi ljudi rješavali raznih predrasuda.

Problem koji se odmah nameće u proučavanju pitanja interkulturalnosti je slijedeći: da li tako lahko možemo prijeći na novi način obrazovanja ako uzmemo u obzir slijedeći citat André Thévenina koji kaže:» Od početaka naših nacionalnih društava školi je kao «laičkoj crkvi» cilj bio uključiti svu djecu u nacionalno društvo, tako da proizvodi nacionalnog obrazovanja izgledaju kao da potječu iz iste zajednice (s osobitom koncepcijom povijesti, zemljopisa, jezika i kulture, te hijerarhijskim ustrojem činjenica i

⁴ Ibidem,12.

koncepcija, a time i psihologije i etike...».⁵ Naravno mogli bismo , umjesto nacionalnog ubaciti ideološkog, ali je u krajnjoj mjeri rezultat takvog poučavanja isti i različit od interkulturalnog. «Globalna pokretljivost, prijenos podataka i komunikacija (...) razbili su jedinstvo kulture i teritorija, te jezika i teritorija, a nametnuli su nov odnos između jus educationis, jus sanguinis i jus soli - odnos koji tradicionalna škola više ne zna prenijeti učenicima».⁶ I nije nam teško uvidjeti problem koji nam se u multikulturalnom bh. društvu nameće.

«Bez obzira na burne smjene političkih režima i ideoloških sustava, kultura i kulturni život nezaustavljivo se demokratiziraju i diversificiraju, religijski/konfesionalni identitet prestaje biti dominantnim obilježjem pojedinca i zajednica, te se u tom dugom razdoblju od stotinu i trideset godina i u Bosni i Hercegovini stvaraju temelji građanske kulture i umjetnosti (književnosti, svi likovni izrazi, kazalište, film...) u kojoj elementi etničko-tradicijske pluralnosti ne funkcioniraju ekskluzivno i izolativno, nego transgresivno, kao **momenti uzajamnog obogaćivanja** (kurziv M.B.)»⁷ Bilo bi ovdje suvišno razmatrati multikulturalnost Bosne kroz stoljeća. Još od samih početaka Bosna kao država ima osobenosti multikulturalnosti. Ovdje i sada mi te razlike živimo, iako ih ponekada nismo ni svjesni. Zato je uvijek dobro ukazati na momente uzajamnog obogaćivanja.

No, kako ove momente uzajamnog obogaćivanja prepoznati i prenijeti mladim naraštajima? Upravo interkulturalno, zapravo interkulturalnom interpretacijom, da se razlike nastale u društvu (a konkretnije-književnosti) prepoznaju i da se analiziraju.

U procesu socijalizacije škola ima bitnu ulogu. Jedan od načina lakšeg procesa socijalizacije je otkrivanje suodnosa uočljivih i u književnom djelu. U interkulturalnom okruženju sušti prijenos znanja nije dovoljan. Dijete mora uočavati sličnosti i razlike. Najbolji način da se to učini jeste da se otvori komunikativni put sa drugim, a to se može postići i putem proučavanja književnog djela drugog naroda, skupine, nacije,

⁵ Thévenin, A.: *Enseigner les différences: La pédagogie des cultures étrangères*, Paris, Etudes Vivantes, 1980.

⁶ Antonio Perotti: navedeno djelo,17.

⁷ Ivan Lovrenović, *Razoreni identiteti i mutirajuća multikulturalnost (intervju)*, Zarez, V/116, Zagreb, 2003; 24.

vjere, ili druge jezičke skupine, sa kojim se dijeli geopolitički prostor. Proučavanje odnosa u interkulturalnoj interpretaciji jeste proučavanje i svoje i tuđe kulture, odnosno, to je «proučavanje svoga iz perspektive drugoga i, kao i drugoga iz perspektive vlastitoga.»⁸

Intencionalni susret kultura, kojem je izložen i nastavnik i učenik zahtijeva novi pristup u tumačenju književnosti i kulture. Razumijevanje književnosti, a time i drugih kultura jeste u razumijevanju i formuliranju razlika, odnosno razbijanju razlika u liotarovskom smislu.⁹ S druge strane ako razmotrimo Derridino definisanje razlike, kao različitih odnosa elemenata, gdje značenje teksta nije jednostavno dato, već je uvijek proizvedeno u procesu uspostavljanja razlike, onda ne možemo zaobići intetrkulturalni metod u proučavanju književnosti ili interkulturalnu interpretaciju.

Pri tome se usmjeravamo na uspostavljanje dijaloga, jer se razlika dijalogom razbija. «Usmjerit ćemo se prema dijalogu, zapravo polilogu, ukrštanju perspektiva, respektirajući razlike u kulturnohistorijskom i književnopovijesnom predznanju (...) i prema koncepciji kontinuiteta vlastite povijesti, odnosno svijesti o vlastitom kulturnom identitetu.»¹⁰ Izvantekstovne činjenice, kako to navodi Zvonko Kovač,¹¹ su jako bitne u razumijevanju tih suodnosa unutar kultura.¹² One uveliko ovise i od obrazovanja pojedinca, od formiranja njegovog kulturološkog koda. Ukratko, nastavnici su ti koji u interkulturalnom obrazovanju doprinose pravilnom uočavanju razlika, uočavanju različitosti i izgradnje vlastitog identiteta, a i vlastitog kulturološkog koda, ali ne na račun tuđeg.

«Koncepcija međuknjiževne zajednice kao konkretizacije zakonitosti svjetske književnosti Dionyza Đurišina, usmjerena na

⁸ Zvonko Kovač: *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2001., 125.

⁹ Prema njemu nesvodiva razlika ili raskol jeste rasprava između najmanje dvije strane koja ne bi mogla da se pravedno razriješi, pošto nedostaje pravilo rasuđivanja primjenjivo na obje argumentacije. To što je jedna argumentacija legitimna ne znači da druga nije»- pojam razlike u: Miško Šuvaković: *Potmoderna u 73 pojma*, Narodna knjiga, Beograd, 1995.

¹⁰ Ditrich Krusche: *Razlike u čitanju*, Kultura, 82-83, Beograd, 1988.

¹¹ Zvonko Kovač: *Interpretacijski kontekst*, ICR, Rijeka, 1987, 121.

¹² Značenje koje taj pojam ima u antropologiji se uvijek odnosi na skupinu ili narod.

identifikaciju kulturnoga i književnoga suživota u regiji ili državi bez obzira na pretjerano različite odrednice njihova konstituiranja, opisom njihova funkcioniranja nudi prihvatljive kriterije ne samo za istraživanje «povijesne dinamike međuknjiževne zajednice kao cjeline» nego kao i prihvatljiv»vanjski razlog», konkretiziran prostor, za primjenu teorijskih zasada interkulture povijesti književnosti»¹³

Na polju književnosti uočavanje razlike se vrši putem interkulturalne interpretacije.¹⁴ Interkulturalna interpretacija će, vremenom ,voditi ka formiranju interkulture/interkulturalne povijesti književnosti, koja će se «odlijepiti» od proučavanja samo nacionalnih književnosti, a u krajnjoj liniji će unaprijediti međuljudske odnose, uspostavljanju identiteta, a i «identitet interkulturalne situacije, interkulture povijesti književnosti» kako to navodi Kovač.¹⁵

Primjere za inetrkulturalnu interakciju u Bosni i Hercegovini bi bilo suviše navoditi. Bosna bi mogla biti paradigma za interkulturalnu interpretaciju i obrazovanje. To su odnosi između različitih naroda i narodnosti, njihovih kultura, pa i šire, historijski gledano, odnosi sa drugim kulturama Istoka i Zapada.

Nastavnici bi trebali na te razlike upućivati, pogotovu u nastavi tzv. nacionalnih predmeta. Na taj način će se mnogi problemi (raz)riješiti.

Susrete različitosti su veoma prisutni i uočljivi u književnosti, a konkertizaciju i viđenje Drugog (ili međusobnih odnosa) možemo čitati u djelima Ive Andrića, Muse Ćazima Ćatića, ili autora koji su na bilo koji način u svojim životima ili djelu (konkretnije i bolje: tekstu) izrazili bilo koju vrstu bipolariteta. O interkulturalnosti Andrićeve proze pisao je Zvonko Kovač¹⁶, a postoji niz tema, koje bi se komparativnim metodom mogle lijepo uočiti i obrazložiti. No svjedoci smo da u historiji književnosti ima drukčijih primjera, koji su, najuočljiviji u književnosti nastaloj u doba Austro-Ugarske vladavine.

¹³Zvonko Kovač: navedno djelo, 115.

¹⁴ Konkretan primjer Kovačeve interkulture interpretacije dostupan je i na Internetu: http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/GraLiS%202002/Kovac_2-predavanje.htm

¹⁵Zvonko Kovač: navedeno djelo , 122.

¹⁶ Ibidem, Andrićeva eksplicitna semiotika, 185-215.

Kulturi i kulturnom djelovanju treba priskrbiti optimalne granice, to jest jedno slobodoumlje koje bi se iskazivalo u poštivanju i razumijevanju Drugog, uz ulazak u kulturni dijalog sa Drugim, ali bez gubljenja vlastitog identiteta, (već naprotiv njegovog oformljenja ili pronalaska). Dosta je djela koja bi se mogla proučiti u interkulturalnom metodu. Takav način obrazovanja je već prisutan u Evropi, a uskoro će biti nužan i u Bosni, zapravo svugdje gdje se na malom prostoru susreće više kultura.

Izvori i literatura

1. Beker, Miroslav: *Suvremene književne teorije*, SNL, Zagreb, 1986.
2. Beker, Miroslav: *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
3. Biti, V.: *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb, 1997.
4. Eagleton, T.: *Književna teorija*, Zagreb, 1987.
5. Kovač, Zvonko: *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2001.
6. Perotti, Antonio: *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*, Educa, Zagreb
7. Šuvaković, Miško: *Potmoderna u 73 pojma*, Narodna knjiga, Beograd, 1995.
8. http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/your_chance_ask_den_fut-oth-hrv-t02.pdf
9. http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/GraLiS%202002/Kovac_2-predavanje.htm

INTERCULTURAL EDUCATION AND INTERCULTURAL LITERAL INTERPRETATION

Summary

Intercultural education, first mentioned in multicultural Europe has very important method in education of young people. It highlights the differences of society we live in. Such kind of education should be thought in Bosnia. There is huge variety of application of intercultural method in education, especially in art, or art subjects. This work writes about literature, or to specify intercultural interpretation of art work. Intercultural interpretation of Dr. Zvonko Kovač was taken as an example of this kind of work. Intercultural method can be used, in literature, as well as in a any other subject, which face the problems of modern society with many cultures in it.

Sanel Hadžiahmetović-Jurida, Filozofski fakultet u Tuzli

NEW WORD FORMATION IN ENGLISH: ACRONYMING AND BORROWING

THE ABSTRACT

Human languages have always changed in the past and they will certainly maintain the tendency of change. It may be argued that one of the causes of language change is expression of new meanings. With societal changes, there is always a need to express new meanings in languages, both through new words and old forms. It is the characteristic of openness that enables languages readily to create new words to express new things, events, and ideas that come along. The present paper attempts to show that English has been, and still is remarkably flexible and adaptable when it comes to various mechanisms that help enlarge its lexis. More specifically, the paper reflects on acronyming and borrowing in English in particular.

The English language appears to abound in mechanisms that help enlarge its lexis. This paper aims at outlining two available means of getting new words in English - acronyming and borrowing. The purpose of this paper, however, is not to provide an exhaustive survey of English word-formation, as this has already been done by many authors. Rather the intention is to reflect on the theory of word formation in English, and highlight the effects of acronyming and borrowing in particular.

Word-formation is nowadays perceived to be such a confused area of study that it would not be possible to write an uncontroversial introduction to the subject. Bauer recognises that much of the confusion in word-formation studies is terminological, in addition to an increasingly high interest the word-formation is gaining amongst theoretical linguists

particularly because of the light it throws on other aspects of language.

The ways in which new words are formed, and the factors which govern their acceptance in the language, are generally taken very much for granted by the average speaker. To understand a word, it is not necessary to be aware of how it is constructed, or whether it is simple or complex. Human beings are only able to use a word which they find new if they learn the new word together with objects or concepts it denotes. On the other hand, when new coinages are met, like *shutup-ness*, *talkathon* etc, our reactions to them may not be readily explained. We may find them acceptable and in line with our own feelings about how words should be built up, or they may seem in some way contrary to the rules.

Bauer (1983) claims that there is no single “theory of word-formation”.

“Interest in word-formation has probably always gone hand-in-hand with interest in language in general, and there are scattered comments and works on the subject of word-formation from the time of Panini, who provided a detailed description of Sanskrit word-formation, right up to the present day.”

According to Bauer, the study of word-formation is currently in a state of flux. There appears to be no doctrine on the subject which attracts many new researchers precisely because of the nature of word-formation.

Simplistically speaking, word-formation can be understood to mean a collection of different processes – borrowing, compounding, affixation, acronyming, back-formation, blending, and so on, about which, as a whole, it is slightly difficult to make a general statement.

Bauer concludes that, obviously, the rules that must be established for forming words depend on what counts as a word in any given language. There are words that are formed by rules of syntax, whereas formation of words may be considered as being explained not by syntactic rules but by rules that depend on syntactic factors. ‘Word-formation’ is a traditional label, and one which is useful, but it does not generally cover all possible ways of forming everything that can be called a ‘word’.

Languages have always changed in the past and they will certainly maintain the tendency of change. According to Hudson

(2000: 411), one of the causes of language change is expression of new meanings. With the changes in societies, there is always a need to express new meanings in languages. Hudson argues that it is the characteristic of openness that enables languages readily to create new words to express new things, events, and ideas that come along.

Acronyming

Hudson (2000: 242) defines acronyming as “a sort of clipping (shortening the spoken form of a word) in which a phrase is replaced by a word based upon the first letters of its words”.

Bauer (1983: 237) essentially agrees with that definition by saying that

“An acronym is a word coined by taking the initial letters of the words in a title or phrase and using them as a new word, for example *Strategic Arms Limitation Talks* gives *SALT*.”

However, not every abbreviation necessarily counts as an acronym: to be an acronym the new word must not be pronounced as a series of letters, but as a new word. Bauer (1983: 237) gives the following example here: if Value Added Tax is called /vi: ei ti:/, that is an abbreviation, but if it is called /vɛt/, it has become an acronym.

Hudson breaks acronyms into three groups, as follows:

1. Word acronyms,
2. Spelling acronyms (alphabetisms), and
3. Two-level word acronyms

1. *Word acronyms*

The ordinary pronunciation of *word acronyms* is that of ordinary words, not as spellings. For example (Hudson a-c; Bauer d-g, Crystal h-i),

- a. *UNICEF*, originally 'United Nations International Children's Emergency Fund' – the *I* is preserved here even though the word 'International' has now been dropped from the name of the agency.
- b. *scuba* 'self-contained underwater breathing apparatus'.
- c. *RAM* 'random access memory'.
- d. *BASIC*, 'Beginners' All-purpose Symbolic Instruction Code'

- e. REM, 'Rapid Eye Movement'
- f. WASP, 'White Anglo-Saxon Protestant'
- g. GRAS, 'Generally Recognised as Safe'
- h. NATO, 'North Atlantic Treaty Organisation'
- i. ROM, 'Read-Only Memory'

Some other cases include *laser* 'light amplification by stimulated emission of radiation', *NASA* 'National Aeronautics and Space Administration' etc. Given that different people have different levels of knowledge of such words as originally acronyms, one useful clue that people in general may have is when the spelling is with upper-case letters, as in *NASA*, so there is high probability that the word is an acronym, without even knowing its phrasal form.

2. *Spelling acronyms (alphabetisms)*

As opposed to word acronyms, *spelling acronyms* are both read and pronounced as spellings, as a sequence of letters, so their acronymic origin tends to be obvious. Hudson (2000: 243) argues that "still, if they are useful as abbreviations, they may become much more common than the phrase they are based on, and some people may forget their phrasal, original, forms". Examples include (Hudson a-e, Crystal f-h):

- a. *PR* 'public relations'
- b. *TLC* 'tender loving care'
- c. *IQ* 'intelligence quotient'
- d. *MA* 'Master of Arts'
- e. *ID* 'identification'. Here the acronym is not based on a phrase but on a single word *identification*, which was very likely felt awkward, too long and/or too formal given its original purpose: to show your *ID* when entering particular places.
- f. *FBI*, 'Federal Bureau of Investigation'
- g. *UFO*, 'Unexploded Flying Ordnance'
- h. *SRB*, 'Solid Rocket Boosters'

It is worth noticing here that there is some similarity and difference at the same time between spelling acronyms and ordinary written abbreviations. Both do not appear as words and cannot be pronounced as words, but spelling acronyms lack the fullstop at the end of most abbreviations, and are read as a

sequence of letters; *Mr/Mr.*, for example, is not read 'M-R'. However, these words do not entirely belong into the realm of word formation proper.

Some examples of re-spelled abbreviations include humvee, deejay, veep, emcee, and so on.

It may also be interesting to mention here the reference Crystal makes to the use of acronyms in *Netspeak*. He defines *Netspeak* as a brand new medium of linguistic expression, "the novel amalgam of properties of the two traditional mediums, speech and writing, and adding to them further properties which were unavailable to either". This new medium is realised by means of the Internet. Acronyms seem no longer to be restricted to short phrases, but can be sentence-length (Crystal, 2002: 136):

- a. *GTG*, 'Got to go'
- b. *CIO*, 'Check it out'
- c. *AYSOS*, 'Are you stupid or something?'
- d. *WDYS*, 'What did you say?'

3. *Two-level word acronyms*

In addition to word and spelling acronyms, there is another, increasingly important sort of acronym which concerns the names of public interest groups and organisations. Most of these are named so that the name is suitable as an acronym that spells a word suggesting some aspects of the purpose of the organisation. In that way, Hudson (2000: 244) argues that "the acronym expresses meaning on two 'levels': as an acronym and as a simple word". This simple word that partly motivates the meaning is often called the prop word. Hudson exemplifies this phenomenon with *NOW* 'National Organisation of Women', which suggests that members of the organisation are getting impatient.

Other examples include *CARE* 'Cooperative for American Relief to Europe', *WAR* 'Women Against Rape', *BASIC* 'Beginner's All-Purpose Symbolic Instruction Code' etc.

Borrowing

In simple terms, borrowing is taking a word from another language. The words that are borrowed from other languages are called loanwords. Some consider it a bit misleading to call this

'borrowing', simply because the borrowed words cannot be returned.

According to Crystal, English vocabulary has a "remarkable range, flexibility, and adaptability". Thanks to the periods of contact with foreign languages and its readiness to coin new words out of old elements, English seems to have far more words in its core vocabulary than other languages. For example, alongside *kingly* (from Anglo-Saxon) we find *royal* (from French) and *regal* (from Latin). He compares English to a vacuum-cleaner in that English has always borrowed words from other human languages, perhaps far more than some other languages.

English examples (Hudson):

- a. *disco* 'light rock music especially intended for dancing'. Probably clipped from the French word *discothèque*, 'dance hall with recorded music played on *discos* (from Italian?) 'records, disks with recorded music'.
- b. *gung-ho* 'spirit, enthusiasm'. From Chinese, in which language it means 'work together'. How it came to describe the ideal military fighting spirit, in 1940s World War II, seems to be unknown.
- c. *passé* 'out of style, old fashioned', borrowed from French, a favourite source of new English words having to do with style and fashion. In writing, the accent on the final vowel reveals this as a borrowed word.

When discussing borrowing, it must be borne in mind that loanwords provide evidence of the nature of political, social, or cultural relations between language groups. Here is an example (Hudson: 2000: 247):

French words in English. Many languages have food vocabulary borrowed from French, like English's *mutton*, *pork*, *beef* (compare *sheep*, *pig*, and *cow*, the native English words, whose meanings now exclude the eaten forms of these animals). These examples suggest that the French have been very influential in the realm of cuisine (another French word).

Nativisation, ordinarily discussed in the context of borrowing, is the change of pronunciation of borrowed words in order to conform to the pronunciation rules of the borrowing language. Examples (Hudson) include the Japanese baseball

vocabulary (the Japanese were introduced to baseball through the United States), such as *sutoraiku* 'strike'. There is also nativisation of spelling (Hudson), as where the accent on vowels of borrowings from French are dropped, for example, *saute* from *sauté*.

English history in loanwords

Depending on their history, certain languages are believed to have borrowed words more than others. At different stages of its making, English has borrowed many words from Latin, Danish, French, American Indian, and other languages. According to Hudson (2000: 248), over 60% of the words of most English texts were borrowed since 500 AD.

Inhabited since prehistory by speakers of Celtic languages, following the Roman influence (mostly religious vocabulary), Britain was invaded by West Germanic tribes, including the Angles and Saxons, from about 450 AD, whose Anglo-Saxon dialects evolved into Old English. The next major stage in the development of language and the influence of foreign languages on it was the emergence of another wave of Germanic tribes, coming from Denmark (Danelaw, before 900). Then came the Norman French invasion in 1066, the last in the series of invasions of the British Isles, when the French influence became pervasive. French then became the language of the court and the second language of educated Britons. French loanwords from this period document the French influence in political and economic affairs. Most European languages, including English, freely borrowed Latin and Greek words until the 16th century (the Renaissance), because these were the languages of educated people. In America, with the encounter of a New World, most names of places, animals and plants were kept (see below). Following are some examples of borrowed words from the above-mentioned languages (Hudson):

- a. From Latin: *monk, school, martyr, creed, ounce, purse, mass,*
- b. From Danish: *sky, sister, thing, odd, egg, both.*
- c. From French: *duke, rent, market, cost, labour, calendar, pay.*
- d. From Latin and Greek: *legal, popular, necessary, solar, gravity, telescope, history.*

- e. (in America) From Native American languages: *Michigan, Chicago, Illinois, Texas, maize, tobacco, moose, cougar, skunk.*

Overall, one may conclude that there is definitely reason for studying language and its lexis, as Chomsky puts it (1976: 4), "it is tempting to regard language, in the traditional phrase, as a 'mirror of mind'", simply because language with its lexis is a never-ending process, governed by principles that are universal by biological necessity.

References

1. Bauer, L.: *English Word-formation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
2. Chomsky, N.: *Reflections on Language*, Glasgow, Fontana/Collins, 1976.
3. Crystal, D.: *The English Language*, Second Edition, London: Penguin Books, 2002
4. Hudson, G.: *Essential Introductory Linguistics*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd, 2000.

TVORBA NOVIH RIJEČI U ENGLESKOM JEZIKU: PUTEM AKRONIMA I POSUĐIVANJA IZ DRUGIH JEZIKA

Sažetak

Ljudski jezici su uvijek doživljavali promjene, a sasvim izvjesno je da će tendenciju promjena i zadržati. Može se zauzeti stav da je jedan od uzroka takvih promjena izražavanje novih značenja. Slijedeći društvene promjene, uvijek postoji potreba za izražavanjem novih značenja u jezicima, i putem novih riječi i putem postojećih oblika. Upravo zbog otvorenosti jezika, nove riječi mogu nastati kako bi se njima izrazili nove stvari, događaji i koncepti. U prilogu se pokušava pokazati kako je engleski jezik bio i jeste izvanredno fleksibilan i prilagodljiv, kad se radi o različitim načinima putem kojih se njegov leksikon može uvećati. Prilog se posebno bavi metodama nastajanja novih riječi putem akronima i posuđivanja riječi iz drugih jezika.

Izet Pehlić, profesor pedagogije

ISPITIVANJE RAZLIKA IZMEĐU DJEČAKA I DJEVOJČICA U RAZUMIJEVANJU ODREĐENIH POJMOVA¹

Abstrakt

Istraživanja su pokazala da ljudi pridaju različito značenje istim riječima.

U ovom radu želimo ustanoviti da li dječaci i djevojčice osnovne škole različito tumače pojmove: OTAC, MAJKA, LJUBAV, BRAK i RAD.

Dobijeni rezultati nam pokazuju da varijabla spol ne utiče značajno na semantičko-diferencijalne profile. Dakle, dječaci i djevojčice različito tumače navedene pojmove, ali te razlike nisu statistički značajne.

Novi uvjeti življenja - uključenost u javni život oba roditelja, izmijenjeni psihosocijalni uvjeti, vidan tehnički napredak, poboljšan pristup informacijama i znanju svim korisnicima - mijenjaju navike, stajališta, mišljenja, tekovine patrijarhalnog odgoja, nadilaze razlike među polovima i osiguravaju približno isti napredak i individualni razvoj.

Problem istraživanja

Jezik je najveće čovjekovo dostignuće koje ga odvaja od drugih živih bića. Čovjek je izgradio sistem riječi koje koristi da bi saopćio svoje misli, osjećanja i namjere. Za Tolmana² "govor je samo silno oruđe ponašanja".

Govor nam omogućuje uzajamnu razmjenu značenja među ljudima (komunikacija), koji se odvija pretežno posredstvom

¹ Ovaj tekst i istraživanje nisu rezultat isključivo moje osobne predilekcije, intelektualnog i drugog napora. Nastao je kao rezultat saradnje sa kolegicom Anisom Durmo, koja je pedagog u O.Š. "Meša Selimović" u Zenici.

² Kreč, D., Kračfild, S. R., Balaki, L.: *Pojedinac u društvu*, Beograd, 1977. str. 280.

jezika i moguć je samo u onom stepenu u kojem pojedinci imaju zajednička saznanja, potrebe i stavove.

Govor je oblik interpersonalnog ponašanja. Dok govorimo, mi potičemo ne samo druge osobe nego i sami sebe. Jezik nam pomaže da dijete naučimo značenju riječi. Riječi imaju svoje denotativno i konotativno značenje. Konotativno značenje je vezano za emotivno iskustvo pojedinca, dok je denotacija identifikacija stvari. Značenje je stanje ili proces koji se odvija u ličnosti pri izgovoru ili prijemu informacije (znakova).³

Da bi dijete znalo da koristi riječi, ono prvo mora znati šta one znače. "Semantika je ispitivanje značenja i zato je ispitivanje semantičkog razvoja u stvari pretresanje pitanja kako djeca uče da razumiju i stvaraju značenje".⁴ Istraživanja su pokazala da ljudi pridaju različito značenje istim riječima. Džudit Grin navodi: "Ljudi se mogu razlikovati u svojim procjenama: majka za mene može biti veoma dobra i srednje potentna, a za vas vrlo loša i vrlo potentna, a ipak i vi i ja se slažemo u pogledu značenja riječi majka."⁵

Osim emocija, motivacije, iskustva i kultura određuje različita značenja. Kulture ili čak potkulture mogu da prave nepremostive prepreke i komuniciranju. Margaret Mid (1949) iznijela je da su iskustva muškaraca i žena u našoj kulturi tako različita da su značenja riječi kao što su: "majka", "ljubav", "brak" različite za muškarce i žene.⁶

Riječ "glad" znači skoro isto u svakom jeziku, pošto su sve osobe iskusile elementarnu biološku potrebu na koju se ta riječ odnosi.⁷ Međutim, konotativno značenje riječi "hrana" široko se razlikuje od kulture do kulture. Slično tome, pojmovi sa složenijim motivacionim nabojem kao što su "porodica", "dom" i sl., imaju širi raspon značenja. Kao što se muškarci i žene razlikuju u pridavanju različitih značenja pojmovima, tako ženska i muška djeca u istoj kulturi pridaju različita značenja mnogim riječima. To proističe iz različitog iskustva koje stiču "igrajući" različite polne uloge. Razvoj polnih uloga predstavlja proces u kome dijete preuzima ponašanje, stavove, interesovanja,

³ Dizdarević, I.: *Psihologija masovnih komunikacija*, Sarajevo, 1997., str. 113.

⁴ Tarner, Dž.: ranije navedeno djelo, str. 123.

⁵ Grin, Dž.: *Mišljenje i jezik*, Nolit, Beograd, 1975. str. 100.

⁶ Kreč, D., Kračfeld, S. L., Balaki, L.: navedeno djelo, str. 287.

⁷ Ibidem, str. 294.

emocionalne reakcije i motive koji su kulturno definirani za pripadnike određenog pola.⁸

Muško dijete uzima ulogu svojstvenu njegovoj muškosti: očekuje se da se bavi dječaćkim stvarima uključujući i to da vraća udarce ako ga napadnu školski drugovi. Muške osobine (*masculine traits*) su agresivnost, liderstvo, samopouzdanje, dok su ženske (*feminine traits*) biti osjećajan, kooperativan, empatičan... Od djevojčice se očekuje da uči domaćinstvo, da bude skromnija, ćutljivija od brata.⁹

Prirodno je da se ženska djeca identificiraju s majkom oponašajući njeno držanje tijela, hod, uljepšavanje, tj. da budu ženstvenija, a muška djeca da oponašaju oca (hod, glas, neke sklonosti), da budu muževna.

U ovom radu želimo ustanoviti da li dječaci i djevojčice osnovne škole različito tumače pojmove: OTAC, MAJKA, LJUBAV, BRAK i RAD. Zašto smo se odlučili za ove pojmove? Svi navedeni pojmovi su vezani za porodicu i porodične odnose.

Pojmovi OTAC i MAJKA su djeci bliski, jer su to njihovi roditelji, prvi odgajatelji. Osobe s kojim su oni intimno i emocionalno vezani.

OTAC u porodici ima određene uloge: nosilac autoriteta, brine se za egzistenciju porodice, predstavlja izvor sigurnosti. U najranijem periodu dječijeg razvoja njegov uticaj na odnose majka-dijete je indirektan. U kasnijem razvoju djeteta OTAC dobiva sve važniju ulogu kao odgajatelj.

MAJKA obasipa svoje dijete ljubavlju, dobrotom i pažnjom tokom cijelog njegovog života. MAJKA sa puno strpljenja i razumijevanja odgaja svoje dijete. Prof. M. Slatina navodi: "Majka kao prvi prirodni odgajatelj stvara temelj za kasniji duhovni uspon djeteta, za kasniji rast i razvoj njegove ličnosti".¹⁰

LJUBAV je nit koja spaja OCA, MAJKU i dijete. Dijete osjeća i doživljava ljubav svoga OCA i MAJKE, ali i drugih odraslih, njemu bliskih. "Ljubav je srce majčine pedagogije". (M. Slatina)

⁸ Opačić, G.: *Ličnost u socijalnom ogledalu*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995, str. 111.

⁹ Olport, G. W.: *Sklop i razvoj ličnosti*, Katarina, Bugojno, 1991, str. 130.

¹⁰ Slatina, M.: *Majka je svojevrstan odgojni sistem, porodica i dijete* - Časopis za brigu o djeci predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta, br. 4, Sarajevo 1998, str. 3.

Pojam BRAK vezuje se za pojmove: OTAC, MAJKA i LJUBAV, čineći temelj porodice. BRAK nastaje slobodnom odlukom muškarca i žene da žive u zajednici, što je izraz obostrane ljubavi. Skladni bračni odnosi pozitivno djeluju na rast i razvoj djeteta.

Pojam RAD smo izabrali jer "rad je osnova života i bitno određuje čovjeka kao ljudsko biće".¹¹

U životu ljudi zajednički rade, sarađuju, udružuju snage, te se razvijaju kao društvena bića. RAD može postati izvor zadovoljstva i sreće, ali to je i najmoćnije sredstvo odgoja.

Značaj istraživanja

Društveni značaj

Značenje značenja jedan je od problema koji zaokupljaju pažnju psihologa, sociologa, filozofa, jezikoslovaca.

Wood kaže: »Značenje uključuje mnogo više od nizanja riječi, ono nije samo zbir dijelova riječi.«¹²

Osobe mogu da tačno komuniciraju ako je svaka iskusila uporedive potrebe, sukobila se sa uporedivim problemima i dolazila do uporedivih rješenja tih problema.

Oni koji proučavaju društveno ponašanje, treba da znaju da ista riječ može imati različito značenje za istu osobu u različitim vremenima.

U istoj kulturi dječaci i djevojčice se različito odgajaju. Za dječake se naglašavaju jedni aspekti kulture, a za djevojčice drugi. »I u jednom određenom društvu ona uče približno iste kulturne načine, ali nikad sasvim iste.«¹³

Odatle slijede razlike u njihovom poimanju nekih pojmova.

Naučni značaj

Otkriti značenje riječi koje pojedinci pridaju riječima (pojmovima), značilo bi olakšanje procesa komunikacije, a time i odgojnog djelovanja.

¹¹ Vukasović, A.: *Pedagogija*, Alfa d.d., Hrvatski katolički zbor "MI", Zagreb, 1995, str. 167.

¹² Wood, D.: navedeno djelo, str. 100.

¹³ Olport, G. W.: navedeno djelo, str. 123.

Brojni istraživači su ispitivali usvajanje govora kod djece kao i semantički razvoj, tj. Kako djeca uče da razumiju i stvaraju značenje?

Eva Klark tvrdi da kada dijete prvi put upotrijebi neku riječ, ono nema pojma kakvo je, zapravo, njeno puno značenje i njen smisao, koji može da koristi ili veoma ograničeno ili preširoko.¹⁴ Sticanjem iskustva i učenjem ono će upoznati njeno značenje.

Značenje riječi može se izvući iz opažajnih sposobnosti djeteta. Ovo shvatanje se može povezati s Braunovim objašnjenjima da su funkcionalna značenja u prvoj fazi izvučena iz senzorno-motorne inteligencije.

Braun ističe da: »Čovjek može da upotrijebi sve svoje produktivne godine da odgonetne... značenje samo jednog izraza i da na kraju pronađe da je zadatak neobavljen.«¹⁵

Dakle, naučni značaj ovog rada ogleđa se u utvrđivanju relevantnih činjenica o značenju pojmova koje im pridaju pojedinci, u našem radu dječaci i djevojčice sedmog razreda osnovne škole.

Praktični značaj

Istakli smo da pojedinci različito tumače iste pojmove, što je posljedica različitih iskustava, metoda učenja, odgoja itd. To dovodi do nesporazuma i nerazumijevanja.

Svaka spoznaja iz ovog područja istraživanja može biti od koristi. Primjena naučnih rezultata u konkretnom radu, u porodici, školi, pomoći će da nas drugi razumiju i da mi bolje razumijemo druge.

Dakle, praktični značaj ovog problema ogleđa se u mogućnosti primjene rezultata istraživanja kako bi se olakšao proces komunikacije.

Cilj istraživanja

Utvrđiti da li djeca osnovne škole pridaju različito značenje odabranim stimulans-pojmovima. Da li je varijabla pol diskriminativna za rezultat istraživanja?

¹⁴ Tarner, Dž.: nevedno djelo, str. 125.

¹⁵ Kreč, D., Kračfild, S. R., Balaki, L.: navedno djelo, str. 284.

Zadatak istraživanja

Ispitati da li pol statistički značajno utiče na semantičko-diferencijalne profile pojmova OTAC, MAJKA, LJUBAV, BRAK i RAD dječaka i djevojčica osnovnoškolskog uzrasta.

Metode istraživanja

Smatrajući da će teorijski utemeljiti ovaj istraživački rad, u teorijskom razmatranju koristili smo metod teorijske analize. Ovim metodom analizirana su ranija različita istraživanja ovog problema. Pri analizi zamišljenih tematskih cjelina koristili smo radove i djela čiji su autori priznati i poznati naučni radnici kod nas i u svijetu i čija su djela posebno ocijenjena od strane naučne javnosti.

S obzirom na predmet, cilj i zadatke rada koristili smo se deskriptivnom i kauzalnom metodom.

Deskriptivna metoda ima za cilj opisivanje pedagoških pojava. Ali deskripcija ne smije ostati na čistom opisu. Ona obuhvata prikupljanje, obradu i prezentaciju podataka. Ovdje ćemo je koristiti za opis postupka rada, instrumenta koji je korišten u radu, te za opis semantičko-diferencijalnih profila pojmova: OTAC, MAJKA, LJUBAV, BRAK I RAD dječaka i djevojčica O.Š. (sedmih razreda).

Kauzalna metoda je usmjerena ka pronalaženju kauzalnih veza. U radu ćemo je koristiti za otkrivanje uzroka razlika između semantičkih profila dječaka i djevojčica.

Obje metode su u tijesnoj vezi, tj. međusobno se dopunjuju. V. Mužić ističe: »Često je nemoguće da vršimo interpretaciju, a da se uz to strogo ogradimo od bilo kakvog spominjanja uzročnopsljedičnih povezanosti. Stoga u pravilu nije moguće odrediti tačnu granicu između primjene deskriptivne i kauzalne metode.«¹⁶

Instrument u istraživanju

U ovom radu kao instrument korišten je semantički diferencijal. Semantički diferencijal razradili su Osgud, Sjusi i Tanenbau i pokazali da riječi koje svakodnevno koristimo imaju

¹⁶ Mužić, V: *Metodologija pedagoškog istraživanja*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, str. 70.

»dvostruko značenje«. Riječi imaju »riječničko« značenje - denotativno i drugo »intimno« - konotativno značenje. Tehnikom semantičkog diferencijala nastoji se utvrditi konotativno značenje pojmova.¹⁷

Konotativno značenje odnosi se na širi raspon ideja, osjećanja, djelatnih tendencija koje se grupiraju oko riječi na implicitne stavske komponente značenja. Kod velikog broja riječi konotativno značenje je važnije od denotativnog. Konotativno značenje je »osjećanje i stavovi udruženi sa simbolom«.¹⁸

Ovo konotativno značenje mjereno je na bipolarnoj skali na kojoj se nalazi šesnaest kontrastnih atributa.

Na skali od sedam stepeni ispitanik, prema intimnom uvjerenju, smješta zadani pojam, tj. navodi u kom stepenu intenziteta se pozitivna ili negativna forma atributa pridaje.

Pojmovi

Pojmovi služe kao stimuli koji izazivaju odgovarajuće reakcije - kvalitativne procjene na datim skalama. Najčešće se za pojam uzimaju imenice i to one koje reprezentiraju željenu oblast, problem koji istražujemo.

Izabrani pojmovi moraju biti bliski subjektima jer nepoznati pojmovi mogu biti prosuđeni kao neutralni na ponuđenim skalama.

Skale

Skale koje smo mi koristili u ovom radu su sljedeće:

Dobar-loš, slab-jak, aktivan-pasivan, topao-hladan, velik-mali, bezvrijedan-vrijedan, čist-prljav, sladak-kiseo, težak-lahak, lijep-ružan, realan-nerealan, neozbiljan-ozbiljan, sretan-tužan, iskren-neiskren, bezosjećajan-osjećajan, pouzdan-nepouzdan.

Uzorak

Pri istraživanju treba odabrati uzorak koji će imati približno iste karakteristike populacije iz koje se uzima. To je velik metodološki problem. Taj problem ćemo pokušati nadići upotrebom stratificiranog uzorka, a u istraživanjima se često primjenjuje osjetljivost za intervenirajuće varijable.

Naš uzorak sačinjavaju učenici sedmog razreda i to dva odjeljenja učenika iz gradske škole O.Š. »Meša Selimović« iz

¹⁷ Dizdarević, I.: navedeno djelo, str. 196.

¹⁸ Kreč, D., Kračfeld S.R., Balaki, L: navedeno djelo, str. 285.

Zenice i dva odjeljenja učenika iz seoske škole O.Š. »Enver Čolaković« iz Janjića.

Ukupan broj učenika u uzorku je 92, od toga je 49 dječaka i 43 djevojčice.

Glavna hipoteza

Pretpostavljamo da se semantičko-diferencijalni profili pojmova OTAC, MAJKA, LJUBAV, BRAK i RAD učenika osnovne škole neće statistički značajno razlikovati.

Interpretacija rezultata

Hipoteza: Pretpostavljamo da se semantičko-diferencijalni profili pojmova OTAC, MAJKA, LJUBAV, BRAK i RAD dječaka i djevojčica osnovnoškolskog uzrasta međusobno neće značajno razlikovati

Da bi smo provjerili postavljenu hipotezu uradili smo sljedeće:

Izračunali smo semantičke udaljenosti (D) između navedenih pojmova za dječake i djevojčice. Tako smo dobili 10 D-udaljenosti za dječake i 10 za djevojčice.

POJMOVI

	OTAC		MAJKA		LJUBAV		BRAK		RAD	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
dobar-loš	1.2	1.5	1.1	1.1	1.8	1.6	1.2	1.7	1.6	1.3
slab-jak	2.3	2.5	2.4	2.3	2.8	2.3	2.2	2.3	2.7	2.4
aktivan-pasivan	1.6	1.8	1.6	1.4	2.1	2.2	1.7	1.9	1.7	1.4
topao-hladan	2.0	2.2	1.5	1.2	1.6	1.7	1.6	1.9	2.4	3.3
velik-mali	2.2	2.2	3.2	2.5	2.2	1.8	1.8	2.0	2.2	2.1
bezvrijedan-vrijedan	1.8	1.6	1.8	1.3	2.2	2.1	2.0	2.0	2.0	1.5
čist-prljav	1.3	1.7	1.2	1.1	1.7	2.1	1.6	2.0	1.8	1.8
sladak-kiseo	2.2	1.9	1.4	1.4	1.7	1.5	1.6	1.9	2.5	3.0
težak-lahak	3.0	4.0	3.7	2.5	3.3	3.8	4.1	3.7	4.5	4.7
lijep-ružan	1.7	1.8	1.4	1.2	1.3	1.5	1.4	1.8	2.5	2.0
realan-nerealan	1.7	2.1	1.7	1.5	2.1	2.7	1.9	1.9	2.5	2.2
neozbiljan-ozbiljan	2.2	2.7	2.2	2.5	2.9	3.0	2.1	1.8	2.0	1.7
sretan-tužan	1.9	1.7	1.8	1.7	1.5	2.2	1.9	2.0	2.3	2.5
iskren-neiskren	1.5	1.8	1.2	1.3	2.1	2.5	1.6	2.0	2.6	2.0
beosjećajan-osjećajan	2.3	2.0	1.7	1.3	1.8	1.7	1.8	2.0	1.6	3.0
pouzdan-nepouzdan	1.7	1.9	1.4	1.3	2.1	2.4	2.0	2.0	1.7	1.8

Napomena: U tabeli su rezultati iz tehničkih razloga zaokruženi na jednu decimalu, a u interpretaciji su predstavljeni preciznije – sa dvije decimale.

Izračunali smo i navaganu aritmetičku sredinu aritmetičkih sredina (Mm) kao statistiku za stepen prihvatljivosti pomenutih pojmova.

	Aritmetičke sredine		Rang	
	M	Ž	M	Ž
OTAC	1,92	2,08	3	3
MAJKA	1,82	1,58	1	1
LJUBAV	2,05	2,19	4	4
BRAK	1,91	2,04	2	2
RAD	2,28	2,28	5	5

Podaci iz tabele jedan pokazuju da dječaci i djevojčice “vide” semantičke udaljenosti različito za većinu pojmova. Najveća je semantička udaljenost pojmova MAJKA-RAD kod dječaka i kod djevojčica, s tim da je kod djevojčica veća (4,26). Dječaci vide D-udaljenosti između navedenih pojmova sljedećim redom: LJUBAV-RAD, OTAC-RAD, BRAK-RAD, MAJKA-LJUBAV.

Najmanja D-udaljenost je između pojma LJUBAV-BRAK. Djevojčice prave D-udaljenosti između navedenih pojmova sljedećim redoslijedom: MAJKA-LJUBAV, LJUBAV-RAD, MAJKA-BRAK, OTAC-MAJKA, a najmanja je D-udaljenost između pojmova OTAC-BRAK. Svaka semantička udaljenost govori mnogo o slaganju profila. Udaljenost između dva profila kod dječaka i djevojčica nije veća od 2, što govori da te udaljenosti nisu statistički značajne.

Dječaci i djevojčice se u potpunosti slažu u redoslijedu prihvatanja pojmova, te je ρ (ro) jednako jedan.

To potvrđuje da se profili pojmova OTAC, MAJKA, LJUBAV, BRAK i RAD ne razlikuju značajno, tj. da spol ne utiče na značenje koje pridajemo pojmovima, a time i na semantičko-diferencijalne profile navedenih pojmova.

Ovim se potvrđuje naša hipoteza, tj. semantičko-diferencijalni profili pojmova OTAC, MAJKA, LJUBAV, BRAK i RAD dječaka i djevojčica ne razlikuju se statistički značajno.

Zaključak

Iz dobijenih podataka smo zaključili da su semantičke udaljenosti za ispitane pojmove relativno različite za učenike iz našeg uzorka. Razliku između dva semantička profila smatrali smo značajnom ako je između njih bilo 5 i više jedinica. Međutim, analizirajući dobijene semantičke udaljenosti za navedene pojmove nismo našli tako velike razlike. Kako se u našem radu provjerava razlika između semantičkih profila dječaka i djevojčica računali smo semantičke udaljenosti odvojeno za dječake i djevojčice.

Dječaci i djevojčice imaju različite semantičke udaljenosti. Najveća D-udaljenost za dječake je 2,95, a za djevojčice 4,26 i to kod istih pojmova MAJKA-RAD. Najmanja D-udaljenost kod dječaka je 1,55 između pojmova LJUBAV-BRAK, a kod djevojčica 1,25 između pojmova OTAC-BRAK.

Razlika između dječaka i djevojčica za navedene pojmove ne dostižu ni 1, tj. one su veoma male. Možemo vidjeti radoslijed u jačini prihvatanja pojmova. Očito je slaganje među dječacima i djevojčicama u redoslijedu prihvatanja tako da prihvataju prvo MAJKU, zatim BRAK, OCA, LJUBAV i na kraju RAD.

Dobijeni rezultati nam pokazuju da varijabla spol ne utiče značajno na semantičko-diferencijalne profile. Ovim se potvrđuje naša hipoteza.

Dakle, dječaci i djevojčice različito tumače navedene pojmove, ali te razlike nisu statistički značajne.

Moguće je pretpostaviti da novi uvjeti življenja - uključenost u javni život oba roditelja, izmijenjeni psihosocijalni uvjeti, vidan tehnički napredak, poboljšan pristup informacijama i znanju svim korisnicima - mijenjaju navike, stajališta, mišljenja, tekovine patrijarhalnog odgoja, nadilaze razlike među polovima i osiguravaju približno isti napredak i individualni razvoj.

Kao prijedlog za nastavak i temeljitije korištenje rezultata ovog istraživanja trebalo bi se poslužiti metodom meta-analize, koja se utemeljuje u metodološkoj logici koja pokušava više istraživanja i njihove rezultate posmatrati zajedno – uspoređujući rezultate, smještajući ih u novi kontekst. Meta-analiza doseže dalje u odnosu na domet pojedinačnih istraživanja.¹⁹

¹⁹ F. Sulloway: *Metod meta-analize*, 1996.

Literatura

1. Ajanović, Dž. i Stevanović, M.: *Školska pedagogija*, Tonimir, Varaždinske Toplice, 1997.
2. Dizdarević, I.: *Psihologija masovnih komunikacija*, Sarajevo, 1997.
3. Grin, Dž.: *Mišljenje i jezik*, Nolit, Beograd, 1975.
4. Kreč, D., Kračfeld, S. R., Balaki, L.: *Pojedinac u društvu*, Beograd, 1977.
5. Mužić, V.: *Metodologija pedagoškog istraživanja*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
6. Olport, G. W.: *Sklop i razvoj ličnosti*, Katarina, Bugojno, 1991.
7. Opačić, G.: *Ličnost u socijalnom ogledalu*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995.
8. Slatina, M.: *Majka je svojevrstan odgojni sistem, porodica i dijete*, Časopis za brigu o djeci predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta, br. 4, Sarajevo 1998.
9. Tarner, Dž.: *Saznajni razvoj*, Nolit, Beograd, 1975.
10. Vukasović, A.: *Pedagogija*, Alfa d.d., Hrvatski katolički zbor "MI", Zagreb, 1995.
11. Wood, D.: *Kako djeca misle i uče*, Educa, Zagreb, 1995.

**A STUDY OF DIFFERENCES BETWEEN BOYS AND GIRLS IN
UNDERSTANDING OF PARTICULAR CONCEPTS
Summary**

Research has shown that people assign different meanings to the same words.

In this work we wish to determine whether elementary school boys and girls differently interpret the following concepts: FATHER, MOTHER, LOVE, MARRIAGE AND WORK.

The obtained results show that gender does not significantly affect the semantic differential profile. Consequently, boys and girls differently interpret the mentioned concepts, but these differences are not statistically significant.

New conditions of living – involvement in public life of both parents, altered psycho-social conditions, noticeable technical advancement, improved access to information and knowledge for all users – change habits, views, opinions, achievements of patriarchal upbringing, exceed gender differences and ensure approximately the same progress and individual development.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ	7
<i>Prof. dr. Željko Škuljević</i> ETIČKI SELEKCIONIZAM ILI: PETRONIJEVIĆEVO (NE)RAZUMIJEVANJE NIETZSCHEA	9
<i>Prof. dr. Refik Ćatić</i> DJECA SA ODGOJNIM POTEŠKOĆAMA	23
<i>Prof. dr. Dževdeta Ajanović</i> PEDAGOŠKI ASPEKT PISMA KATARINI.....	39
<i>Prof. dr. Naila Valjevac</i> GOVOR I STANDARDNOJEZIČKA NORMA.....	47
<i>Doc. dr. Dževad Zečić</i> UDIO HERMANA DALMATINA U UPOZNAVANJU ZAPADA S ARAPSKIM ZNANSTVENIM I FILOZOFSKIM DJELIMA.....	71
<i>Doc. dr. Salih Jalimam</i> SREDNJOVJEKOVNI GRAD VISOKO	79
<i>Doc. dr. Šefket Goletić</i> ZNAČAJ OBRAZOVANJA O OKOLIŠU	87
<i>Doc. dr. Mirha Šehović</i> UTICAJ NEKIH PORODIČNIH FAKTORA NA RAZVOJ HIPERKINETSKOG SINDROMA KOD DJECE	95
<i>Mr. Nihad Suljičić</i> ZAŠTO MATEMATIKA (NI) JE BAUK.....	101
<i>Mr. Hazema Ništović</i> JEZIČKI PURIZAM U ČASOPISU BOŠNJAK	113
<i>Mr. Memnuna Hasanica</i> AKTIONSART U NJEMAČKOM JEZIKU I ASPEKATSKA ILI VIDSKA ZNAČENJA U B/H/S JEZIKU	127

<i>Mr. Mirjana Mađarević</i> KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA MORFOLOŠKIH KARAKTERISTIKA I MOTORIČKIH SPOSOBNOSTI.....	133
<i>Mr. Dženan Skelić</i> PSIHIJARIJA KAO TOTALNA INSTITUCIJA.....	147
<i>Mr. Hadžikadunić Edin</i> VJEČNO PITANJE, MOGU LI RAČUNARI MISLITI, BITI NASTAVNICI?	163
<i>Muris Bajramović, prof.</i> INTERKULTURALNO OBRAZOVANJE I INTERKULTURALNA INTERPRETACIJA.....	171
<i>Sanel Hadžiahmetović-Jurida, prof.</i> NEW WORD FORMATION IN ENGLISH: ACRONYMING AND BORROWING	179
<i>Izet Pehlić, prof.</i> ISPITIVANJE RAZLIKA IZMEĐU DJEČAKA I DJEVOJČICA U RAZUMIJEVANJU ODREĐENIH POJMOVA	187

Radovi nastavnika i saradnika Fakulteta